A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 409/3 Subject Ramayana

Name of MSS Valmiki Ramayana Arnay Kand Tika

Author

Period — Folios 340

Script Devnagiri Source Prithipal Singh, Jalandhar

Missing Folios —

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीरामचंद्राय नमः ॐ अथ ऋषिदर्शितवर्त्मना रामस्य दंडकारण्यप्रवेशमाह प्रविश्येति ऋषिदर्शितवर्त्मनेति शेषः दंडकारण्यं तन्नामकं महारण्यं दंडकस्य राज्ञो देशः शुक्रशापवशादरण्यमभूत् ततः प्रभृति दंडकारण्यसंज्ञा तस्याश्रयेण महारण्यदेशो वा आत्मवान् स्वायत्तचित्तः दुर्धर्षो हि पद्भिरप्रधृष्यः दुर्धर्षमिति पाठे रक्षोपद्रवादर्शकप्रवेशाभिमर्शः मंडलं समूहः १ आश्रममंडले

ॐ श्रीरामाय नमः ॐ प्रविश्य तु महारण्यं दंडकारण्यमात्मवान् रामो ददर्श दुर्धर्षं तापसाश्रममंडलं १ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतं यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमंडलं २ शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा मृगैर्बहुभिराकीर्णं पक्षिसंघैः समावृतं ३ पूजितं चोपनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भांडैरजिनैः कुशैः ४

वर्णयति कुशेति परिक्षिप्तं व्याप्तं ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्मविद्याभ्यासजनिततेजोविशेषः तत्समावृतत्वादेव गगने प्रदीप्तं दुर्धर्षं रत्नत्वादिभिर्दुष्प्रधर्षं सूर्यमंडलं यथा तथाभिविस्थितं २ शरण्यं वासार्हं सर्वप्राणिनां च सुसंसृष्टाजिरं सुलक्षणांगणम् ३ अप्सरसां गणैर्नृत्यन्तं उप समीपे कृतनर्तनं श्रुतिमनोरमदेशत्वात् पूजनपर्वैतैः पूजितं च अग्निशरणैरग्निहोत्रगृहैः स्रुगादिभिर्यज्ञोपकरणैश्च शोभितम् ४ ॥

2 आरण्यैः आरण्यभवैः ५ बलिहोमार्चितं वैश्वदेवहोमबलिहरणैः सद्भूतं ब्रह्मघोषो वेदघोषः तेन निनादितं संजातनिनादं पद्मिनी
सरः सपद्मया पद्मयुक्तया ६ पुराणैर्वृद्धैः ७ ब्रह्मभवनं ब्रह्मलोकः ब्रह्मघोषो वेदघोषः ८ ब्रह्मविद्भिस्तैर्ब्रह्मज्ञानव

समिद्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितं आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतं ५ ब
लिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितं पुष्पैश्चान्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ६ फल
मूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्वृतं ७ पुण्यैश्च नि
यताहारैः शोभितं परमर्षिभिः तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितं ८ ब्रह्मविद्भिर्महा
भागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितं स तद्दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममण्डलं ९ अभ्यगच्छन्महा
तेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः १०

ज्ञानवद्भिः ब्राह्मणैरुक्तलक्षणैरन्वयं ब्राह्मणैः तादृशोपयुक्तः तादृग्ब्रह्मभवनप्रख्यमाश्रमस्य ९ १० ॥ ॥ ॥

3

श्री
वा॰रा॰
आ॰टी॰
२

तेरामंसीतावद्वाहलक्ष्मणंचदृष्ट्वाशीताअभिजग्मुःआभिमुख्येनजग्मुःउद्यंतंसोममिवतदभिप्रपद्यतंतेसोमोब्राह्मणानांराजेतिश्रुतेस्तत्कुलर
तकसोमदर्शनमिवस्वरक्षकधर्मचारिणांरामंदृष्ट्वालक्ष्मणंयशस्विनीमनिंद्यरूपशालिनीं रत्नकुलसदृहारनयशस्विनींवसीतांदृष्ट्वाअतएवा
येरक्षणप्रार्थनोपपद्यते मंगलान्याशीर्वादान्प्रत्यगृह्णन्स्वात्केष्टदेवतात्वप्रतिगृहीतवंतः ॥ रूपसंहननं अंगान्यभूषितामे
वशेहणीयेविभ्रमवत्तेयेनभूषितवत् भातितद्रूपमितिकथ्यते रतिलक्षणंरूपंतत्प्रकर्षसंहननं आपादकेशमश्लिष्टसंधिबंधःअंगप्रत्यंग

अभिजग्मुस्तदासीतांवैदेहींचयशस्विनीम् तेतंसोममिवोद्यंतंदृष्ट्वावैधर्मचारिणम् ॥१॥ ल
क्ष्मणंचैवदृष्ट्वातुवैदेहींचयशस्विनीम् मंगलानिप्रयुंजानाःप्रत्यगृह्णन्दृढव्रताः ॥२॥
रूपसंहननंलक्ष्मींसौकुमार्यंसुवेषताम् ददृशुर्विस्मिताकारारामस्यवनवासिनः ॥३॥

कानांचसन्निवेशोपपन्नोचितं सश्लिष्टसंधिबंधोयस्तत्सौंदर्यमिहोच्यतेस्तुकलक्षणंसौंदर्यंलक्ष्मीकांतिर्लावण्यंमुक्ताफलेषुछा
यायास्तरलत्वमिवांतराप्रतिभातियदंगेषुलावण्यंतदिहोच्यते इतिसौकुमार्यंपरिचितश्लाघ्यतालक्षणमार्दवाविस्मिताकाराम
द्भुतवस्तुदर्शनवतायआकारोमुखप्रसादविस्फारितेक्षणत्वादिरूपस्तथाविधाकाराविस्मितचिताइतियावत्वनवासिनः
तिरामविशेषणं तादृशस्यापीदृशंरूपादीनामाश्चर्यं ॥३॥

२

नेत्रैराह वैदेहीमिति अनिमिषैर्निमेषरहितैः आश्चर्यभूतान् रूपादिभिर्विस्मयजनकान् सर्वे ते वनवासिनः ऋषयो मृगादयश्च तद्दर्शना
नविच्छेदभयेन च निमेषरहिता इति १४ अत्राश्रममण्डले अतिथिं सायंतः प्राप्तं पर्णशालायां प्रापितवन्तो १५ रामस्य सत्कृत्येति कर्मणः शेष
त्वविवक्षायां षष्ठी सत्कृत्यार्घ्यदानादिभिर्वेदधर्माश्रमादिप्रियवचनैः सत्कृत्य ॥ सलिलं सलिलादिकं आहृत्य आजह्रुः एवं प्रयुंजाना इति शेषः १६ आ
श्रमं च स्ववासस्थानं भूतं प्रांजलयः स्निग्धकलेवरत्वात् अग्न्यादिवद्विग्रहवत्त्वाज्जलिकारणस्यानिवृत्तत्वात् १७ पूजनीय

वैदेहीलक्ष्मणाभ्यां च नेत्रैरनिमिषैरिव आश्चर्यभूतान्ददृशुः सर्वे ते वनवासिनः १४ अत्रैनं हि
महाभागाः सर्वभूतहिते रताः अतिथिं पर्णशालायां राघवं संन्यवेशयन् १५ ततो रामस्य सत्
कृत्य विधिना पावकोपमाः आजह्रुस्ते महाभागाः सलिलं धर्मचारिणः १६ मंगलानि प्रयुंजाना
मुदा परमया युता मूलं पुष्पं फलं सर्वमाश्रमं च महात्मनः १७ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्रांजल
यो ब्रुवन् धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यश्च महायशाः १८ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दंडधरो गुरुः
इन्द्रस्यैव चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव १९ ॥

देवतावद्ध्यायालकत्वेन गुरुर्वा हा मान्यो राजवद्ध्यासत्कारार्हः तरे
वाह राज्ञो माहात्म्ये दंडधरो दुष्टनिग्रहकर्ता सर्वलोकप्रसिद्धः प्रजा रक्षति इंद्रस्य लोकपालस्य चतुर्थभागः चतुर्थांशः यद्वेद्
स्य परमात्मनो विष्णोश्चतुर्थांशः एवंकारणेन यस्य कस्यापि देवतासामान्यस्यैव निरूप्यते १९

नमस्कृतोलोकेरिति शेषः एवं राजमातृस्याप्येवं विषये सात्पङ्गवतस्त्ववैवं विधलमितिकिमुवक्तव्यमिति ध्वनिः तेवषं उषणः रत्नद्वेषे भद्दिषयवासि
नः इति शेषः विशयोदेशः सा विभ्रोमवादंत्काराणमपितदेशएवेतिभावः विस्ववतारत्वात्सर्वदेशाल्लवैवेतिगूढोभिप्रायः नत्रचनस्थेनुवलद्दीकेनम
याकथंमवंतोरत्याल्लत्राह नगरस्थइतिगरमयोध्याबावेतोराजाराह्नकः राजाजनेश्वरश्च श्यामिहामुत्रचवमेवरत्नकः सर्वप्राणिसंपन्नस्थनग
रवनवासाम्प्यामुपचयापचययोरभावादितिध्वनितेते नत्रमहाप्रभावानोरूमोरत्नकोनराधदेनानतत्राह मत्तेति मत्तभूतनियद्दाःतत्रहेतुजि

राजानस्मा हराम्भोगाम्नमप्रान्मंत्रेकेनमस्कृतः तेवषंभवतारत्याभवद्विषयवासिनः १९ नगरस्थोव
नस्थोवात्वन्नोराजाजनेश्वरः मत्तदंडावषंराजन्नजितक्रोधाजितेन्द्रियाः २० स्वर्गाणियाल्पयाशवहूर्भ
भूताम्नपोधनाः एवमुक्ताफलैर्मूलैःपुष्पैरमैश्चराघवं २१ वैमैश्चविविधाहारैःसलक्ष्मणमपूज
यत तयाभ्येत्यापमामिश्रामेवेश्मानरोपमा २२ मायहुतायथामायेत्तर्पयामासरेश्वरम् २३ इमा
येरामायणेअरण्यकाण्डेप्रथमः सर्गः १ कृत्वातिथ्योथरामस्तुसूर्यस्योदयनेप्रति आमंत्र्यसमुनी
न्सर्वान्वनमेवान्वगाहत १॥

तक्रोधाः तपोनाशभयात ॥ अतोरत्नितव्याः गर्भभूताः पद्मामात्रगर्भीशमोजीवोमात्रारस्यतेतह
हस्याइत्यर्थः प्रमेः नीवारादिभिः विविधाहारैः सलक्ष्मणमिमनेनलक्ष्मणस्याप्याहारमत्तणंसएश्कृतं २२ अप्रेमेसिद्धाः संकल्पसिद्धामायो
धर्मसत्वदत्तरुड्ढनंचरितेयेषानेयथामायेईश्वराईपरार्थीपस्थापनेनेश्वरंतर्पयामासः २३ इतिश्रीरामायणेअरण्यकाण्डेप्रथमः सर्गः १

6

उदयेनेप्रति उदयकाले घनगाढतराविपणात् धस्तवृक्षलतागुल्मं विराधसंचारवशात् १ निरोधः दुर्दर्शसलिलाशये उत्कटेतवपाटेव २
निष्कूजनानाशकुनयो यत्र तत् विराधभयादेव झिल्लिकागणमात्रशब्दपूर्णे वनमध्ये ददर्शेति संबंधः ३ घोरमध्याह्नरत्नादृयः पुरुषादकं

नानामृगगणाकीर्णं मृक्षशार्दूलसेवितम् धस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् २ निष्कू-
जनानाशकुनिझिल्लिकागणनादितम् लक्ष्मणानुचरो रामो वनमध्यं ददर्श ह ३ सीतया सह का-
कुत्स्थस्तस्मिन्घोरमृगायुते ददर्श गिरिशृंगाभं पुरुषादं महास्वनम् ४ गभीराक्षं महावक्त्रं
विकटं विकटोदरम् बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ५ वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधि-
रोक्षितम् त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ६

रादसम् ४ गभीराक्षं महाकूपवद्गाधवक्त्रं विकटं विशालं बी-
भत्सं कुत्सितं विषमं निम्नोन्नतसंस्थानं विकृतवत्समाराणां मैं विपरीतवेषं अत एव घोरदर्शनम् ५ ६ ॥ ६ ॥

श्री
वाल
आटी
५

वसामांसांतनांतस्वेदः व्यादिता संख्यातास्यमितपंथः ६ इष्ठतनाविंडप्रक्रम्यगाः ७ भतणगांधेसिंहादीन्नुआयेसंमूलेः वनजय महासतंयपानयावि
नंदेते ८ कालेडुमातकालेऊडैतनकः प्रजाश्रभिउद्दिपण्यपयाधावतितयाश्रम्याधावत ९ ग्रेकेनकदिप्रदेशोनसभार्यो भार्याया द्दोपोषितमाश्रवादी

वीतन्सिंहांश्चरेयाचानहीहकौश्ययतादश्ता सविषाणांवसादिगंपाजस्यचशिरोमहत् ७ श्रवसज्जा
यसेमूलेविनर्दतंमहास्वनम सरामलक्ष्मणांचैवसीतांदृष्ट्वावैमैथिली ८ अभ्यधावत्सकुद्धः
प्रजाःकालेश्वांतकः सकृत्वाभैरवंनादंचालयन्निवमेदिनी ९ अंकेनादायवैदेहीमपक्रम्य
तदाब्रवीत् युवांजटाचीरधरोसभार्योक्षीणजीवितो १० प्रविष्टोदंडकारण्यंशरचापासिपाणि
नौ कथंतापसयोर्वांचवासःप्रमदयासह ११

पक्रियोयोषितासहितोः यदा विरायसंदेहनिंदोक्तिरूपमेववाक्ये १० तदेवाहकथमिति प्रमदमासहहयोर्वासःकथंचेनत्वयः ११ ॥ ५

8

अतएवाह अधर्मचारिणौ ज्ञहूषकौ मुनिवेषविडम्बकौ पापिष्ठावस्यां एकभार्यत्वाच्च अतएव पापौ ऐतपौ भौ स्मादतोपविराधः स्वयमेवा
स्वस्वरूपमाह अहमिति १२ मृधे युद्धे १४ सगर्वितं भावेन निष्टा सगर्वमिति यावत् उद्वेगात् भयात् १५ परिशुष्यता शोकसंकुचितेन मु-

अधर्मचारिणौ पापौ कौ फलं मुनिदूषकौ अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः १२ चरामि सायु
धो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति १३ युवयोः पापयोश्चाहं
पास्यामि रुधिरं मृधे तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः १४ श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनक
आत्मजा सीता प्रावेपतोद्वेगात् प्रवाते कदली यथा १५ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्कगतां शुभां
अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता १६ पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवां मम भार्यां
शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशितां १७ अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीं यदभिप्रेतमस्मा
सु प्रियं वरवृतं च यत् १८ ॥

खेनोपलक्षितस्त्व १६ प्रवेशितां विराधेनेति शेषः १७ अस्मासु विषये यत्
दुःखं कैकेय्या वनसंपादनीयतया अभिप्रेतं यच्च प्रियं वरवृतं चतत् क्षिप्रमद्यैव सम्पन्नमिदम् १८ ॥ १८ ॥

१

श्री
वा० रा०
आ० टी०
५

या पुत्रार्थे पुत्रस्य भरतस्य जननिमित्तं राज्याभिषेकमात्रेण न तु वश्यति दीर्घदर्शिनीति अस्मान्नाशेन स्वपुत्रस्य चिरराज्यं पश्यन्ती १९ यथादीर्घदर्शिना सर्वभू ॥
तप्रियो ऽहं वनमपि प्रस्थापितः पुत्रराज्यदायिन्या या मेम मध्यमा माता कौसल्यातः कनिष्ठत्वात् सुमित्रातो ज्येष्ठत्वात् सा ऽद्य इदानीं सकामास्ति ।
कौसल्यकामा जाता कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वान्मध्यमा अपि वीर्यस्तीत्वाक्रियिता समेता नार्थस्तु कौसल्यासुमित्राभ्यां कनीयसी इत्यर दशरथपत्नीभ्यामे
इष्टमाह भगवतोपीह यो क्रियस्तु लक्ष्मणोत्सा रवधनायेति वा मध्यम २० तदर्थमेव पुत्रराज्य परो निपितृमरणान्न स्वराज्यहरणादपि कष्टः खजनके

कैकेय्यास्तु समे संवृत्ते दिष्ट्या मे वै लक्ष्मण यानन्वष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी १९ यथाहं सर्वभू
तानां प्रियः प्रस्थापितो वने अद्येदानीं सकामा सा या माता मम मध्यमा २० परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःख
तरमस्ति मे पितृविनाशात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा २१ इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुतः
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् २२ अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः मया प्रे
ष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे २३

वैदेहीपरस्पर्शः इतोऽपि कष्टः खमनकं तु न मे किंचित् इति दुःखातिशयोक्तिरयः २१
बाष्पशोकाभ्यां नेत्रचित्तगताभ्यां परिप्लुतो व्याप्तस्तथा काकुत्स्थे कैकेयी प्रतिविधायं प्रतिव रुद्धो नागइव आहितं डिकेन मेरुरुद्धः पीडरुद्धो वास
ठरेव मर्षः श्वसन् रामविषादर्शनेन २२ अनाथ इव नाथापेतः प्राणेनाथ इत्युक्तः सन् यथा शोचति तद्वत् कीदृशस्त्वं भूतानां नाम सर्व
जीवानां नाथस्त्राता तेन तस्मान्नाथ निरपेक्षत्वधनं तं तत्र पणादक मेवा सवासमया पिमयाप्रेष्येण गणिकेनातिशेषः २३ ॥

५

किंत्वयाशक्यंतत्राह शरेणेति २४ विराधीमोक्ष्यामि भरतेनराज्यकामनायाप्रदर्शितेनात्मसुखेन २५ भुजबलवेगेनपतङ्गःकर्षणवेगेन
वेगिनः प्राप्तितवेगः महीपतत्वतविराधइतिशेषः विचूर्णितःसंजातभ्रमणः २६ रामायणतिलकेआरण्यकांडेद्वितीयोसर्गः २ ग्रयेति

शरेणनिहतस्यापमयाकुंडेनाहतमः विराधस्यगतासोर्हिमहीपास्यतिशोणितं २४ राज्यका
मेममक्रोधोभरतेयोबभूवह तेनविराधेविमोक्ष्यामिवज्रीवज्रमिवाचले २५ महाजवबलवेगिनःपा
ततशोणस्यमहान्महोरसि शपनयत्ततनोश्मजीवितंपजततततश्चमहीविचूर्णितः २६ इत्यार्षेरा
मायणेआरण्यकांडेद्वितीयसर्गः २ ग्रथोवाचपुनर्वाक्यंविराधःपूरयन्वनं पृच्छतोममहिब्रूतंकोयु
वांक्वगमिष्यथः १ तमुवाचततोरामोराक्षसंज्वलिताननम् पृच्छतेस्तमहातेजाइक्ष्वाकुकुलमा
त्मनः क्षत्रियौवृत्तसंपन्नौविद्धिनौवनगोचरौ त्वांतुवेदितुमिच्छावःकस्त्वंचरसिदंडकान् २ न
मुवाचविराधस्तंरामंसत्यपराक्रम हंततवक्ष्यामितेराजन्निबोधममराघव ४

वनेस्मयत्रित्यस्पशाङ्केनेतिशेषः युवयोःस्वरूपंपृच्छतेमह्यंब्रूतेलोणमध्यमरदित्ववनेप्रश्नप्रश्नकाविसादि १ ज्वलिताननंरातमस्तात्मवनिःस्रता

श्री
वाग
भट्टी
९

॥ इक्ष्वाकुसंबंधिकुलस्य वाचमर्थः देवद्वियोः इक्ष्वाकुवंशजा विनिशेषः वनगोचरो वहुवीहिः कृतस्मिन्देशेतो रितिशेषः इतिवोधमस्त्रवचनात्समस्वरूपमितिशे
षः ५ तवस्यजवनान्नः ५ लोकेप्राणिलोकेपात्स्वर्णापासुसमासेनकिंचप्रवेघाभेयत्वंप्राणविपोननापच्छेदभेदाशक्यमात्रंत्वंचशामित्यर्थः ९ यदे
वमनउत्तरत्येमादिप्र्नपेतोप्रमदाशयावरहितोवासवर्घाः १८ हीनार्थपरदारस्पशीलत्तणहीनकारेप्र्नपवत्वाधिकमन्तमन्वेषसेफवंउक्त।

पुत्रः किलनवस्याहे मानामममशानहूदा विराधइतिमामाहुः श्यिगोसर्वेगात्तमाः ५ तपसावाभि
संप्रामावल्लणोहिप्रसादजा शाश्वपवध्यताश्लोकेछेघाभेद्यतमेवच ९ उत्तरत्यप्रमदामेनामन
पेतोपयागते त्वमाणोपलायेथानवोजीवितमाददे ७ तेगमःप्रत्युवाचेदंकोपसंरक्तलोचनः
गत्ससेविकृताकारविरोधपापचेतस ८ त्वइपिकवातहीनार्थमस्त्रममेपसेफवे रणेप्रास्य
मिसतिष्ठेमेजीवन्विमोक्ष्यसे ९ ततःसत्यधनुःकृत्वारामःसुनिशितान्शरान् स्वर्णेक्तमभिस
धायरात्तसेनिजघानह १० धनुःषाण्यागुणवतासमवाणान्समोचह रुक्मपुंखान्महावेगा
न्सुपर्णानिलतत्यगान् ११

इष्टकर्मकरणादितिशेषः तंचमत्संग्रणेसम्यकप्राप्स्यसितिष्टत्वणमितिशेषः ९
प्रभिसंधायघ्तत्वाशेषः १० न्यागुणवतान्यानूपरजमतान्पाणाद्वतेतिवा स्वर्णातिलाभ्यांतलेगच्छेतितान १० ॥ ॥
९

12 वर्हिणवाससः वर्हिणो मयूरस्तस्य बर्हं वासो यस्य शोणितादिग्धाः रक्तलिप्ताः १२ स विग्रहोपि मया हताना दितेः पिवरदानमहास्यादा
ननास्यथयामायेणवैदेहीहि वाप्रालयघम्याभ्यवन् १३ महानादं विनयकृत्वा शक्रध्वजोपमे देव्यामाशौल्येन च यानावनोविद्दतानन: १४
कालांतकयमाः आणनत्रमत्रः संहारप्रधानाः संहाररुद्रसम्मूर्तयस्तत्सदृशे १५ प्रद्दस्यशस्त्रावध्यमपिहृष्येयावाणिनापानेश्रुतिहासः ते

तेषां शिरांसि विप्रस्यभित्वा वर्हिणवाससः निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः १२ स वि
ग्रहोन्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणं १३ स विनद्य महानादं
शूलं शक्रध्वजोपमम् प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्ताननइवांतकः १४ अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं
ववर्षतुः विराधे राक्षसे तस्मिन्कालांतकयमोपमे १५ स प्रहस्य महारौद्रः स्थित्वाजृंभत राक्षसः जृं
भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः १६ स्पर्शात्तु वरदानेन प्राणान्संरोध्य राक्षसः विराधः
शूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत १७ तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद
राघवः शस्त्रभृतां वरः १८

बाणाः रामलक्ष्मणविसृष्टाः जृंभमाणेन शरीरगत्रापि कायान्निर्जग्मुः आशुगाः शीघ्रगाः इत्यर्थे केवलयो
गिके १८ स्पर्शात्तु वरदानेन वरदानसंबंधादित्यर्थः संरोध्य धृत्वा परमङ्गः एव शस्त्रोपीतिशेषः १७ तच्छूलं करस्थमनलभामेवेतिशेषः गगने ज्वलनो

पमेयिरवाभागवक्केदेनेतिभावः

13

श्री
वा० रा०
आ० टी० ७

अप्रानीर्वंतं १९ तदाग्रापतनकालपर्वप्रहरतांप्रहरतामित्यर्थः २० भुजाभ्यांपरिगृह्य एकैकेनेकेकं २१ तस्याभिप्रायंकामतं तात्रनयनविषयं २२ यथ

तद्रामविशिखैश्छिन्नंशूलंतस्यापतद्भुवि पतनाशनिनाछिन्नंमेरोरिवशिलातलं १९ तौखड्गौहि
प्रगृह्यसकृष्णसर्पोपमौविवाघतो तूर्णमापततस्तस्यतदाप्रहरतांबलात् २० सवध्यमानःसुभृशोभु
जाभ्यांपरिगृह्यतौ अप्रकंप्यौनरव्याघ्रौरौद्रःप्रस्थातुमैच्छत २१ तस्याभिप्रायमाज्ञायरामोलक्ष्म
णमब्रवीत् वहत्वयमलंतावत्पथानेनतुराक्षसः २२ यथाचेच्छतिसौमित्रेतथावहतुराक्षसः
अयमेवहिनःपंथायेनयातिनिशाचरः २३ सतुस्वबलवीर्येणसमुत्क्षिप्यनिशाचरः बालावि
वस्कंधगतौचकारातिबलोद्धतः २४ तावारोप्यततस्कंधंराघवौरजनीचरः विराधोविनदन्घो
रंजगामाभिमुखोवने २५ वनंमहामेघनिभंप्रविष्टोद्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतं नानाविधैः
पक्षिकुलैर्विचित्रंशिवायुतंव्यालमृगैर्विकीर्णं २६ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेतृतीयः ३

ऋतितथावहतु यथाछेष्टंभवतितथावहत्वत्रतेनेननिर्भयत्वंदर्शितं तत्रहेतुमाह अयमेति २३ स्कंधगतौचकारस्कंधावारोपयामास २४
शिवायुतेशिवाभिर्युते २६ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेतृतीयसर्गः ३

14 समर्होतोलष्धश्चौप्रशृमड्घ्म्य १ कोशनप्रकाशमाह पप्रच्छति २ शाहलहीपिनः सविडंविडयावाः मोदरतेवमरस्मकिः रामलक्ष्मणयोऽग्रेमातिशा
पान २ वेगवान् ४ वाङ्कवभंजनेनतावतापिशाणाहानिरितिनवरहानविरोधः ग्रभेयाच्छेघलेचशाणानाशातमावपवविशेषपरंवोध्यं वभंजमुष्टि।

हृष्यमाणौतुकाकुत्स्थोदृष्ट्वासीतापहृतमौ उभौःस्वरेणतुक्रोशप्रगल्भसमहाभुजौ १ पृष्टदाशरथी
रामःसत्यवान्शीलवान्सुविः राक्षसोरेरूपेणाह्रियतेसहलक्ष्मणः २ सोऽहंकामंदृष्टिंकेतिशा
हेलहीपिनक्ष्मणा सोऽहंगोलस्यकाकुत्स्थेनमेलितसोतम ३ तस्मात्लहृदयेनेक्रूत्वावेदेहारामल
क्ष्मणा वेगप्रवक्रतवीरौवधेतस्यदुरात्मनः ४ तस्यरोइस्यसोमिविः सव्येवाहुवभंजह रामस्तु
दक्षिणंवाहुंतरसातस्यरक्षसः ५ सभग्नवाहुःसंविग्नःपपाताशुविमूर्छितः धरांगगनमेघसंकाशो
वज्रभिन्नइवाचलः ६ मुष्टिभिर्वाहुभिःपद्भिःसूदयंतौतराक्षसं उद्यम्यचमहाप्रेनंस्थंडिलेनिक्षि
पेषतः ७ सविक्षोवाहुभिर्वीरोःखड्गाभ्यांपरितन्तः निक्षिप्तोवहुधाभूमौनममारसराक्षसः ८

प्रहारेणतिपोषःग्रभेयाच्छेशनवरस्तथास्वकरणकनहिषपप्रत्यये ५ संविग्नःखिन्नःस्थंडिलेसमेतो ७ नममारवरदानबलादितिभावः ८

15

श्री
वा रा
ग्रादी
८

भयेष्वभयकालेष्वभयदः स्वशरणागतश्रवणस्मरणकीर्तनादिना ९ निखिलावहे भूमौगतोपातयावहे ११ प्रदर्शोगर्तः कंदेष्वाक्रम्यगयमिव १२
प्रथितंयशापतेकालस्यामेः स्वप्रयप्राप्तिः १३ प्रहाकरणं पुरुषाणां तव्यापारस्त पूर्वं रामस्त्वमिति न जानतः १४ इदानीं कथंनेत्तानेत्वाह कौ

तेप्रेत्यागमः स्वभ्रातामवधार्यमचलोपमं भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ९ वयस्य पुरुषव्या
घ्रागतसेयंतनाशते प्राक्लागुपतिनिर्जैर्नतंगतमेवनिखिलावहे १० कुञ्जरस्येवशौर्दस्यगतसत्वस्यसस्य
लतश्च वर्तेऽस्मिन्नमहत्त्वभ्रूलत्वमतोऽसौइववसः ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणो रामः शर्दः सत्वमनतामिति तस्यो
विरोधमाकम्प्यकंदैःपादेनवीर्यवान् १२ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राघवस्य प्रथितं वचः इदं प्रोवाचका
कुतस्थ्यविनयः पुरुषर्षभ १३ यतोऽहं पुरुषव्याघ्रशक्नुयाल्पबलेनैवमयानसशर्वेत्वमोहात्रजानतः
पुरुषर्षभ १४ कौसल्यास्यप्रजातातावरामत्वंविदितोमया ॥

सत्योत्पादितवयाकौसल्यास्यप्रजाइतित्वंविदितः कौसल्यापुत्रइतिज्ञातोसीत्यर्थः एवंचकौसल्यायामीश्वरोवतीर्णः ॥ ॥ ॥ ८

16 वैदेही बलक्ष्मीः लक्ष्मणश्चानंतांशावतीर्ण इति सूचितं १५ एवं ज्ञानेकारणमाह अभिशापादिति तेंबुरुर्हूहूर्वैश्रवणेन शप्तः तस्याः शापाद्वसीतनुं प्रविष्टः
तो मे तानयाक्रिरस्त्रीत्यर्थः १६ प्राकृतिं गांधर्वी प्रकृतिं कोपकारणमाह अनुपस्थीयमाने अवसरे प्रसवमानः आजहारेत्यस्य एतदासीत
नुं प्रविष्टोतीति शेषः १८ अनुपस्थानेकारणमाह इतीति उक्तपांपतन्नतीकारवाचेत्यर्थः पापमुक्तिकालज्ञानजानंदपारवणा

वैदेहेव सुधा भाग्याल्लक्ष्मणश्च महायशाः १५ अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुं तुंबुरुर्नाम गं
धर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि १६ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः यदा दाशरथी रामस्त्वां व
धिष्यति संयुगे १७ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति अनुपस्थीयमानो मां स क्रुद्धो व्याजहार
ह १८ इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात्सुदारुणात् १९
भवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु परंतप इतो वसति धर्मात्मा शरभंगः प्रतापवान् २० अध्यर्ध
योजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति २१

मुक्तिहेतोः रंभासक्तमुपरानयेतिपाठे पूर्वोक्तमभावएव १९ स्वं भवनं स्वलोकं भवनमितिपाठांतरं २० अध्यर्धयोजने सार्धयोज
ने २१ गतसत्वानागतप्रमाणानां सनातनः परंपराप्राप्तः अतएव कलिरात्पसेषु पवनेषु तद्धर्मप्रवृत्तिः २२

श्री
वा रा
अ टी
५

17

उक्तमेव विवृणोति अवटे इति अवटेदेहीः वटनिहितमदेहः स्वर्गसंप्राप्तः संप्राप्तस्वर्ग इत्यर्थः बभूव तथा भवितुमुद्यतो बभूवेत्यर्थः २३ यद्वा च बभूवेत्यर्थं न संदिग्धत्वो
क्तस्येविस्तरमाह तच्छ्रुत्वेति अवटनिक्षेपणस्य प्राप्तिं श्रुत्वा २४ कुंजरस्येव मत्तकुंजरस्येव तिष्ठतीत्यर्थः खन्यतामिति ग्रीवामिति शोषणयानेकिंते
सोऽनन्यशरणापायस्तोनेनापि कथनानिश्चितत्वेन पीडितं मा कार्यमपायः २५ पादेन कंठे आक्रम्य तस्थौ यथा न हरेद्यरिलंघनं इत्यर्थः २६ विराधस्य महा

अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली व्रज रक्षसां गतसत्वानामेष धर्मः सनातनः २२ अवटे ये निधीयंते
तेषां लोकाः सनातनाः एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः २३ बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महा-
बलः तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह २४ कुंजरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण वनेऽस्मिन्
सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः २५ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति तस्थौ विराधमाक्रम्य
कंठे पादेन वीर्यवान् २६ ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम् अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्म-
नः २७ तं मुक्तकंठमुत्क्षिप्य शंकुकर्णं महास्वनं विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदंतं भैरवस्वनम् २८

त्मनः महात्मनो महाशरीरस्य गंधर्वत्वप्राप्त्यभिप्रायेण राम संबुद्धपत्तानाभिप्रायेण चक्रविनामहात्मनः उत्क्षिप्य मुक्तकंठं वा २७ मुक्तकंठं संश्वभ्रे तेषामर्थे
रामेण मुक्तकंठं आक्रमणं शंकुवक्रदिनकर्णं उत्क्षिप्य चालयित्वा महास्वनत्वादेव भैरवस्वनं तं यथा तथा यथा प्रमोहमतिप्रमोहमिति नंदनं श्वभ्रे प्राक्षिपत् २८ ५

18 अग्रविक्रमौ त्रिप्रकारिणौ संयति निश्चितौ हृष्टचित्तौ शुद्धवेनिर्जितं बलेनात्तिष्ठं संचाल्यानौ विक्षिपतः ॥१९॥ प्रबध्यतौ शस्त्रेणावध्यत्वाच्छ्रेष्ठाश्र
मतस्तमिति यावद्गुणवध्यत्वामिमेवार्थोऽश्रेष्ठविचार्य समर्थ्यो विलेमपाघतत्र विलेवधं प्रचक्रतुः मन्त्रस्थानेनेतिशेषः ॥२०॥ उक्तमेवार्थमुपसंहरति
स्वयमिति यथार्थस्वप्रयोजनेनोचितं रामेण कर्तास्मस्वयं वध्यस्य योऽस्मद्दीप्सितं स्वमात्मनोऽन्त्यप्रश्नस्तद्दिष्टप्रपद्येतिपादेष्ययमेवार्थः

तमाह्वेदाहरणाग्रविक्रमौ विराधमुभौ संयति रामलक्ष्मणौ मुदान्वितौ विक्षिपतुर्भयावहं नदंतं।
बलिष्ठबलेनराक्षसं ॥१९॥ प्रबध्यतौ श्रेष्ठमहास्त्रसत्तौ पिनेनशस्त्रेणनदानराधमौ समर्थ्यावाम
र्थविशारदावुभौ विलेविराधस्यवधं प्रचक्रतुः ॥२०॥ स्वयंविराधवरहिरस्य मात्मनः प्रत्यक्षरामेण।
याचमौक्षितः निवेदितः काननचारिणामवधंतमेवधःशास्त्रकृतोभवेदिति ॥२१॥ तदेवरामेण।
निशम्यभाषितं कृतामतिस्तस्यविलप्रवेशने विलेवतंमातिवलेननंदतं समाप्रवेश्यमानेनवचेविना
हितं ॥२२॥ प्रहृष्टरूपाविवरामलक्ष्मणौ विराधमुख्यप्रदेशनिपात्यतं ननंदतुर्वीतभयौ महावा॥
ऽदितिविशिष्टौ चंद्रदिवाकराविव॥

काननचारिणं विराधेनमेवधःशास्त्रकृतोनभवेदितिनिवेदितो मद्रामः इतिशेषः ॥२१॥ तदेव
भाषितं विराधोक्तं शास्त्रेणमेनमत्स्यरितिवक्रूप ॥२२॥ प्रहृष्टरूपाविवरवशात्प्रपवार्थे दिविष्टितौ चंद्रदिवाकराविव महावने जहृषतुः ॥२३॥

नीलत्वादिशालतावृवनस्याकाशमात्यंभावपिवेद्रवल्कलासंपन्नौस्वर्थंवन्यतापसौ ११ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेचतुर्थः ४ समाश्वासमनाश्वासे
वविरायाह्रीतामिवेतिशेषः १ इदंवनेकंदंपीज्ञननकंदुर्गंविषमेकमण्यायोपचर्यंचेतनः एवंवकदापिवनगोचरानस्मः कदापीदृशंवर्ज्जनदृष्टवस्मात १३

इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेचतुर्थःसर्गः ४ हत्वातुतंभीमबलंविराधंराक्षसंवने ततःसीतां
परिष्वज्यसमाश्वास्यचवीर्यवान् १ अब्रवीत्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंदीप्ततेजसम् कष्टंवनमिदंदुर्गंनच
स्मोवनगोचराः २ अभिगच्छामहेशीघ्रंशरभंगंतपोधनं आश्रमंशरभंगस्यराघवोभिजगामह ३
तस्यदेवप्रभावस्यतपसाभावितात्मनः समीपेशरभंगस्यददर्शमहदद्भुतं ४ विभ्राजमानंवपु
षासूर्यवैश्वानरप्रभं रथप्रवरमारूढमाकाशेविबुधानुगम् असंस्पृशंतंवसुधांददर्शवि
बुधेश्वरं सुप्रभाभरणंदेवंविरजोंबरधारिणम् ६ ॥

ततःशीघ्रंशरभंगंगच्छामहेगच्छामइत्यर्थःइत्युक्तेतिशेषः ३ भावितःशुद्धआत्मायस्यतस्यसमीपेमहदद्भुतंददर्श ४ तदेवाह विभ्राजमानमिति वपुषावपुः
कंस्याविबुधानुगंदेवानुचरंबहुव्रीहिः ५ वसुधामसंस्पृशंतेरथादवरुह्यापीतिशेषःविबुधेश्वरंशक्रमतिशयप्रभावदाभरणंविरजस्कमबंरधंतेश्रीतत्वयस्यतम् १०

20 तद्दिव्येत्यद्विधाभरणादिमद्भिर्हरितैःश्यामवर्णैःनाद्दशेरथंचददर्श ७ पांडुराभ्रमेघवनाभ्रप्रख्यकाशप्रख्योकोर्नेयेस्पतत् ८ चामरव्यजनेवालव्यज
नेरुक्मंस्वर्णंमहाधने रत्नादिमत्वात् वहुमूल्येत्यर्थः ९ १० उक्तलक्षणैर्वासवेशरभंगेनसंभाषमाणेतंशतक्रतुंदृष्ट्वातत्ररामोब्रवीत्

तद्दिव्यंवहुभिःस्तूयमानंमहात्मभिः हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमंतरिक्षगतंरथं ७ ददर्शादूरतस्तस्यतरुणा
दित्यसन्निभं पांडुराभ्रघनप्रख्यंचंद्रमंडलसन्निभं ८ अपश्यद्विमलंछत्रंचित्रमाल्योपशोभितं
चामरव्यजनेचाग्र्येरुक्मदंडेमहाधने ९ गृहीतेवरनारीभ्यांधूयमानेचमूर्धनि गंधर्वामरसिद्धा
श्चवहवःपरमर्षयः १० अंतरिक्षगतंदेवंगीर्भिरग्र्याभिरीडिरे सहसंभाषमाणेतुशरभंगेनवा
सवे ११ दृष्ट्वाशतक्रतुंतत्ररामोलक्ष्मणमब्रवीत् रामोथरथमुद्दिश्यभ्रातुर्दर्शयताद्भुतं १२
अर्चिष्मंतंश्रियाजुष्टमद्भुतंपश्यलक्ष्मण प्रतपंतमिवादित्यमंतरिक्षगतंरथं १३ येहयाःपुरु
हूतस्यपुराशक्रस्यनःश्रुताः अंतरिक्षगतादिव्यास्तइमेहरयोध्रुवं १४ ॥

उक्तस्यैवप्रपंचोरामोथेति उद्दिश्यहस्तेननिर्दिश्य दर्शयतअदर्शयतेत्यर्थः १२ पुरुवहुयथातथाप्यज्ञभिराहूयतेयागायेतिपुरुहूतःअस्माभिः १४

21

श्री
वा॰ रा॰
आ॰ टी॰
११

प्रेतशतंप्रत्येकमितिविशेषःशतशत्रोःतेनवाची १५ विस्तीर्णविपुलानिउरांसियेषांतेव्याप्तदीर्घवाणाप्रमाणिवसनानियेषांतेशोणप्रभवस
नाइतिपाठे परमारम्यसदृशवसनाःइत्यर्थःशोणांशुकेवयंशचीनःपाठइतिकतकः १६ ज्वलनसन्निभाःदीप्तिमात्रेण १७ एतद्दिपंचविंशतिवर्षप्रमाणकंनिस

इमेचपुरुषव्याघ्रयेतिष्ठंत्यभितोदिशं शतंशतंकुंडलिनोयुवानःखड्गपाणयः १५ विस्तीर्णविपुलोर
स्काःपरिणाहेनचाद्भुताः शोणांशुवसनाःसर्वेव्याघ्राइवदुरासदाः १६ ऊर्णोदेयोषुसर्वेषांहाराज्वलनसन्नि
भा रूपंबिभ्रतिसौमित्रेपंचविंशतिवार्षिकं १७ एतद्धिकिलदेवानांवयोभवतिनित्यदा यथेमेपुरुष
व्याघ्रादृश्यंतेप्रियदर्शनाः १८ इहैवसहवैदेह्यामुहूर्तंतिष्ठलक्ष्मण यावज्जानाम्यहंव्यक्तंकएषद्युति
मान्रथे १९ तमेवमुक्त्वासौमित्रिमिहैवस्थीयतामिति अभिचक्रामकाकुत्स्थःशरभंगाश्रमंप्र
ति २० ततःसमभिगच्छंतंप्रेक्ष्यरामंशचीपतिः शरभंगमनुज्ञाप्यविबुधानिदमब्रवीत् २१ ॥

दृश्यायः येइमेदेवापयायाहृशाप्रभदर्शनवयस्काहृश्यंते एतद्देवेषांनित्यदावयइतिपूर्वेणासंबंधः १८ यावज्जानामितावत्सामित्रावतिष्ठस्वेत्यन्व
यः कएषरथेइद्वनादुमितोयिप्रमाणेनारेणापित्तातव्यइत्यर्थः १९ उक्त्वानुवादएवंव्यापारेणगोपदेशात्तमेवमित्यादिःइहैवस्थीयताम
मितोवमुक्त्वेत्यर्थः २० प्रत्ज्ञाप्यगमानायकृत्वावमतिकृत्वा २१

११

22 यावदसौ मां नाभिभाषते तावत्त्वां निष्ठां स्थानं नेष्ये स्वर्गं वा नयतमथास्माद्गच्छतु ततो वनवासिन्त्वा ड्रैतो मां मां प्रद्रष्टुमर्हसि निद्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः अ इति निषेधार्थ
मव्ययमेकं द्विपदी वा स्थिते तेनैवं वै भवस्यदर्पो नन तु वितमित्यर्थः २२ कृतार्थेति ल्लीणि विपदे जिनवंनेशाचरणमिति शेषः नद्यावैभव युक्तमिमं द्रष्टुमा
मीतिशेषः कर्तकत्वेनत्वमंग्रं प्रतिमनमित्याह ततद्वैत्येवमहीमाव्याख्याने सर्वसामंजस्यात् रामो यावन्मां नाभिभाषते तावत्कर्मेणिणावणावधस्थानि
ष्टां समासिन यतततो मां द्रष्टुमर्हसीति ग्रमैः सुदुष्करं महत्कर्मैतेन कर्तव्यमस्ति रावणवधरूपमनन्तकरणेन कृतार्थं कृतदेव प्रयोजनरावणाज

इहोपयास्यत्यारामो यावत्त्वं नाभिभाषते निष्ठां न यास्यामि तावत्ततो मां द्रष्टुमर्हसि २२ जितवैरे कृता
र्थे हि ततो ह्यमचिरादिमं कर्मत्वनेन कर्तव्यमहद्दैवैःसुदुष्करं २३ अथ वज्री तमामंत्र्य मानयित्वा
च तापसं रथेन हंसयुक्तेन ययौ दिवमरिंदमः प्रयाते तु महेन्द्रे तु राघवः सपरिच्छदः अग्निहोत्रम
थासीनं शरभंगमुपागमत् २५ तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्ध
वासा निमंत्रिताः २६ ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत्स राघवः शरभंगश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत् २७

यिनं द्रष्टास्मि इति तीर्थव्याख्याने संप्रसदर्पो नेद्दृतत्वत्पूर्वोक्तं एवोयरितो बोध्यः २३ अथ वज्री जितदैवैरालापो नंतरं तापसं शरभंगमामंत्र्य मानयि
त्वा संपूज्य वदिवं ययौ २४ सपरिच्छदः स्त्रीभ्रातृसहितः २५ पादौ संगृह्य रामः स्पृष्ट्वा पित्रा ल्लणा एवं पूज्या स्मा न विशाव्यि त्वमेवं वकार दनुज्ञाताः
आसनावस्थानाय कृतानुमतिकाः अपवलब्धवासाः लब्धसस्थानाः निमंत्रिताः भोजनार्थं तानाहुता निषेदुः २६ शक्रोपयानं इंद्रागमनप्रयोजनं

श्री 23 निवेदनप्रकारमाह मामेष इति उग्रेणतपसामयार्जितंब्रह्मलोकं एषवरदइन्द्रोब्रह्मान्तयोमांनिनीषति महादेवेन्द्रवेषधारीचक्रेलेवायं अकृतात्मभि अ
वा रा ननुष्ठितभगवदुपासनैः २८ तर्हि किमिति विलंबितं तत्राह अहमिति ज्ञात्वा योगवललेन नगच्छामि योगसिद्धासेव्यपादद्वयागान् त्वां प्रियातिथि
प्रा टी प्राप्तिथिप्रियमितिथि २९ त्वयासमागम्यातत्समागमस्यसकृदपिसंहृतः एतावत्कालपर्यन्तानुष्ठितोपासनातोऽधिकफलत्वभावः त्रिदिवस्वर्गा-
१२ वरोब्रह्मलोकः ३० समागमस्ययथाधिकफलत्वंभवतितथाकरोति यद्यपीति केनेलोकास्वर्गाह ब्राह्म्या इति उभयत्रप्रजार्थः अप्र

मामेषवरदोरामब्रह्मलोकंनिनीषति जितमुग्रेणतपसादुष्प्रापमकृतात्मभिः २८ अहंज्ञात्वानरव्या-
घ्रवर्तमानमदूरतः ब्रह्मलोकंनगच्छामित्वामदृष्ट्वाप्रियातिथिं २९ त्वयाहंपुरुषव्याघ्रधा-
र्मिकेणमहात्मना समागम्यगमिष्यामित्रिदिवंचावरंपरं ३० अक्षयानरशार्दूलजितालोका
मयाशुभाः ब्राह्म्याश्चनाकपृष्ठ्याश्चप्रतिगृह्णीष्वमामकान् ३१ एवमुक्तोनरव्याघ्रःसर्वशास्त्रविशा-
रदः ऋषिणाशरभंगेणराघवोवाक्यमब्रवीत् ३२

लोकानामकपृष्ठलोकाश्चजिताः ममाकात्मांप्रतिगृह्णीष्व कृतत्वेनांगीकुरुष्व अनेनसर्वकर्मणांभगवदर्पणमकरोदिति सूचितं काम
तोवापियत्करोमिशुभाशुभं तत्सर्वंत्वयिसंन्यस्तंत्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहं नाहंकर्तासर्वमेतद्ब्रह्मैवकुरुतेतथा एतद्ब्रह्मार्पणंप्रोक्तमृषिभिस्त
त्त्वदर्शिभिरिति कैश्चर्मीभिः भगवत्यपिनधर्मार्पणमनेनतत्फलत्वेगीतादिषुस्पष्टमेवभक्तिपर्यवसायित्वात् ३१

24 अहमेवेति तपसेत्यर्थः त्वदुक्तप्रतिग्रहेणाहमपि कारी स्यामतो नार्थः वास्तववस्तुरूपेः परमभक्तस्यानुग्रहाय तदर्पितधर्मांगीकारमाह भगवान् अह
मेवेति मयि न्यस्तत्वेन स्वार्जितानि तानि त्वदर्जितान् सर्वान् लोकान् त्वत्प्रसहमेवाहरिष्यामि प्रापयिष्यामि इत्युक्त्वा इतरत्र न प्रतारणायाह आवासमि
ति प्रदिष्टं उपदिष्ट ३३ अहारण्ये वसतिनिग्रह इति शेषः ३५ प्रतिस्रोतां आवर्तनवन्मार्गं मंदाकिनीं तामिव पुण्यां तन्नामिकां वा चित्रकूटस्थेयमेव प्रति
स्रोतसं कृत्वा व्रज पूर्ववाहिन्याः पुरुषेण पश्चिमोऽभिमुखत्वेन गमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति पुष्पवत् लघु उडुपवहां उडुपं प्लवः पुष्पसमूहवहामिति

अहमेवाहरिष्यामि सर्वांल्लोकान्महामुने आवासं त्वहमिच्छामि प्रतिष्टमिह कानने ३३ राघवेणैव
मुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै शरभंगो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ३४ इह राम महातेजाः सुतीक्ष्णो
नाम धार्मिकः वसत्यरण्ये नियतः स ते श्रेयो विधास्यति ३५ इमां मंदाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज
नदीं पुष्पोडुपवहां ततस्तत्र गमिष्यसि ३६ एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात मां यावज्जहामि गात्राणि।
जीर्णां त्वचमिवोरगः ३७ ततोग्निं स समाधाय हुत्वाज्येन समंत्रवत् शरभंगो महातेजाः प्रविवेश

वा ३६ एष पंथा इति मार्गोपदेशः अथ ऋषिर्भगवत्साक्षात्कारं दृष्ट्वा स्वाभीष्टं भगवंतं प्रार्थयते मुहूर्तं तात पश्य हुताशनम् ३८
पश्य मां अर्थे कृतार्थो भवतीत्यभिध्यानपूर्वकं कटाक्षेणेति शेषः ततो निगूढं जगज्जनकं स्वर्णं स्वपि गात्राणि नाशावयववान् ३७ ततोग्निं स
इति हविः शेषः च क्रियाल्लक्ष्मः प्रत्याख्यातमिपक्कक्रियः आत्मानं चातयेत् यतः स्वर्गं प्रयतो ध्यानाद्भिरिन्द्रकाग्निप्रवेशोत्स्पृष्टिमार्गेणाग्निं स
माधाय मंत्रवत् तदुक्तमंत्रैर्हुत्वा च अग्निप्रवेशोक्तमंत्रैः हुषनिषद्रक्तैः प्रविवेश ३८ ॥

25

श्री
वा० रा०
टी०
११

तस्येति तस्य शरभंगस्य रोमादीनि वह्निर्ददाहेति शेषः ३९ स्वर्गारोहणार्थं दिव्यशरीरपरिग्रहमग्निप्रवेशात्पूर्वं कृतो यस्तेन तस्य च फलमनन्तमाह प्रचेति ४०
आहिताग्निलोकाः कर्मणा पितृलोक इति ख्याताः चंद्रप्रदक्षिणाः ऋषिलोका विषया वै देवलोक इति ख्याताः सूर्यप्रदक्षिणाः देवार्चनामाज्ञाने देवानां ब्र

तस्य रोमाणि केशांश्च तदा वह्निर्महात्मनः जीर्णां त्वचं तथास्थीनि यच्च मांसं सशोणितम् ३९ स च
पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभंगो विरोचत ४० स लोकानाहिता
ग्नीनामृषीणां च महात्मनां देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ४१ स पुण्यकर्मा भुवने द्वि
जर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननंद सुस्वागतमित्युवाच ह ४२
इत्यार्षे रामायणेऽरण्यकाण्डे पंचमः सर्गः ५ शरभंगे दिवं प्राप्ते मुनिसंघाः समागताः अभ्य
गच्छंत काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् १

त्मविस्मकृष्णानां च लोकानपाकृत्य वः प्रदक्षिणं करोति ततो ब्रह्मलोकं तदर्थं करोहत तोऽरूढवान् ४१ पितामहं ब्रह्माणं दिव्यं समस्तमहिरूपं ४२ पंचमः
सर्गः ५ मुनिसंघाः दंडकारण्यवासिनः समागताः मिलिताः अभ्यगच्छन्त स्वरक्षणप्रार्थनार्थमिति शेषः १ ॥

26 वैखानसा इति येन खाते वैखानसाः येवालाते वालखिल्या इति क्रमाः प्रजापतेर्नखलोमजाः संप्रक्षालाः भगवतः पादप्रक्षालनजा महर्षयः प्रक्षाला
निकाः सप्रक्षाला इत्येके मरीचिपाः रविचन्द्रमसोः किरणजीवना अश्मकुट्टाः अपक्वकुट्टिताऽभक्तकाः १ दन्तोलूखलिनः दन्तातिरिक्तावदूननसाधनर
हिताः उन्मज्जकाः कंठदघ्ने जले स्थित्वा तपः कुर्वन्तः गात्रशय्याः अस्तरणशायिनः अशय्या निद्राहीना अनवकाशिकाः एकपादस्थाः स्थिरत्वे अवका
शादानरहिताः एकपादस्थितिमंतरेति यावत् ३ आकाशनिलयाः अनावृतप्रदेशस्थायिनः स्थंडिलशायिनः उपलिप्तनाशनीयस्थलशा

वैखानसा वालखिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च तापसाः २ दंतो
लूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवानवकाशिकाः ३ मुनयः सलि
लाहारा वायुभक्षास्तथापरे आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थंडिलशायिनः ४ तथोर्ध्ववासिनो दान्ता
स्तथार्द्रपटवाससः सजपाश्च तपोनिष्ठास्तथा पंचतपोन्विताः ५ सर्वे ब्राह्म्या श्रिया युक्ताः दृढ
योगसमाहिताः शरभंगाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ६ अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम्
ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसंघाः समागताः ७

यिनः ४ ऊर्ध्ववासिनः गिरिशिखराद्यूर्ध्वप्रदेशे नित्यं वासशालिनः अत्रोपवा
सिन इति पाठस्तत्र चिंत्यः तस्य साधारणत्वं भत्वा आर्द्रीकृतकः आर्द्रपटवाससः नित्यमार्द्रवसनशीलाः सजपाः सदा जपपराः तपोनिष्ठाः सदास्वा
ध्यायाध्ययनशीलाः तपोदिशा ध्याय इत्येके पंचतपोन्विताः ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थाः ५ ब्राह्म्या श्रिया वर्त्मविद्याऽनुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन दृढ यो

श्री वाग्र श्राटी १४ 27

किंप्रभुस्मत्राद्रक्षसीति इक्ष्वाकुकुलस्य पृथिव्याश्चैवेनकृतत्वेनलोकस्येतिगम्यं प्रधानत्वेनजगदुद्धारणकर्तृत्वेनाथत्वेन पालकत्वेन गर्भितं देवानां मघवानिव ८
यशसा विक्रमेण च ख्यातः प्रसिद्धः तेन त्रुपेणनिशेषः पितृवचनपालनेन त्वेन पस्यनज्ञावः समेसमवचनत्व पितिष्ठमीतिशोषः किंच त्वयि सत्ये धर्मश्च पु
ष्कलः पुण्यहीनोपि सकलोगापूर्णो भवतीत्यर्थः प्रमादात्कुर्वंतीकर्मध्यवेताधरे पुचतद्दिशोः स्मरणाद्वमेवपूर्णस्यादितिश्रुतिरितिसूत्रे ९ धर्म
ज्ञ शरणागतरक्षणज्ञ धर्मज्ञे धर्मवत्सल धर्मानुष्ठानप्रियत्वामासाशरणागताप्यपृथिव्यां नाथभावेन यतत्क्रमपि वयमासत्वन्नः त्वन्नमर्हसीति

त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महायशः प्रधानश्चापि नाथश्च देवानां मघवानिव ८ विख्यातस्त्रि
षु लोकेषु यशसा विक्रमेण च पितृव्रतत्वं सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ९ नाम्ना सा परमहाम्ने
धर्मज्ञे धर्मवत्सल पृथिव्यां नाथवद्रामस्त्वन्नः त्वमर्हसि १० प्रथमः सममहाज्ञाथ भवेत।
स्यात्वमूपतेः यो हरेद्बलिषड्भागं नच रक्षति पुत्रवत् ११ प्रजा नः स्वानिव प्राणान्प्राणेभ्योपि गरिष्ठास्त्वता
निच नित्यप्रकः सदा रक्षस्व सर्वान्विषयवासिनः १२

योजनाय यपि सत्त्वकार्यं वृत्तो पुंसामलमेवा गतस्थितिरीतिन्यायेन तद्देशेव स्थानेनेव सकलमनोरथपूरकत्वात्सः कार्यसाधनम् तथाप्यर्थी
निशायेन किंचिद्दुःख माणेतत्त्वमिति भावः १० जगद्रक्षणत्वस्य विनापि कथं ने सरक्षणोपि प्रवृत्तिरस्त्येव तत्राप्यासतिशोषेन लोकरीत्याह
धर्मवोपेति प्रथमश्रुतिन वा तति विषयमाहुः प्रजानः प्रजारक्षणे यतमानः सर्वान्नेवासिनः स्वान्प्राणान्निव प्राणिभ्योप्यधिकं प्रिथानत्व
तानि नयुक्तः सदा स्वावधानः रक्षन् रक्षणात्स्व तो ग्रेसे व विवरणं वद्गवार्षिकी कीर्तिमे हि कीमाश्रष्ठिक च वन्न लोक च पफलं प्राप्नोति ननदाह्र

28 न त्रयषष्ठांशग्रहणमात्रतायत्राणमवश्यकर्तव्यमिति नवासिरत्नाणोक्तमत आह यदीति सामान्येन नपुंसके प्रजावानशस्यप्रजाः च तत्र भोगश्च चतुर्थोंशः इदमुपलक्षणं ब
ह्मणस्थापितत्वेऽपि वासिभिर्ब्राह्मणैरिधर्मतत्र षड्भागग्राहिभिः तेन धर्मषड्भागप्रतिपादकस्य सविरोधः राजपरिपालनेदेशाभवफलाग्राहकानवतोयमार्थस्तत्रैव थो
भागः तदन्नभोजनादिप्रदृष्टांगधर्मानर्थरात्रतः अत्र प्रदातव्यस्यार्थे कर्तव्यं पंचरायइति स्मृतेरितिबोध्यं १५ अपवित्रितमधमाह सोयमिति ब्राह्मणा
भूयिष्ठत्वेनेनतत्रवैशपवानश्च स्थानतापितत्रवेधनात्वेन घोरतकोपस्य सतत्रायः वध्यते तः त्वादिपापोपेतावित्रिनेत्रुभावः १५ स्ववसोमिथ्या

धर्मोतिशयचयतींगमकीर्तिमवहुवार्षिकीं ब्रह्मणाः स्थानमासाद्य नत्रचापि महीयते १३ पंचक्रोशानि पंचथ
मैंमुनिर्मूलफलाशनः नत्र राज्ञश्च तत्र भोगः प्राज्ञेय धर्मेणा रक्षतः १४ सोयं ब्राह्मणभूयिष्ठोवानप्र
स्थगणो महान् तत्रायो नाथवर्णमरात्वसैर्हमते भृशं १५ यदिपापपरीताणि मनीको भावि
तात्मनां दृंतानावात्वसैरौरैवहैनांबहुधावने १६ पंपानदीनिवासानामनुमंदाकिनीमपि
चित्रकूटालयानां चक्रियते कदनं महत् १७

त्वपरिहारायाह यदीति मनयो मननशीलाः भावितात्मानो निदिध्यासननिष्ठाः पापीयाणि केवलं हत्वा अन्यत्रातिबहुप्रकारैरंगप्रत्यंगच्छेदनादिभिः १६
सकलदंडकारण्यपीडामाह पंपेत्यादि पंपावनयश्च तत्र निवासा येषां तेषां पंपाकूपा नदी वा अनु मंदाकिनीमपि इति अत्र लक्षणा कर्मप्रवचनी।
यमंदाकिन्या अनु समणेपनद्यास्तीरवासिनां मंदाकिन्या विस्तीर्णप्रवाहत्वात् उडुस्वर्गात् गतया पृथग्ग्रहणं च वाच्यं १७

श्री
वा॰रा॰
आ॰टी॰
२५

29 विप्रकारं दुःखितस्य श्रमः सोढुमशक्ताः। १८ यद्यप्यरक्षणसामर्थ्ये शरणार्थं रक्षणार्थं १९ ततः परागतिः त्वदन्यस्त्राता २० तपस्विनां तपोबलयुतानां
तपसा नाशकत्वेऽपि २१ तदेवाह नैवमिति एवं वक्तुं प्रार्थनारूपं वचः आज्ञाप्यः शिक्षणादिवदेव कर्तुं शिक्ष्यः केवली नोपाधेनत्वरहितेन स्वकार्ये
णापितृवचनपरिपालनात्मकेन नेदं तत्र मया वनप्रवेशः किन्तु एवमेव सत्र मे वनप्रवेशो राक्षसैः क्रियमाणं भवतामिति मे विप्रकारमपाकर्तुमपि

एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनां क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः १८ ततस्त्वां शर
णार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः १९ परा त्वत्तो गतिर्वीर पृ
थिव्यां नोपपद्यते परिपालय नः सर्वान्राक्षसेभ्यो नृपात्मज २० एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्ता
पसानां तपस्विनाम् इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः २१ नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञाप्योऽहं
तपस्विनां केवलेन स्वकार्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया २२ विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतामिमम्
पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् २३

भविष्यतीत्यर्थः इतीतीत्यैकतत्कौ भवद्भ्य इदं तु नेकेवले मदीयमेकार्थम् बहुधर्मोपचयजनकमात्मदिष्टसाधनमेव यद्यपि स्वविप्रकारता।
योऽभवतः समर्थोपि एवं तथापि मम धर्मोपचयपालेवैषा भवदीया मम प्रेरणेति भावः अत एव त्वदुक्तं यदेव सम्प्रेमे २२ किंच पित्राज्ञापरिपाल
नार्थमिदं वनं प्रविष्ट एवास्मि प्रविष्टे च मय्यपि सौर्यावश्यंभाव्येवेति भवतामेव प्रार्थनमनवसरमिति भाव २३

30 तदेवाह भवतामिति यदृच्छयाऽऽगतमप्यहं भवतामर्थसिध्यर्थमपि भविष्यम्येवेतिशेषः पित्रात्वित्यनेन उक्तमेवार्थः कविनाऽस्मोकांतरेणवर्ण्यते इयम
पिशोलीकवेरितिकतत्कतीर्यो यतः शत्रून् हंतुमिच्छामि अतस्तस्य यदृच्छयावनमागतस्यते वानवासो महाफलो भविष्यतीति स्वगतोविचारः अयमपि

भवतामर्थसिध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया तस्यमेऽयंवनेवासो भविष्यति महाफलः २४ तपस्विनां रणेश
त्रून्हंतुमिच्छामि राक्षसान् पश्यंतुवीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः २५ दत्वावरंचापितपोधनानां धर्मे
धृतात्मा सहलक्ष्मणेन तपोधनैश्चापि सहार्यदत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः २६ इत्यार्षे रामा
यणे आरण्यकांडे षष्ठः सर्गः ६ रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगा
म सह तैर्द्विजैः १ सगत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ददर्श विमलं शैलं महामेरुमिवोन्नत
म् २ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ संततं विविधैर्द्रुमैः काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ ३ प्रविष्टस्तु व
नं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमं ददर्शाश्रममेकांते चीरमालापरिष्कृतम् ४

थैयायप्रकाशं प्रतिजानीते पश्यन्त्विति सर्वथामी
तिशावत् २४ वरंउक्तवचनात्मना धर्मेधृतात्मा धर्मेस्थितचित्तः अर्घंचपक्षे दत्तेयस्य सः तपोधनैः सह सुतीक्ष्णमभिजगाम २६ इतिश्रीरामायणे आरण्य
कांडे षष्ठः सर्गः ६ द्विजैः प्रार्थनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः १ मितिशेषः नेत्यस्योत्ताभ्यां साटश्पंउत्तनमितिस्वरूपकथनम् १ २ ३ ४ ॥ ४

श्री
वा रा
आ टी
१९

31 तत्रततस्थलदिक्ताक्रुवराविश्मादिद्विश्लोकद्वयंप्रविसमितिकनकः मलपंकजधारिणंमलस्यसर्वावस्थायांनयेपंकजेयथा मसनेस्थिता यद्वापंकजेस्य
हृदयपंकजेनधारिणंमेस्वरयोगधारणाशीलमित्यर्थः इतिकतकः तीर्थस्त्व मलपंकजटापरमितिपठित्वामलेउदेवनादिसंस्काराभावाच्छरीरेनैप
क्कोववसवारच्छरीरलमइतिभेदइत्याह विविधवत्पृगमेतिशेषः ५ तन्माभिवदेतिमाइति मोऽक्तयोगधारणाशीलत्वेनवागव्यवहाराभावा
देवंप्रार्थनासत्यविक्रमइत्यनेनतत्संभावः ६ सनिरीक्ष्येतिउक्तवचनात्समाधितोव्युत्थापनमहर्षेरर्थः ७ सनाथइवसस्वामिकइवश्री

तत्रतापसमासीनंममलपंकजधारिणं रामःसतीर्थ्योविविक्ततपोधनमभाषत ५ रामोहमस्मि
भगवान्भवंतंद्रष्टुमागतः तन्माभिवदधर्मज्ञमहर्षेसत्यविक्रम ६ सनिरीक्ष्यततोधीरोरामंध
र्मभृतांवरम् समाश्लिष्यचबाहुभ्यामिदंवचनमब्रवीत् ७ स्वागतंतेरघुश्रेष्ठरामसत्यभृतांवर
आश्रमोयंत्वयाक्रांतःसनाथइवसांप्रतम् ८ प्रतीक्षमाणस्त्वामेवनारोहेहंमहायशः देवलो
कमितोवीरदेहंत्यक्त्वामहीतले ९ ॥ ॥

ामयमाश्रयोत्वत्वरगोयाक्षमव्यवहारोपयंदेहस्यजीवरूपेणाक्रांतोपिसांप्रत
मध्यमायथास्वचिदानंदरूपेवेवंशरीररूपेणप्रतिभासमानस्यवद्धिस्वलक्षणात्रभवत् सनाथोईश्वरइदशास्यतद्रूपस्यदर्शनेनचित्तशुध्याएवंजीवाभे
देनाहमितिप्रतीत्यागृहीतस्यातद्देलत्वएपेनेशतीग्रहात्भेदनिवृत्तस्तनाथत्वव्यवहारःइवेनजटानामपिप्रतिरिक्तवाभावःसूचितइति
ध्वनिः ८ अतस्त्वांप्रतीक्षमाणइतिवास्तात्मभूतंमहायशःपाइतिसंवोधनेदेवलोकदेवस्यवस्त्रलक्षणोलोके ९ ॥

१९

32 नचकाक्षमदागमनसंभावनात्तत्राह चित्रेति यदा राज्यात् भ्रष्टः चित्रकूटमुपादाय प्राप्य स्थितोसि तदाप्रभृति मे मया श्रुतोसि अत्राश्रमोपगमिष्यसि।
संभवत्येवेति चित्रं विचित्रफलदेवकूटं देवगणादत्र समाश्रयाद्राज्यभ्रष्टो विद्यासंसर्गोपास्याद्राज्यात निर्गमस्तुरेश कृत्स्नं चरणात भ्रष्टत्वयोगात
संसाराश्रमं त्वमेव मया अकृतविद्याकोभूः अकृतोसि अत्र त्वस्तीत्यत्र यानदेवलोकं तदागस्तिच्छ योर्थः न विदानीं कृते देवलोकाराहरणा
प्रत्यक्षित्वत्राह इहेति शरभंगाश्रमानंतरमिहाभ्यागत इत्यर्थः १० पुण्येन कर्मणा जितानित्यनेन लक्ष्मणसंयता वपिनिर्दिष्टा

चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोसि मे श्रुतः इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः १० उपागम्य च
मे देवो महादेवः सुरेश्वरः सर्वांल्लोकाञ्जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ११ तेषु देवर्षिजुष्टेषु जि
तेषु तपसा मया मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः १२ तमुग्रतपसं दीप्तं महर्षिं सत्य
वादिनम् प्रसमीक्ष्याब्रवीद्रामो ब्रह्माणमिव वासवः १३ अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान्महा
मुने आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टं कानने १४ भवान्सर्वत्र कुशलः सर्वभूतहिते रतः आ
ख्यातः शरभंगेण गौतमेन महात्मना १५

सतत्त्वेपदस्याभावोस्योक्तः पूजावचने पुष्पैन कृत्स्नं नदोषाय देवादिपदानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य पुष्टत्वान्न पौनरुक्त्यमिति केचित् ॥ अयस
र्वेषु एषमनंतफलमायभवत्पर्यवति तेष्विति १२ अहमेवेति तमेषाम्पर्थः नत्वः प्रतिग्रहेनाहमधिकारीति आपातत्तोर्थः वास्तवस्तु नरतेते
पुण्यांगीकारेणानभवगहत्वाभिभगवान् अहमेवेति त्यासत्वेनतवयाह्यापितैत्त्वं भं आपयिष्यामि अहमेवेत्यनेन सर्वकर्मफलदाता ॥

श्री
वा रा
आ टी
१२

33 सर्वोपासनाश्रमस्येमेवेतिस्त्वविंतं अयलोकहष्टेनानन्यप्रकारेणवद्यावासमिति अदिष्टं तवेपतिशेषः १४ गौतमेन गौतमगोत्रेण पारंभेण सर्ववंद्यदप
रत्वकुशलप्रश्नमाख्याते एवं चानभिक्तोहमिमनरेदानमशकामिमाषावः १५ अयमेवाश्रमस्मदीयः १७ अनेन गुणाशब्दार्थोदावमाह इममिति इम
माश्रमेदंडकारण्याद्ययं महीपमः अन्तिपापितमहत्त्ववत्तोपि अटत्वा हननमकृत्वा लोभयित्वा रूपकांतिगविविशेषैः विनत्त्वाभकृत्वागछ

एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताप्लुतः १६ अयमेवाश्रमो राम
गुणवान्रम्यतामिति ऋषिसंघानुचरितः सदा मूलफलैर्युतः १७ इममाश्रममागम्य मृगसंघा महीप
तः अटत्वा प्रतिगच्छंति लोभयित्वाकुतोभयाः १८ नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै तच्छ्रु =
त्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः १९ उवाच वचनं धीरो विकृष्य सशरं धनुः तानहं सुमहाभाग
मृगसंघान्समागतान्

तीत्यर्थः अतेन भावी साधीव वृत्तांतः सचितः अकुतोभयाः नेश्व १८ अत्र दंडकारण्ये नान्यो दोषो भवेदत्रेमसे
वविषयं मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै अति मृगेभ्योन्यत्र न भयमिति विद्धीत्यर्थः दंडकारण्याभिप्रायेण स्वस्त्युक्तेन दाश्रममात्राभिप्राये परिकल्पनामा
वादीदित्याह तच्छ्रुत्वेति तच्छ्रुत्वा मृगेभ्यो भयविषयं वचनम् १९ २०

34 श्वगां ग्राम्यकालेलिङ्. ग्राम्यमृगाहन्तनेऊर्णापं त्वेवकृत्वाज्ञस्यात्तमपाकामित्याह भवानितितत्रमृगांसवधेभवत्मयाभिषङ्गेन्तत्र अभिषंगः पाप
भकं कृत्वंपराभवोभवेत् ततःपरमेकृच्छ्रतरंकिंस्यात्तन्नकिमपि २१ यदेवमतः पेतस्मिंश्चिरंचिरंविरकालंवासंनसमर्थये नेच्छामिस्मगास
ववधंविधास्यात्तमपाक्रमे तवयेनवभवतापीडेत्याशयः उपरमउपरस्यकृच्छ्विडपरमोत्सेवपादः संध्यामपागमत् संध्यावंदितुमुपाग

हन्यांनिशितधारेणशरेणानतपर्वणा भवांस्तत्राभिषज्येतकिंस्यात्कृच्छ्रतरंततः २१ एत
स्मिन्नाश्रमेवासंचिरंतुनसमर्थये तमेवमुक्त्वापरमंरामःसंध्यामुपागमत् २२ अन्वास्यपश्चिमां
संध्यांतत्रवासमकल्पयत् सुतीक्ष्णस्याश्रमेरम्येसीतयालक्ष्मणेनच २३ ततःशुभंतापसभो
ज्यमन्नंस्वयंसुतीक्ष्णःपुरुषर्षभाभ्यां ताभ्यांसुसत्कृत्यददौमहात्मासंध्यानिवृत्तौरजनींसमीक्ष्य
इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ७ रामस्तुसहसौमित्रिःसुतीक्ष्णेनाभिपूजितः परि
णाम्यनिशांतत्रप्रभातेप्रत्यबुध्यत १ उत्थायचयथाकालंराघवःसहसीतया उपस्पृश्यसु
शीतेनतोयेनोत्पलगंधिना २ ॥

तवान् २३ संध्यानिवृत्तौरजनीमध्यवदारात्स्वसमीक्ष्येतियावत् २४ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ७ परिणाम्यअतिः
वाह्य १ उपस्पृश्यस्नात्वाउत्पलगंधिनाउत्पलगंधवता २ ॥

श्री
रा॰
आर॰
१८

35 कालंयथाकालंशाममित्यभ्यर्च्यक्रियाविशेषणं ३ अभ्यनुज्ञातमिच्छामिःतत्कर्तृकंगमनानुज्ञानेप्रार्थयामः निशितैःविधूमैः ७ अविष
ह्यातपःसोढुमशक्यातपोयस्यअवनानर्थवानतिविराजतेतावदितिमिच्छामःइत्यन्वयः अमार्गेणआगतानामयेनागतांलक्ष्मीमध्यर्थंप्राप्यान्वयवर्जितः अन्वयः

अथतेऽग्निंसुरांश्चैववैदेहीरामलक्ष्मणौ कालंविधिवदभ्यर्च्यतपस्विशरणेवने ३ उदयंतंदिनकरंदृ
ष्ट्वाविगतकल्मषाः सहितास्तामभिगम्येदंस्तावचनमब्रुवन् ४ सुखोषिताःस्मःभगवन्त्वयापूज्येनपू
जिताः आपृच्छामःप्रयास्यामोमुनयस्त्वरयंतिनः ५ त्वरामहेवयंद्रष्टुंकृत्स्नमाश्रममण्डलम् ऋषीणांपु
ण्यशीलानांदण्डकारण्यवासिनाम् ६ अभ्यनुज्ञातमिच्छामःसहैभिर्मुनिपुंगवैः धर्मनित्यैस्तपोदान्तै
र्विशिखैरिवपावकैः ७ अविषह्यातपोयावत्सूर्योनातिविराजते अमार्गेणागतांलक्ष्मीप्राप्येवान्व
यवर्जितः ८ तावदिच्छामहेगंतुमित्युक्त्वाचरणौमुनेः ववंदेसहसौमित्रिःसीतयासहराघवः ९ तौ
संस्पृशंतौचरणावुत्थाप्यमुनिपुंगवः गाढमाश्लिष्यसस्नेहमिदंवचनमब्रवीत् १० अरिष्टंगच्छ
पंथानंरामसौमित्रिणासह सीतयाचानयासार्धंछाययेवानुवृत्तया ११ पश्याश्रमपदंरम्यंदण्डका
रण्यवासिनां एषांतपस्विनांवीरतपसाभावितात्मनां १२ ॥

संवेयत्तद्विजितःगुरुसाधुजनसेवा
रहितोऽज्ञभ्रष्टरिवस्तकुलजन्ववायावद्वविषह्यातायोऽन्नतनःपूर्वगंतमिच्छामःइत्यर्थः ८ अरिष्टंनिरुपद्रवे ११ आश्रमपदमितिज्ञातोवकवच

राम १८

36 उक्तविशेषणविशिष्टानि वनानि सरांसि सीमिर्वेदस्य मेऽन्यव्ययः यत्तत्पक्षिगणानां परस्परं विरोधाभावात् १३ कारंडवैर्विकीर्णानि श्यामानि १४ ते
तपनस्ककलसृबीणामाश्रमान्तेरष्टापुनरपि मनाश्रमप्रस्तारोगितवमिम्यर्थः १६ ततोधबुमद्दिष्टानानंतं विमलानिशितो खड्गोवटूदो १८ चापे
चापशरोद्दिलिगः १९ इति श्रीरामायणे भूषणे सर्गः ८ एतस्सवयश्रतिज्ञापुनरुक्तोकारयितनेजोहृध्यर्थचानदसवधमायानेनानिषधतिसीता

सृशश्न्यफलमूलानि शुष्कितानि वनानि च प्रशान्तमृगपक्षीणि शांतपक्षिगणानि च ११ फुल्लपंक
नवज्ञानि प्रसन्नसलिलानि च कारंडवविकीर्णानि तडाकानि सरांसि च १४ दृष्ट्वा सत्येश्वरः रम्याणि ति ८
श्रमद्रुमाणि च रम्याणि पश्चरण्यानि मृगाभिरुतानि च १५ रामसीतावत्ससोमित्रे भवानपि चगाछत
श्रीमनयवेते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमे प्रति १६ एवमुक्तस्तदेव्य काकाकुस्थः सहलक्ष्मणः श्रद्दतिगांसु
निकृत्वा प्रस्थानमुपचक्रमे १७ ततः शुभतरे तृणी धनुषी चायते तदा दृष्टो सीतानये धीमत्रोः खड्गोव
विमलो ततः १९ आवध्यव शुभेतूणी चापेवादाय सत्वते निष्क्रांतावाश्रमात्तस्मभीतो रामलक्ष्मणः १९
शीघ्रंतौ रूपसंपन्नोवनुजातौ महर्षिणा प्रस्थितौ धृतौ धनचापासी सीतया सह राघवौ २० इत्यार्षे रामा

अब्रवीत् सीतेति शेषः त्वदाया शुक्तिमेवेन त्वदपंगमपाखिरपया स्तेरप्रकृतया १ अधर्ममिति पद्यपि भवान्महान्महापुरुषो ध्यापि स्वतः
ण विधिनास्तत्क्षणमार्गेण विचारणेन तन्निभावात अधर्मं तु प्राप्यते प्राप्नोतिः छंदसः पत ॥

श्री
वा रा
टी
१९

37

प्रतिज्ञवत्वंमृगावधप्रतिज्ञयावनप्रवेशोसतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् प्रथममधर्मस्तकामजान्व्यसनान्विनिवृत्तेनत्वयानिवर्तितमित्याकारः २
किंनकामजव्यसनेकस्मात्प्रथमधर्मोयस्तन्निवृत्तान्निवर्तनीयस्तत्राप्यायामाह त्रीण्येवेति कानित्रीणीत्यतआह मिथ्येतिसदसर्वप्राज्ञादिपराणवद्यानिमिथ्या
वाक्यप्रवृत्तिःप्रथमंतस्मात्कंव्यसनस्यानुपपन्नम् नहनेनरंतत्तोपिगुरुतरो प्रथमंतगुरुव्यसनमभूतो ३ कौतेनत्राह परदाराभि विनावैरंरौद्रतारौद्रभावा
वलवनमृगाणांममतदुर्बलत्वेनतेषुवैरप्रसक्त्यभावादितिभावः एवंव्यसनत्रयंपरिनिवृत्यप्रकृते धर्मप्राप्तिपरिहारायव्यसनेनपरिपोषयि।

सतीसीतांनाम्नतुत्वांतेर्पयिष्येरघुनंदने ऌघघात्यिष्यवाचाभर्तारमिदमब्रवीत् १ प्रथमंतन्नसुखस्त्वे
णाविधिनाप्राप्यतेमहान् निवृत्तेनवधात्कोपिव्यसनात्कामजादिह २ जीतेपंवव्यसनान्यचकामजानिभ
वेसुत मिथ्यावाक्येनपरमंतस्मात्कुरुतताद्भभो ३ परदाराभिगमनेविनावैरंचवैरोद्भुता मि-
थ्यावाक्यंनतेभूतंनभविष्यतिराघव ४ कुतोभिलषतास्त्रीणांपरेषांधर्मनाशनम् न
वनास्तिमनुष्येष्विहनचाभूत्कदाचन ५ मतस्यपितथागमनंचेतहिघतेकश्चित् स्वदार
निरतश्चैवनित्यमेवनृपात्मज ६ ॥

तमाह मिथ्येति ४ परदाराभिगमपीनसुपितथापिना
स्तीत्याह कुतइतिकुतोपिहेतोरित्यर्थकुतइतिपूर्वान्वयिधर्मनाशनंपरेषांस्त्रीणामभिलषणंतत्पूर्वंतनस्पृष्टंदिनचनास्तिवर्तमा
नकालेनाभूत् पूर्वंतनःपरनभविष्यति ५ किंबहुनामनसापिपत्त्रविवतेष्वनेनेच्छायाअपिनिरासःतस्यैवोपपादनेस्वदारेति ६

38 यतस्त्वं धर्मिष्ठत्वादिगुणैर्युतस्त्वं प्रतिष्ठितः सर्वं सत्यं च त्वयि प्रतिष्ठितं ७ न तु उक्तं यमनेनापि तव भविष्यतीति कथं तव निर्णयोः तत्राह न चेति वोढुं शक्यं
त्रयमपि न सम्यक् पालयितुं शक्यं यतस्त्वं परिपालनकारणं जितेन्द्रियत्वं तच्च त्वयि प्रतीतो न भविष्यतीति निर्णयः ८ तृतीयं तु व्यसनं प्रसक्तमित्याह तृती
यमिति यन्मोहात् निर्वैरं परप्राणाभिहिंसनं क्रियते तदिदं रौद्रं व्यसनं पान्नूयं तृतीयं व्यसनं तच्च तत्र दण्डकारण्ये समुपस्थितं राक्षसैः सा पुनर्यत्क
रणान्निर्वैरत्वमस्येति बोध्यं ९ कुतोऽस्याधर्मस्य समप्राप्तिरित्याह प्रतिज्ञात इति १० स्वप्रतिज्ञामात्रेण कथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह एतदिति प्र

धर्मिष्ठः सत्यसंधश्च पितृनिर्देशकारकः त्वयि धर्मश्च सत्यं च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ७ न च सर्वे महाबाहो
सत्त्ववोढुं जितेन्द्रियैः तव वश्येन्द्रियत्वं च भूतानां शुभदर्शन ८ तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनं
निर्वैरं क्रियते मोहात् तच्च ते समुपस्थितं ९ प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनां ऋषीणां रक्षणा
र्थाय वधः संयति रक्षसां १० एतन्निमित्तं च वनं दण्डका इति विश्रुतं प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबा
णशरासन ११ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः त्वद्वृत्तं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितं
१२ न हि मे रोचते वीर गमनं दण्डकान्प्रति ॥

तिज्ञातरक्षोवधार्थं सिद्धार्थं दण्डकेति विश्रुतं प्रसिद्धं वनमित्यर्थः प्रस्थितेन त्वया पूर्वं प्रतिज्ञातावानन्तरं नैयमेवेति तत्र समाप्तिरिति भावः ११ त
तो हेतोस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा त्वद्वृत्तं सम्यक् चिन्तयन्त्या वै तव भूयं चारित्रं दृष्ट्वा तवानिःश्रेयसं पारलौकिकं सुखं हितमिहलोकसुखं चिन्तयन्त्या मम मनश्चिन्ता
कुलं भवेत् न भवति रक्षसां वध एव न तेभ्यो निःशंसभावेन पैहिकसुखमेगाप्यसंभावितमिति भावः १२ यदेव मनाग्निर्हि मे इति ॥

श्री वा० रा० आ० टी० ९

39 कारणे तद्गमनाद्वैरो ममेति सकारणादिति शेषः १३ त्वं हि धनस्त्वं वनेतः सर्वान्गतस्तान्दृष्ट्वा धनुष्कः कच्चित्कर्पाः करिष्यसि शरव्ययमेव दृष्ट्वा लक्ष्यणाय मेघमे
कारणम् १४ शरमोक्षमकृत्वा वस्थानं न तथापि समिद् तत्त्रियाणामिति समीपतः स्थितं धनुरुपलक्षणीयतः स्थितेन सप्तुक्तेजो बलं तेज उच्छ्रायितं वर्धनीति यथा
वह्नेस्तेजस्य प्रायिका सिद्धनानि कुर्वन्ति १५ ग्रन्थे तिरासमाद्वसेति रतमृगद्विजे इति पाठे उपशान्तमृगपक्षिके तपस्त्वपदइति शेषः १६ भटेषो

कारणं तत्र वक्ष्यामि वदंत्याः श्रूयतां मम १३ त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्राता सह वनं गतः दृष्ट्वा वनचरान्सर्वा
न्कच्चित्कुर्याः शरव्ययम् १४ क्षत्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येन्धनानि च समीपतः स्थितं तेजो बलमुच्छ्रय
ते भृशम् १५ पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक्शुचिः कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे १६
तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रः शचीपतिः खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृक् १७ तस्मिंस्तदाश्रमपदे
निहितः खड्ग उत्तमः स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः १८ स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्प
रः वने तु विचरत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः १९ यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च न विना याति तं
खड्गं न्यासरक्षणतत्परः २० ॥ ॥

पः १७ तदा तस्मिन्नाश्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः शेषे षष्ठी तस्मै पुन
ये तत्खड्गः न्यासः विधिना कालान्तरे आदानापरत्वणार्थस्थापनकर्मणा १८ आत्मनः प्रत्ययं विश्वासम् रक्षन्नेव विचरति १९ न देव दर्शयति यत्र

अ० ९ ५

40

परिवृढत्व श्रुतगीः धर्मकलेकेच पशपत् तपश्चिनिश्चयरूपां स्वांतु ह्रिंसकारो हेवंवकार २१ सोइाभिरतः सोइ कर्मणि श्रीतिमान् त्रयं धर्मेण कर्षितो हि
नधर्मः कृतः सवा ह्यासारणाम् २२ शास्त्रसंयोगकारणमिति बहुव्रीहिः श्रीगुरुसंयोग एव कारणं नाविकारहेतुः न हि समसंयोगः शब्देन विकार
हेतुः २३ स्तोत्राद्भवदिष्टयात् वर्द्धमानान्नवकर्तृकात्नमहिषयात् किंच वर्द्धमानो नाम महीपो यं भूतिमेवमभिमानः स्मारयेत् पुराकृत
नमिति शेषः प्रश्नेत्वहेतुः वर्द्धमानाद्ववतो नशितव्येऽस्मर्यः तदेव शितं णकरोति कथं च नेति यत्नतीर्थः स्मारयेन्नामपि तद्येऽशितपरति

नित्यशः स्वं परिवृढत्वकर्मेण सतपोधनुः चकारवौ द्वौ तौ बुद्धिं सकात् तपश्चिनिश्चये २१ ततः स तोषिर
तः श्रमतो धर्मकर्षितः न स शास्त्रसंवासाद्गणामनरकं स्मृतिः २२ एवमेनं गुरावद्वेन शास्त्रसंयोगा
कारणं श्रीगुरुसंयोगवद्धेतुः शास्त्रसंयोगउच्यते २३ स्तोत्राद्ववर्द्धमानाद्वस्मारयेन्नानशितव्य नक
थं च नस्मा कार्यो महीनपञ्चधानवणा २४ बुद्धिर्वैविवितारे नगा तस्मान् दृढं कार्यमिताव श्रुणधविता
हृतलोकावीरनमस्यते २५ तन्त्रियाणां नवीणां वेनस्य नियतात्मना पञ्चधा कार्यमेतावदानी

ण्या च वेष्टव तत्र तद्भवास्मकरिष्यमाणशितणो नव्याहृतमितिकतकः २४ स केन यजाहृ बुद्धिरिति श्रमैवपञ्चवोपरापंविवेनति हेतुरा
तस्मादिति शेषः नमस्यते तव यत्नमो चिन्मे नेति शेषः लोकान् वीरनकामेपश्चिति पाठेलाकान् हंतं नेच्छामि रात्मस्य वदितवर प्राणिवपस्या
ण्येवं सति प्रसंगादिति भावः २५ नवस्य हृपराधाकरणोपिप्राते मुनिजनरत्नणार्थमेव तेषां वृषोत्तिमतमाह तन्त्रियाणां हन्नयमर्हद्य
दर्शनस्थितानामपवर्गाणां राजरत्न णाषषभःयाश्रद्धादि प्रहृतिमतां पनावरञ्जपाकायं हेनेश्व व समनानियमानियतात्मनामाती

41

श्री
वाग्रा
ग्राही
२१

अस्माकं तव नाशाय धिकार इत्याह कचेति वार्द्धक एव धादितपोजरा वल्कलादिधारपूर्वकं अस्माभिररदीनीमवतिष्टमितयामिदं याविद्धं परस्पर
शाद्रतं न स्वाद्देशाय धर्मस्त्व प्रकृष्यतां संशयाम २७ यतः पापमेव नात् कदर्यीणां कृपणानामिव कलत्रपात्रद्विजोपते धर्मज्ञ शास्त्रविरोधनी अतः
शास्त्रसेवन ववते न कर्तव्यमिति सूचितः न तु तव चिपसमम प्रद्रमेव धर्मोः तस्मादाह प्रतिरिति सपवन सदेशाः कालक्षेपमर्थः २८ पाखण्डसेवनं निषेध्य
मेव दृढयति प्रतयेति यदि राज्यं त्यक्त्वा वन निरतस्त्व प्रतिमुनिवृत्तिर्भवेत्तदा मम च श्वश्रूश्वशुरतया प्रीतिर्भवेत् खच्छ्रर सवनवासो चितव

कविशत्वं क च ववनेक च दाद्धं तपः क च याविद्धमिदमस्माभिर्देशाय धर्मस्तुश्न्यतो २७ कदर्यकलत्रपात्रद्वि
जोपतेशास्त्रसेवनात् पुनर्गवाव बोधापात्तव धर्मे चरिष्यसि २८ अतः पात्र भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयो
र्मम यदि राज्ये द्विलं त्यस्य भवेत्त्व निरतो मुनिः २९ धर्मोदर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् धर्मेण
लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ३० आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्षयित्वा प्रयत्नतः प्राप्यते निपुणैर्धर्मो
मौनसत्वान नलभते सुखं ३१ नित्यं प्रविमतिः सोम्य चर धर्म तपोवने सर्वेन्नाविहिंसन्तम्भ्ये त्रैलोक्यमत
वतः ३२ ॥

मो नुष्टाने न स्वर्गलाभ ज्ञाशीतिः स्वश्रूस्त्व पद्माद्विगाद्वित्येन सुरवावासता श्रीतिरिति बोध्यम २९ द्विमा लक्षणस्याधर्मत्वान्नुतिधर्मोत्प्रश्ना
नमेवोचितमित्याद्रूधर्मादिति धर्मान्नह्यहिंसाप्रधानात् ३० सर्वथा धर्ममेपवंसपाइत्याह आत्मानेस्थूलसूक्ष्मदेह द्वयमित्यर्थः निपुणैः समर्थैः
स्तावसरवसाधनो धर्मः ३१ उपसंहरन्निति समिति त्रैलोक्यमपि त्रिलोकवर्तिप्रजामर्थात्तन्साधनकालापदृश्यर्थः तज्ञोत्वपा ३२

२१

42 गुणविनयेनहमापयति स्त्रीति माविरेणाविलंवोमास्तित्यर्थः २२ ग्रवेदंगछंमीनातात्यर्थंयदिसकलरदः सदुपेणामकलत्रिभुवनमीनरहणामनयण
त्यिमिंहीविहायकत्वेशकामदातायधर्मेवरतोचवच्छुउनयोपधर्मेवोति धत्रषाकार्यमेतावदात्मीनासभिरत्तणामिमनेनेदंषनिर्नत्तत्रिपाणांह्ववीराणां
वेनेशुनियनात्मनामितिस्वैर्वीर्यसवनेषपिवमतात्तत्रिपाणांवीराणोप्तुतसर्पीक्रमावश्यकमितिगृह्णतामर्थं इतिनवमः सर्गः ९ एवंप्रहुसा
यानेतःस्रीतयाः धर्मतंप्रतिपावितेतहाक्यविरोधेनेवधर्मवेतिष्पद्यतिरामः वाक्यमिति संवर्धितःइतिपाठेसबवर्धिततेजाः धर्मेस्थितर

स्त्रीचापलादेतदराह्यतेमेधर्मंवववक्तंतवकुःसमर्थः विचारयेत्रुध्यानमहाद्भुजेनयद्दोषनेत
त्क्रुरुमाविरेण ११ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेनवमःसर्गः ९ वाक्यमेतत्तवैदेह्याभाषितंभ
र्तृया कृतात्यधर्मेस्थितोरामःप्रत्युवाचाथजानकी १ हितमुक्तंत्वयादेविस्निग्धयासहयाव
वः कुलेव्यपदिशंत्यावधर्मंसेजनकात्मजे २ किमवक्ष्याम्यहंदेवित्वयैवोक्तमिदंवचः त
त्रिपधीयतेचापोनार्तशब्दोभवेदिति ३ ॥

इतिपाठांतरे १ कुलेव्यपदिशंत्या तत्रिपाणांतवीराणामित्यादिनातत्रियकुलधर्मवोधयंत्या २ अतोनरमहंकिंत्रुवक्ष्यामि तयैवोतरंदत्तमित्यर्थः ।
इदंशाहार्थः तत्रियैरिति रतकाभावकृतत्रातीनांशब्दोमाभूदित्यर्थः तत्रियैश्चापोधार्यतेइत्येषोर्थोधत्रुपाकार्यमेतावदात्तीनामभिरक्षणमि

शिवकर्णामृतटीकः ॥ २ ॥

श्री. वा.रा. प्राची २२ 43

तद्वचनमाकर्ण्यैवानुष्ठानकालत्रमाह नैवेति संशितव्रताः तीक्ष्णव्रताः स्वयमागम्य शरणं गता इत्यनेनानाहूतागमनादिदोषपरिहारो व धार्ष्ट्यं प्रवर्ते॥
किं वा मम कारणमागतानां तेषु वैरं ममापि वैरमर्यादापालनमिति निर्वैरवधस्य क्लिनेनमेश्रुके ४ कालकालेषु सर्वकालेषु गृहीतैरिति मस्यवधा
मानाश्चेति शेषः ५ अभ्यवपद्यस्व अनुगृहाणेति मामनूचुः आर्षं परस्मैपदं ७ एवं तेषामेवं तेषां मुखाच्च्युतं वचनं श्रुत्वा वचनशुश्रूषा वचनानुष्ठानलक्षणा

ते चार्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः मां सीते स्वयमागम्य शरण्यं शरणं गताः ४ वसन्तः कालकाले
षु वने मूलफलाशनाः न लभन्ते सुखं भीमा राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ५ भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः
ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः ६ अस्मानभ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः मया तु वचनं श्रु
त्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम् ७ कृत्वा वचनशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतं प्रसीदन्तु भवन्तो मे ह्रीरेषा तु ममा
तुला ८ यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसन्निधौ ९

शुश्रूषां कृत्वा मनसि कृत्वेत्यर्थः वाक्यशुश्रूषामिति पाठः ८ यदीदृशैः तादृशैरुपस्थेयैः अस्माभिः रक्षणार्थमुपास्यैः स्वयमुपस्थितः रक्षणार्थमिति शेषः एषा
मम प्रह्वीः कान्तिरतः प्रसीदन्त्वित्यर्थः तीव्रत्वपमा मम ह्रीरतः प्रसीदन्त्वित्याह किं करोमि किंकरवाणीत्यर्थः लोडर्थे लडार्षः ९ ॥

५५ सेवैः पर्वसमयोक्तैस्तैः सेवैरित्यर्थः ९ समः नत्रस्तः पीडाविषयेरतातिनिभवच्छवृयोगात्मप्यश्रुतः पर्वकालेषु दर्शपूर्णमासेष्टिकालेषु ॥ धर्मेय
तिश्रमिभवंति १२ गतिज्ञानारे ११ नेनश्रीभतिक्रमाणितनपोव्यपभवत १५ रत्नकस्त्वभवेदितिशेषः वततनाप्योन्तनाश्यापेक्षाते १६ कान्स्येनकृ

सेवैरेव समागम्य वागीशं सप्तहोत्रजा गतमैर्दण्डकारण्ये बहुभिः काम्यऋषिभिः ९ अर्हिंतास्समशे
गमभवासमलत्तयातव होमकालेन समयेपर्वकालेषु वा मनव ॥ धर्मयात्सस्वर्धर्मीरत्समाःपापिश
नाशिताः गतमेधर्षितानोवत्तापसाभ्रानपश्चिना १२ गतिमस्तगपमाणानाभवाद्यःपरमागतिः
कामेनपःप्रभावेनशक्ताहंत्वनिशाचरान १३ विनिनिवेच्छामसूतपःरविरपितेवंच बहुविघ्नतपो
विन्नेदुम्मुर्षैवराचव १४ तेनपापनमुचामेभवन्माणाश्चरावसेः तदर्थमानामतोभिर्दण्डकार
ण्यवासिभिः १५ रत्नकस्त्वसर्वभाज्ञानमायाद्विवर्षेवने मयाचैनहदवः क्रुतवाकात्स्येनपरिपा
लने १६ ऋषीणांदण्डकारण्येसङ्कृतेनवकात्मजे संक्रमचनपाद्यामिजीवमानःप्रतिश्रुव १७

तस्भतः पीडानिवर्तनेनचतुर्दशवर्षपर्यंतपिशाचव्याप्यान्मात्मागेपिश्रेयोगात्म संवेधसावश्यकत्वान्नामगणगतरत्वाणेः सेवाधिकारः किंच तत्रजा
नैरेवात्राधिकरणेनतत्राज्यपदवेस्येवेतिनात्मर्यसंस्कृतंश्रुतिज्ञातेजीवमानः जीवन्प्रतिश्रवश्रतिश्रमयाकर्तेनशत्रूणामित्यत्रहेतुः १७

श्री
वा रा
आर
२२

45 सत्यमिष्टमित्यादि १८ यस्मैकस्मैचिदपिप्रतिज्ञायतज्जःचोकिंपुनर्ब्राह्मणेभ्यइत्यर्थः १९ अनुक्तेनापिऋषिभिरितिकार्यमितिविशेषः प्रतिज्ञायकथंपु
नरकार्यमितिशेषः स्नेहः स्नेहः प्रीतिः सौहार्दं पोषभरनत्वहृदयता प्रीतोस्म्यहमपितात्पर्यात्त्वद्वचनाभावेएवमुपालम्भनार्हेनाभूत् उक्ते २० नह्यनिष्टो

मुनीनामन्यथाकर्तुंसत्यमिष्टंहिमेसदा अप्यहंजीवितंजह्यांत्वांवासीतेसलक्ष्मणां १८ नतुप्रतिज्ञांसंश्रु
त्यब्राह्मणेभ्योविशेषतः तदवश्यंमयाकार्यमृषीणांपरिपालनं १९ अनुक्तेनापिवैदेहिप्रतिज्ञायक
थंपुनः ममस्नेहाच्चसौहार्दादिदमुक्तंत्वयावचः २० परितुष्टोस्म्यहंसीतेनह्यनिष्टोनुशिष्यते सदृशं
चानुरूपंचकुलस्यतवशोभने सधर्मचारिणीमेत्वंप्राणेभ्योपिगरीयसी २१ इत्येवमुक्त्वावचनंम
हात्मासीतांप्रियांमैथिलराजपुत्रीम् रामोधनुष्मान्सहलक्ष्मणेनजगामरम्याणितपोवनानि २२
इत्यार्षेरामायणेआरण्यकाण्डेदशमःसर्गः १० अग्रतःप्रययौरामःसीतामध्येसुमध्यमा पृष्ठतस्तु
धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोनुजगामह १ तौपश्यमानौविविधान्शैलप्रस्थान्वनानिच नदीश्चविविधार
म्याजग्मतुःसहसीतया २ ॥

नुशिष्यतेयस्मिन्नस्यप्रीतिर्नास्तिनासावनुशिष्यतेहितंन्वोपदिशतइत्यर्थः सदृशंतवस्वेद [illegible]
स्यविद्रुमववचनमितिशेषः कुलस्यानुरूपं २१ २२ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामेरामायणतिलकेआरण्यकाण्डेदशमःसर्गः १० अग्रतइति १ २

२२

46 जलजाः खगा हंसादयः ३ यूथबंधान् पृषतयूथरूपेण संबंधान् पृषतामिति षष्ठी विषाणिनो महिषा नित्यनवयः ४ दिवाकरे लंबमाने सायाह्ने समर्थः यो
जनानां शतं वृत्तं दीर्घं योजनायतम् ५ पद्मपुष्करसंबाधं पद्मानि रक्तानि पुष्कराणि पुंडरीकाणि तैः संबाधः संमर्दो यस्मिन् पद्मानां पुष्करे जले संबाधे वितं
यद्यत्तमिति कतकः गजयूथैरयकृतं तीरे इति शेषः हंसा राजहंसाः कादंबाः कलहंसाः जलजातिभिः जलेजातिजैः पक्षिभिः मत्स्यादिभिः ६ गीतवादि

सारसाश्चक्रवाकाश्च नदीपुलिनचारिणः सरांसि च सपद्मानि युतानि जलजैः खगैः ३ यूथवंधाश्च पृषतो
महोत्कटान्विषाणिनः महिषाश्च वराहांश्च गजांश्च द्रुमवैरिणः ४ ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे
ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतं ५ पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतं सारसैर्हंसकादंबैः संकु
लं जलजातिभिः ६ प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन् सरसि शुश्रुवे गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ७
ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ८ इदमत्यद्भुतं श्रु
त्वा सर्वेषां नो महामुने कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यतां ९ तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण
मुनिस्तदा प्रभावं सरसः कृत्स्नमाख्यातुमुपचक्रमे १० इदं पंचाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकं निर्मि
तं तपसा राम मुनिना माण्डक

निर्घोषो गीतो यतवाद्यशब्दः न तु कश्चिदेनं गीतादिकर्तेत्यर्थः धर्मभृतो नाम धर्मभृतन्नामकं धर्मभृतां
केवाशशशागतेषु अस्यासिषेकं ८ पंचाप्सरसां क्रीडासाधनत्वात् पंचाप्सरो नाम तेन नामसिद्धं सर्वकालोदकपूर्णं तटाकं सार्वकालिकं ॥ ॥

श्री
वारा
ग्राही
२४

47 अग्निपुरोगमसहिताः साग्निपुरोगमाः सर्वेश्वय्यथिताश्चभूवन्ततः सर्वेक्षुब्धास्त्रियथः १३ इतिसंविग्नमनसोः भवन्निति पाठः १४ ततः कर्तुंसर्वेदेवास्तपो
विघ्नायनियोजितानियुक्ताः विद्युद्वच्चलितवर्चसः चलितविद्युत्कान्तयः प्रधानाप्सरसः पंचमध्येनेत्रतसविवारभ्यनामसताश्चनितानाप्रागताइतिपाठः १५

सहिवैवेतपस्तीव्रंमेरुकाणिमहामुनिः दृष्टासर्वषसहस्राणिवायुभक्षोजलाशये १२ ततःक्षुब्धिताःस
र्वेदेवाःसाग्निपुरोगमाः प्रजग्मुर्वचनेसर्वेपरस्परसमागताः १३ अस्माकंकस्यविस्थानमेषप्राप्यते
मुनिः इतिसंविग्नमनसः सर्वेतत्रदिवौकसः १४ ततःकर्तुंतपोविघ्नंसर्वेदेवास्तियोजिताः प्रधा
नाप्सरसःपंचविद्युच्चलितवर्चसः १५ प्रम्लोचामिलतत्साभिमुनिर्दृष्टपरावरः तौनौमेरुत्तवपूव
देवानोकार्यमिदस्थे १६ ताश्चैवाप्सरसःपंचगुलेपत्वौचमागताः तदाकेनिमित्तेनमुनोनाश्रितेनदि
नेगृहे १७ तैश्चैवाप्सरसःपंचनिवसत्तोयथासुखं रमंयतितपोयोगान्कृतिंयौवनमास्थिते १८ त
तसोस्तकोडेसान्नूनामषवादिविविःस्वनः स्पर्शनेभ्रषणानांनिमिश्रीगीतशब्दोमनोहरः १९ प्राप्य
यमितिस्पेनहुचनेभावितात्मनः गायनःप्रतिजग्राहसहभागाममहात्मनाः २०

दृष्टपरावरः दृष्टैहिकपारलौकिकधर्मः १६ निमित्तेतेनेवस्तुनिनाश्रीतस्ययेमितिपाठः १७ तैश्चैवनिमित्तेनगृहे तपोयोगोयौवनेहेतुः १८ भूषि
णानांनिःस्वनःवलयादिभूषणाध्वनिमिश्रः १९ वचन तदर्थप्राप्ययमितिप्रतिजग्राह १९ ॥

48 एवंकथयमानः आश्चर्यमिमं वक्ष्यमाणं ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मविद्यासंबंधिन्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेनेति यावत् १९ प्रविश्याश्रममंडलमिति शेषः आश्रममंडले
उवासेति शेषः २१ तदाश्रमप्रकारमाह उषित्वेति पूर्वसाश्रमे उषित्वेति शेषः पर्यायेण सर्वेषामाश्रमान् जगाम २२ किंच येषामृषीणामाश्रमे पूर्व
मुषितवान् जगाम तद्गमनं निपात्यात् सुतीक्ष्णाश्रमे पुनरागमनं एकत्रवासाभावादेवाह क्वचिदिति परिदशान् दशसंख्यापरिगतान्

एवं कथयमानः स ददर्शाश्रममंडलं कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतं १९ प्रविश्य सह वैदे-
ह्या लक्ष्मणेन च राघवः तदा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममंडले २० उषित्वा स सुखं तत्र पूज्यमानो
महर्षिभिः जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनां २१ येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित्
क्वचित्परिदशान्मासानेकं संवत्सरं क्वचित् २२ क्वचिच्च चतुरो मासान्पंच षट् चापरान्क्वचित् अपरत्रा-
धिकान्मासानध्यर्धमधिकं क्वचित् २४ त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखं तत्र संवसतस्तस्य
मुनीनामाश्रमेषु वै २५ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश परिसृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीत-
या २६ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह स तमाश्रममागम्य मुनिभिः परिपूजितः २७

दशसंख्यान् मासानित्यर्थः २३ पंच षट् चेत्यधिकान् एवमधिकानि मासानपि २४ रमतः रममाणस्य परिसृत्य सर्वमुन्याश्रमान् प्रदक्षिणीकृत्य
तिपाठांतरे शनिष्क्रम्येति पाठः यतः पुनरागतमिति प्रतिज्ञाय गतोऽतः पुनराजगामेत्यर्थः २६ २७ ॥

श्री
वा रा
आ टी
२५

49 उपासीनः समीपस्थः २९ कथाः कथयतां मत्सकाशादिति शेषः ३० मनोरथाभिनयोपदर्शनमित्यादि ३२ एतच्छब्दार्थो गम्यमित्यादि ३४ अस्मिन्नर्थे मदुपदिष्टे

तत्रापि न्यवसद्रामः कंचित्कालमरिंदमः अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिं २८ उपासीनः सका
कुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः २९ वसतीति मया नित्यं कथाः
कथयतां श्रुतं न तु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ३० कुत्राश्रमपदं पुण्यं महर्षेस्तस्य धीमतः प्रसा
दात्तत्र भगवतः सानुजः सह सीतया ३१ अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिं मनोरथो महानेष हृ
दि मे परिवर्तते ३२ यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयं इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ३३
सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजं अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणं ३४ अगस्त्यमभि
गच्छेति सीतया सह राघव दिष्ट्या त्विदानीमर्थेस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि मां ३५ अहमाख्यामि ते राम
यत्रागस्त्यो महामुनिः योजनान्याश्रमात्तात याहि चत्वारि वै ततः दक्षिणेन महाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातु
राश्रमः ३६ स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभितः बहुपुष्पफले रम्ये नानाविहगनादिते ३७ प
द्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाशयाः

तार्थः ३५ योजनान्याश्रमात्तस्माद्यपि चत्वारि वै ततः इति कतकपाठे अस्मादाश्रमाद्योजनात्
भिन्नप्रायिकं चत्वारि योजनानीत्यर्थः दक्षिणेन मत्तश्चानीतिशेषः ततस्तत्राश्रमस्यार्थः पार्श्वे तोरणचतुर्योजनोत्तरमिति सप्तपदार्थः ३८ तदाश्रमचिह्नस्य

२५

50 तत्रागस्त्यभ्रातुराश्रमेरात्रावादेतिग्रन्थनामग्रागस्त्यः शाण्डिल्यान्वयेमेध्मवनीयस्मोदृढच्युतोजातरध्मवाहात्मनोमुनिरितिभागवतंतद्देवाश्रम
वोत्पत्तिरितिनिमायेनेत्येके ४९ दक्षिणांदिशमास्थायोजनमेतंग्रवकाशोगत्वातत्रागस्त्याश्रमंद्रक्ष्यसि ५० मनेःश्रुत्वेतिवचनमितिशेषः ५३ मार्गव

तत्रैकांरजनींमुष्यप्रभातेरामगम्यतां दक्षिणांदिशमास्थायवनखंडस्यपार्श्वतः ४९ तत्रागस्त्याश्रमे
पदंगत्वायोजनमंतरं रमणीयेवनोद्देशेबहुपादपशोभिते ५० रंस्यतेतत्रवैदेहीलक्ष्मणश्चत्वयासह
सहिरम्योवनोद्देशोबहुपादपसंयुतः ५१ यदिबुद्धिःकृताद्रष्टुमगस्त्यंतंमहामुनिं अद्यैवगमनेबुद्धिंरोच
यस्वमहामते ५२ इतिरामोमुनेःश्रुत्वासहभ्रात्राभिवाद्यच प्रतस्थेगस्त्यमुद्दिश्यसानुजःसहसीतया:
पश्यन्वनानिचित्राणिपर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् सरांसिसरितश्चैवपथिमार्गवशानुगान् ५४ सुखे
नोपदिष्टेनगत्वातेनयथासुखं इदंपरमसंहृष्टोवाक्यंलक्ष्मणमब्रवीत ५५ एतदेवाश्रमपदंनूनं
तस्यमहात्मनः अगस्त्यस्यमुनेर्भ्रातुर्दृश्यतेपुण्यकर्मणः ५६ यथाहीमेवनस्यास्यज्ञाताःपथिसह
स्रशः संनताःफलभारेणपुष्पभारेणचद्रुमाः ५७

शानुगान्मार्गवशात्तशमान् ५४ नूनमेतदेवेमश्च्देतमाह
यथाहीतियथायदृशाचिह्नवनयावनेस्ज्ञातंतथैवास्यफलभारेणपुष्पभारेणचसन्नमताःसहस्रशोद्रुमाःज्ञाताःज्ञायमानवर्तन्ते ५७ ॥५७

श्री. वारा. माहा. २९

51 श्रामाधारणविंशतुभवनप्याहपिप्पलीनामिति पिप्पलीफलानामित्यर्थः कटुकोदयः कटुकरसं संवेष्टुदयः ४८ कुलाभ्रेनीलाभ्रशिखरं पर्वतशिखरं
होयमापस्य ५० विविक्के शुनि मंतद्यपकोतेशवस्य पमेवाजिनेः देवपूजार्थमितिशेषः ५१ मतनसंटेमशरण्यावासेयोगपालोकानां ५३ कोमोमत्स्युतस्यो

पिप्पलीनो वणिक्कानो वनाद्स्मादुपागतः । गंधोयं पवनोत्तिमं मत्स्नाकटुकोदयः ४८ नेत्रवद्रूपते से
हिमाः कोशेमवपाः लूनाश्चपरिदृश्यते दृश्यौवेकुंठवर्वसः ४९ पतञ्चवनमपश्यकुत्साभ्रशिखरोपम
णवकस्याश्रमस्यस्य धूमाग्रसंदृश्यते ५० विविक्तेषु चतीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः पुण्योपहाराकु
र्वंति कुसुमैः स्वयमर्जितैः ५१ ततः स्वतीत्यवचनं पद्मासोमयमपाकृतं श्रूयतां साश्रमाभ्रातन्नवम
षभविष्यति ५२ तिमूलतत्सामस्तु लोकानां हितकाम्यया पद्मासाप्राह कृत्वेदिकश्चारण्यापुण्यक
र्मणा ५३ इदैकदा किलक्रूरो वातापिरपि वेलल्वः भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ५४
धारयन्ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् आमंत्रयति विप्रान्स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ५५ भ्रा
तरं संस्कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम् तानद्विजान्भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ५६

सरोयोः गस्मेननिगृहीतो लोकरक्षणायेत्यतस्तदभ्युपिकामाह इदैकेति वेसर्थः एकदाकेस्मिंश्चित्पूर्वकाले ५४ ब्राह्मणं रूपं ब्राह्मणसदृशपवषं सं
स्कृतं वदन्ब्राह्मणवदितिशेषः पतद्भभंपेविस्यामार्थ ५५ संस्कृतं कृत्वाश्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ५६

52 मेषवन्मदमनस्तनसंजीवनीं वैभवाइद्गातरीति शेषः विनिष्पतन् विनिर्गतवान् ग्रहभावश्राद्धैः ५८ संहत्य समेत्य प्रार्थितेन प्रार्थितास्तु रहुपसंह्रोसा

ततोभुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोब्रवीत् वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ५७ ततो
भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् भित्वा भित्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ५८ ब्राह्म
णानां सहस्राणि तैरे``कामरूपिभिः विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ५९ अगस्त्येन त
दा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ६० ततः संपन्नमित्युक्त्वा द
त्वा हस्तेवने जलं भ्रातरं निष्क्रमस्वेति इल्वलः समभाषत ६१ स तदा भाषमाणं तु भ्रातरं विप्रघातिनं
अब्रवीत् प्रहसन् धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ६२ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः भ्रातु
स्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनं ६३ अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रितं प्रधर्षयितुमारेभे
मुनिं क्रोधान्निशाचरः ६४ सोभिद्रवद् द्विजेन्द्रं तं मुनिना दीप्ततेजसा चक्षुषानलकल्पेन नि
र्दग्धो निधनं गतः ६५ तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः विप्रानुकंपया येन कर्मे
दं दुष्करं कृतं ६६ ॥

मर्षिणागस्त्येनाश्राद्धे आपारमनुभूय भक्षितः सोसुरो वातापिः ६० ततः स्वं इल्वलः श्राद्धे संपन्नमि
त्युक्त्वा हस्ते जलं दत्वा भ्रातरं निष्क्रमस्वेत्यभ्यभाषत ६१ मया जीर्णस्य भक्षितस्य निशेषः ६२ प्रधर्षयितुं हिंसितुं ६४ चक्षुषा च तद्वीक्षणेनानल

८८

53 अभिवादयेत्वेतिपादेनवारत्तन्माथं १० निवाराजलकदेवाःवंजुलोःपोकः तिलशोधवःचिरबिल्वोनक्रमालः ११ यथाकृतास्तथास्निग्धपत्रा

श्री
वा रा
आली
२२

एवं कृत्वा महात्मानस्ततस्सौमित्रिणा सह रामस्यास्तंगतः सूर्यः संध्याकालोभ्यवर्तत १७ उपास्य पश्चि
मां संध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं चाभ्यवादयत् १८ सम्यक्प्रतिगृहीतस्तु मुनि
नातेन राघवः न्यवसत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च १९ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रदिते रविमंडले
भ्रातरं लक्ष्मणस्यास्य भ्रातरं च पराघवः २० अभिवादये त्वां भगवन्सुखमस्म्युषितो निशां आमंत्रये त्वां ग
च्छामि मित्रैरहं ते इहेत्यब्रवीत् २१ गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनंदनः यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलो
कयत् २२ नीवारान्पनसान्सालान्वंजुलांस्तिलकांस्तथा चिरबिल्वान्मधूकांश्च बिल्वानथ च तिं
दुकान् २३ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान् ददर्श रामः शतशस्तत्र कांतारपादपान् २४
हस्तिहस्तैर्विमर्दितान्वानरैरुपशोभितान् मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशः प्रतिनादितान् २५ ततोब्रवीत्स
मीपस्थं रामो राजीवलोचनः पृष्ठतोनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनं २६ स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा ते
ताम्मृगद्विजाः आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः २७ अगस्त्यस्येति विख्यातो लोके स्वैनैव कर्मणा

वृताद्दर्पेणेरतिशोषः सुतो विकटः प्राग्रमः ११ सुगंधिर्घंसंभवंतीत्य गंगस्यः पयोदरादिः स्वेनकर्मणाविंध्यसंभवकर्मणापरिस्थांतपमायद्रेता १८

५८ श्रीरामायणे

२२

54 ध्वांतैर्भेरीभिर्धूमैः पाकयज्ञभ्रमैराकुलं वनं यस्मिन् ७९ यस्य प्रभावाद्दीप्तसैरिपमगस्त्याश्रमप्रदेशवर्तिनी दक्षिणा दिग्दृश्यते केवलं शासनं दृश्यिभी
स्यानोपभुज्यते नमस्वेदेशान्वेनो गीक्रियतः स्मर्यः ८० तिर्वैराशाणिषु वैरहिताः प्रशान्तात्मकक्रूरकर्माणः ८१ भगवतोऽस्य समहिम्ना प्रदक्षिणापतन्नमा

प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः प्रशान्तमृगयूथश्च नानानादनिनादितः ७९ निगृह्य तरसा
मृत्युं लोकानां हितकाम्यया दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ८० तस्येदमाश्रमपदं प्रभा
वाद्यस्य राक्षसैः दिगियं दक्षिणा त्रासाद्दृश्यते नोपभुज्यते ८१ यदाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा
तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ८२ नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्षु दक्षिणा प्रथिता त्रिषु लो
केषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ८३ मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः संदेशं पालयंस्तस्य विन्ध्यशैलो
न वर्धते ८४ अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान्विनीतमृगसेवि
तः ८५

वर्जितेन निर्वैरत्वादिसंपादनसमर्थाः क्रूरकर्मभीरुताभिर्दुर्धर्षाः तेनाग्रापि संपूर्णा दिग्दक्षिणेति त्रिषु लोकेषु प्रथिता ८३ मेरुस्पर्धमायाभास्करमा
र्गं निरोद्धुं वर्धित्वका मोक्षवलोविंध्यस्तस्यागस्त्यस्य संदेशं महागमनपर्यंतं न मा वर्धस्वेत्येवमाज्ञां पालयन् न वर्धते घातिपीतिश्रेयः ८४ ८५

55

श्री
वारा
ह्मी
२८

अथ नियतात्मनस्तावद्वचसा मानसेऽश्रेयसायोजयिष्यति दिव्यशास्त्रादिदानेनेतिगूढोभिसन्धिः ८८ प्रभोश्शुश्रूषणायसमर्थोस्तस्य ८७ कश्चिन्निदशःपादोदकवि
शिषकारी नृशंसोवाचकः तथाविधःदुर्नेतासदृशः ८९ यत्रमागरुडादयःधर्मस्वर्गादिजनक ९० अत्रत्राश्रमेसिद्धानयेसतिशेषःतवैदर्थैर्दिवदे

पृथ्वीलोकाद्दिवितः साधुर्हितेनित्यंरतःसतो अस्मान्नियमतानेश्रेयसायोजयिष्यति ८८ अथायमिहाम्यन्ना
ह्मगास्तेनमहामुनि शेषंचक्रेनवासस्यतस्मो वस्माम्महे प्रभा ८७ अत्रदेवाससगन्धर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षि
यः अगस्त्यंनियताहाराःसततंपर्युपासते ८८ नात्रजीवेन्मृषावादीक्रूरोवायदिवाशठः नृशंसःपा
पवृत्तोवाससतिरेषतथाविधः ८९ अत्रदेवाश्चयक्षाश्चनागाश्चपतगैःसह वसंतिनियताहाराधर्म
माराधयिष्णवः ९० अत्रसिद्धामहात्मानोविमानैःसूर्यसन्निभैः त्यक्त्वादेहान्नवैर्देहैःस्वर्यातापरमर्षि
यः ९१ यत्रनममरावेवराज्यानिविविधानिच अत्रदेवाःप्रयच्छंतिभूतैराराधिताःशुभैः ९२
आगताश्चाश्रमपदंसौमित्रेप्रविशाग्रतः निवेदयेहमाशाममृषयेसहसीतया ९३ इत्यार्षेश्रीरामायणेआरण्यका
ण्डेएकादशःसर्गः ॥ सप्रविश्याश्रमपदंलक्ष्मणोराघवानुजः अगस्त्यशिष्यमासाद्यवाक्यमेतदु
वाच १ ॥

हैः ९१ अत्राश्रमेभृतैःप्राणिभिःकृतैर्भिःशुभैःसकर्मभिराराधिताःदेवादयश्चाश्रममाहात्म्यादिहलोकेनैवराज्यादीनिप्रयच्छंतीत्यर्थः ९२ इति

एकादशःसर्गः ॥ ॥ ९
२८

56 रहितः शुभकरी भ्रातृकुलस्तद्दिक्षावशवर्ती पूज्यविषयानुरागो भक्तिस्तद्वान भक्तः यद्दीनिसंभावनायां बहुदिनं वनेवासादस्मच्छ्रवणं नवापि संभावितमपि
त्यर्थः ३ भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामहे ऽन्तो दर्शनार्थमागता इति निवेदयेत्यन्वयः ४ अग्निशरणामग्निहोत्रगृहं निवेदितुं निवेदयितुं ५ श्रेजसाशीघ्रं ६ संमतइ

राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली रामः श्यामो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया २ लक्ष्मणो नाम तस्या
देशो नाम वरजो हितः भ्रातृकुलस्य भक्तस्य पदितश्चो भ्रमागतः ३ तेवयं वनमस्याग्रे प्रविष्टाः पितुराज्ञास
नात् द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेदय ते ४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः तथेत्युक्त्वा
गुरोरग्रे प्रविवेश निवेदितुं ५ सुप्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणं कृताञ्जलिरुवाचेदं रामा
गमनमञ्जसा ६ यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्यो गस्त्यस्य संमतः श्रेष्ठो दशरथस्यैष रामो लक्ष्मणपूर्वज ७
प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया द्रष्टुं भवन्तमायातो शुश्रूषार्थमरिन्दमो ८ यच्चानन्तरं तव
माज्ञापयितुमर्हसि ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं राममसलक्ष्मणं ९ वैदेहीं च महाभागामिदं वचनम
ब्रवीत ॥

ष्टः ७ द्रष्टुं तदनन्तरं किंकर्तव्यमित्याह शुश्रूषार्थं सेवार्थं चागतो ८ यच्चानन्तरं तव वक्तव्यं तत् उपश्रुत्य भगवदागमनश्रवणानन्तरं मन्त्रभयेसर्वं इति नीर्थः ९ सोदृष्ट्वेम

57 यतः दिष्ट्या मम भाग्येन किं ज्ञानभीर्विनयप्रयोऽहं यः सामान्येनादर्शितं यत्तव नैव सत्यं चिरस्य चिरकालस्यागमने यागमनं तत् दिष्ट्या मद्भाग्येनोद्वेदितम्
र्थः ९ तदेवाह मनसेति यदा गमनमुद्दिश्य कांक्षितं तेनेच्छा कृता तियावत् सत्कृतः आचारोपचारैर्यथायोग्यैरित्यर्थः ॥ किमसौ न प्रवेशितः कस्मात्
नो विलंबः कृत इत्यर्थः १२ अभिवाद्यागमनं नियोगप्रयुक्तं प्रनरमिवादनेकृत्वा तथेति आनयामीत्येव १३ स्वयं प्रविशतु भगवतावगतवृत्तांत

दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः ९ मनसा कांक्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति गम्यतां सत्कृतो
रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ११ प्रवेश्यतां समीपं मे किमसौ न प्रवेशितः एवमुक्तस्तु मुनिना धर्म
ज्ञेन महात्मना १२ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियतांजलिः ततो निष्क्रम्य संभ्रांतः शिष्यो ल
क्ष्मणमब्रवीत् १३ क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयं ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येण सहलक्ष्मणः
१४ दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् १५

नाज्ञातस्य शिष्यस्य त्वरया प्रवेश इति भावः आश्रमपदं आश्रमप्रांतदेशं १४ लक्ष्मणः काकुत्स्थं रामं प्रदर्शयामास शिष्यमिति शेषः तं दृष्टं रामं शि
ष्यः अगस्त्यवचनं उच्यत इति वचनम् अगस्त्योक्तं वाक्यं प्रश्रितं प्रीतिप्रकं ब्रुवन् प्रावेशयदित्यन्वयः १५ ॥

58 ससत्कृते पाद्यार्घ्यादिभिरगस्त्यमार्गप्रदर्शनेनच सत्कृते १६ अगस्त्याश्रमस्य देवतास्थानदर्शनमाह सत्वेति तत्राश्रमे सरामः ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य
कल्पितस्थाने अग्निरग्निरुद्रः भगः स्थूलमेरुलाभिमानी १७ धाता कार्यप्रजापतिः विधाता विश्वकर्मेति कतकः १९ गायत्री सरस्वती सावित्र्योरप्युपल

प्रवेशयच्चाश्रमपैसत्कारार्हैस्तसत्कृते प्रविवेश ततो रामः सीतया सहलक्ष्मणः १६ प्रविश्य तद्दीप्ता
कारणमाश्रमं ह्यवलोकयन्‌ स च ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च १७ विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं च
व विवस्वतः सोमस्थानं भगस्थानं कौबेरमेव च १८ धातृविधातृस्थाने च वायोः स्थानं तथैव च स्था
नं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः १९ स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च स्थानं च नागरा
जस्य गरुडस्थानमेव च २० कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिर
प्यभिनिष्पतत्‌ २१ तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसम्‌ अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनं
२२ बहिर्लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिदम्‌ २३

तेषां २० पश्यतीस्थानानि पश्यतीति न्वयः एतेन पूजास्थानपतावतो देवानां पूजावश्यकीर्तिसूचिते अभिनिष्पतन्‌ अटभावआर्षः अभ्युत्थानं कृत
वानित्यर्थः २१ मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः ईदृशो नमगस्त्यं ददर्शेत्यन्वयः २२ औदार्येण तेजोतिशायजनितोत्रमजेन्न २३ ॥

श्री
वा॰ रा॰
आ॰ टी॰
३

एवमगस्त्य उक्त्वा लक्ष्मणं प्रविवेश पवित्राश्रमपततः आश्रमादागच्छतः न समुत्थितः पादौ जग्राह दक्षिणाभ्यां सव्यं चापादौ सव्येन सव्यमस्पृशत्कारेण स्पृष्टः २४ योगवृद्धि-
भ्यां रामसदृहृद्याधीनः तस्मै २५ प्रतिगृह्य स्वाश्रमं प्रवेश्य आलिङ्ग्य सर्वैः २६ अग्निं हुत्वा स्वविस्तारेण पदेशाग्निमिति वैश्वदेवहोमे कृते वै मार्घ्यः अतिथीन् रामादीन् २-
आसीनं प्राञ्जलिमित्यर्थः इति शोकः ममतवमतिश्च प्रथममिति मोजनेदत्तविमेनेन नान्वेति प्रथमोपविश्य प्रतिथिपूजाव्यथन मानावमर्षेन मन्त्रपवेश

एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सर्वधर्मवित् जग्राहापततस्तस्य पादौ च रघुनन्दनः २४ अभिवाद्य तु धर्मा-
त्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः २५ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमर्च-
यित्वासनोदकैः कुशलप्रश्नमुक्त्वा च आस्यतामिति सोऽब्रवीत् २६ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपू-
ज्य च वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ २७ प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः उवाच राम-
मासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदं २८ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् दुःसाक्षीव परे लोके
स्वानि मांसानि भक्षयेत् २९ राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः पूजनीयश्च मान्यश्च भवान्प्राप्तः प्रि-

नमिति २८ एवं तत्त्रिविधपूजाविनेमार्थं कोऽसमाचितः अकृते मप्रत्यवायमाह अन्यथेति अन्यथा समुदाचरन् एवमतिथिपूजनमकुर्वन्नित्यर्थः दुः-
साक्षी कूटसाक्षी एवं वचनस्य वाच्यपरिहारो यद्वमतिथिपूजावश्यकीयताया तदधिकोऽतिथिश्चेनान्यथाह राजेति सर्वलोकराजा सर्वलोक-
नियन्ता ते न च रक्षणीयो धर्मचारिणा ननतत्वं वनके दशास्त्वं प्रियातिथिः सन प्राप्तोऽतः पूजनीयो मानयश्च मान्यैश्चैनैनः पांनमेवास्माकमाराधनी-

60 देश्याद्वज्रेणाव भूषितं वैष्णवमिति पर पुरामनरहीनावहारणाद्धस्तेदनं यद्यमेणादेववस्मादद्दायमहेन्द्रेणास्मैनिहितमित्येति तिकल्कः योगेवमहेन्द्रेणदेनाद्वव
हरणपर्वस्यते ३२ बाणमाणस्तोत्रमदत्तमस्तदाय्यमतूणीचेति वनपञ्चः पारपारुभयोरिद्दत्तमप्यते ३३ महारजतस्तवर्णाहिमविभूषितामसिरिदेशा ३४

एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैश्चान्यैश्च राघवं पूजयित्वा यथाकामं ततोऽगस्त्यस्तमब्रवीत् ३१ इदं दिव्यं म
हच्चापं हेमवज्रविभूषितं वैष्णवं पुरुषव्याघ्रनिर्मितं विश्वकर्मणा ३२ अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्म
दत्तः शरोत्तमः दत्तो मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ३३ संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः
महारजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः ३४ अनेन धनुषा रामहत्वा संख्ये महासुरान् आजहार
श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसां ३५ तद्धनुस्तौ च तूणी च शरं खड्गं च मानद जयाय प्रतिगृह्णीष्व
वज्रं वज्रधरो यथा ३६ एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधं दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवी
त् ३७ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे द्वादशः सर्गः १२

वज्रं वज्रधरो यथेत्यनेन नवदीयमेव वस्तु यथा स्वीक्रियते तथेति धनिवारणपुर्वरस्य विलोपणपुर्वक्रमास्त्वं च ३७ इति श्री रामायणे आरण्यकांडे द्वादशः सर्गः १२

श्री
वा रा
म्राटी
३१

61 रामश्रीतोऽस्मि लक्ष्मण परित्यक्तोऽस्मि रामसीतानमरवेन परित्तोषः भगवद्विषयप्रीते रेवभक्तिवेनतदृक्तोऽहमिति धनितं स्यं इति श्रस्ते लोदिम धमशुद्धपविव
वने १ अश्वश्रमेणा श्रधगमनादिश्रु रुक्ष स्वदादिकार्यकारीश्रमः श्वेदोदुःखश्रुदश्रमस्तत्त्वेद्रः स्ववाधज्ञेमैथिली मिति शेषः अनपवेयपत्रकसुकं देतक चिद्विश्रा
तयेशनि शेषः २ नवमानितारतः शाक करापिपारिताखेदजनके दुर्वनिरिति पतातरं शान्यदो वश भूतदोषं ३ इक्ष्वाकुरामा प्रति पादन पोषन पालोक

रामश्रीतोऽस्मि भद्रं ते परित्यक्तोऽस्मि लक्ष्मण अभिवादय पितृन्सर्वान्यामो यस्य सह सीतया १ अश्रमेणा वो विदेवा
धनेश्वरश्रमः यक्ष सकं दते वापि मैथिली जनकात्मजा २ पथा वसु कुमारी च दुःखैः स्वजनविमानिता
श्रान्य दोषं वने शामाभन्ने स्ते रहश्च चोदिता ३ पथैषा रामने राम राह सीता तथा कृत इक्ष्वाकुनंदने मेषा वने
त्वामभिगच्छती ४ यथा दृश्य कृतिः स्त्रीणा मारदे रक्षणं ते दन समस्य मत्र राज्यं ते विषमस्थान जंनिच ५
एतदहतालोलं वंश स्त्राणां नीतानां तत्था गत दत्तितयोः सौत्मन दुग्गछति योषितः ६ इवं त्वभव
तो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता श्लाघ्या च व्यपदेशा च यथा दैवश्च हं पती ७ ॥

व्यवहारमाह एवेति अस्तस्ये: स्त्रिमारभ्य समस्थं धनुधामादिश्रुकृत यास्य गवस्थितं विषमस्थं शरीरारोमादिग्रस्ते ५ एकस्थानवस्थानादियुतां
स्वावत्समतुगच्छति वहुकालागतस्वेद वधश्चेदेनपास्वेतेसाएणानुगमः नियकार्यकरणे वाधादिपो व्यानुगमः ६ श्लाघ्या दोषराहित्य पूर्वक गुणा
सपदासद्भिः प्रशसमीयाव्यपदेश पापति व्रता स्वगणा ७

३१

62 अयं देशो महाश्चर्य उपशमनमात्रेणालंकृतः देवतामयत्र देशे इतः परं वत्स्यसि सोऽलंकृतो भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ८ किंतु किंचिद्दक्षिणमस्तीत्यर्थे
व्याहरिणोत्यय आश्रमपदं वासस्थानं निरतः प्रीतः ११ ध्यात्वा वासोचितं देशमिति शेषः ततः उवाच मर्यादांपि राघवः तत्र पंचवटस्य समूहसत्वात् पंचवटीति ता
भिर्विश्रुतः प्रसिद्धः १३ एवं वसतोऽनः पितृवचनपरिपालनाय वनवासरूपः तपः स्नेहात् तपसः प्रभावेन विदितः हृदिस्थितः अपहृतीतेन तपसा ज्ञातः

अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिंदम ८ एवमुक्तस्तु मुनिना
राघवः संयताञ्जलिः उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलं ९ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनि
पुंगवः गुणैः सभ्रातृभार्यस्य गुरुर्नः परितुष्यति १० किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननं यत्राश्र
मपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखं ११ ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितं ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मा
त्मा ततो वाच वचः शुभं १२ इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः देशो बहुमृगः श्रीमान् पंचवट्य
भिविश्रुतः १३ तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् १४
विदितो ह्येष वृत्तांतो मम सर्वस्तवानघ तपसश्च प्रभावेन स्नेहाद्दशरथस्य च १५ हृदयस्थश्च ते छं
दो विज्ञातस्तपसा मया इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने १६

यत्ते कश्चित् दशरथस्य वृत्तांतः कैकेयीवरादयः प्राणत्यागादिरूपः स तपःप्रभावेण एव मे विदितः १५ यदिह वासं प्रतिज्ञाय आगाः अयोध्याया भ्रातृभार्यासहितः आगतः तत् महामुनि
तपोवने वनवासस्य सौम्य वत्स्यामि इत्यनेन मम समीपे इह मदाश्रमे वासं प्रतिज्ञाय पुनर्मोऽप्रति व्यादिश मे वासमित्येतद्दर्शितं ॥ ॥ ॥

श्री
वा रा
अर टी
३२

63 म्यं ते तनेत्यत्र स्पष्टे छंदश्च अभिप्रायो मया ज्ञातं अत्रावस्थाने शक्तिर्ज्ञाता एतत्सर्वं धनिर्वाहेन भवति अत्र एतस्यागमनाभावादिरूपे वेद्रूपमिति भावः १६ अतस्त्वद
भिप्रायज्ञानात् पंचवटीं गच्छेति बुद्धिमिव ब्रवीमि ततराघवस्य बहुशो चितमपीदृ तिष्ठेति ब्रवीमीत्यर्थः तदत्तार्थवादमाह सहीति १७ विविक्तः एकांतः पु
ण्यः पुण्यजनको रम्यो हृष्टिमनस्कः १९ परिरक्षणे शक्तस्तापसानामिति शेषः भवानपीत्यनेन स्वस्यापि तापसरक्षणसामर्थ्यबोधनेन स्वाश्रमे राक्षसापी

अन्यत्र त्वामहं भूमिं गच्छ पंचवटीमिति स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते १७ स देशः श्लाघनीयश्च
नातिदूरे च वा ततः गोदावर्याः समीपं च मैथिली तत्र रंस्यते १८ प्राज्यमूलफलश्चैव नानाद्विजगणैर्युतः
विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च १९ भवानपि सदाचारः शक्तश्च परिरक्षणे अपि चात्र वसन् राम
तापसान् पालयिष्यसि २० एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महावनं उत्तरेणास्य गंतव्यं न्यग्रोधमपि गच्छता
ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ख्यातः पंचवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः २२ अगस्त्येनैवमु
क्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह सत्कृत्यामंत्रयामास तमृषिं सत्यवादिनं २३

डास्तु विना अत्र पंचवट्याश्रमे पालयिष्यसि प्रतिज्ञातपालननिर्वाहं करिष्यसि २० अस्य मधूकवनस्योत्तरेणेत्यर्थः न्यग्रोधं वटपलाशितमाश्रमं गच्छता २१
स्थलं निर्जनं दर्शे उपारुह्य प्राप्य कस्यचित् पर्वतस्याविदूरतः समीपतः पंचवटीत्येव ख्यातो देशः २२ सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्कारादिभिः २३

३१

64 विषक्ततूणी पृष्ठयोर्लग्नपृष्ठप्रदेशं तूणीरवन्तौ २५ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः १३ अंतरा मध्ये १ तं पक्षिणं दृष्ट्वा मेनाते विज्ञातवंतौ मेनाते राक्षसं ब्रुवाणौ परस्परं कथयंतौ को भवानिति पप्रच्छतुरिति शेषः २ आत्मनः पितुः श्रीमद्दशरथस्य पितुरित्यर्थः ३ वचनं वंशनामप्रश्नविषयकं वचनमित्यर्थः श्रुत्वा तिक

तौ तदेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवंदनौ तमाश्रमं पंचवटीं जग्मतुः सह सीतया २४ गृहीतचापौ तु नरा
धिपात्मजौ विषक्ततूणी समरेष्वकातरौ यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पंचवटीं समाहितौ २५
इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः १३ अथ पंचवटीं गच्छन्नंतरा रघुनंदनः आससाद महाका
यं गृध्रं भीमपराक्रमं १ तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थौ रामलक्ष्मणौ मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को
भवानिति २ ततो मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ३
स तं पितृसखं बुद्ध्वा पूजयामास राघवः स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ४ रामस्य वचनं
श्रुत्वा कुलमात्मानमेव च आचचक्षे द्विजस्तस्मै सर्वभूतसमुद्भवं ५ पूर्वकाले महाबाहो ये प्र
जापतयोऽभवन् तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ६ ॥

थ तं संगात्सर्वभूतसमुद्भवमाचचक्षे इत्यर्थः आत्मानमात्मीयं चेत्यर्थः ५ पूर्वकाले ब्रह्मणो सृष्ट्यादिकाले तान् प्रजापतीन् ६ ॥ ६ ॥

श्री
वा॰ रा॰
आ॰
११

65 कर्दमाद्याः सप्त प्रजापतयो बभूवुः ७ दक्षस्य षष्टिर्दुहितरो बभूवुरित्यन्वयः महायशा इति रामसंबुद्धिः १० दक्षकन्यानां कश्यपपत्नीनां नामान्याह अदिति
मित्यादि अष्टाविंशपलहीणा कश्यपाय त्रयोदश सोमाय त्रोकेः बत्समाणमासनानापपेगिम्पोष्टविनिवा ॥ तन्मनास्तत्सदृशपुत्राभिलाषवती दैदि

कर्दमः प्रथमस्तेषां विकृतस्तदनन्तरः शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ७ स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतु
श्चैव महाबलः पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ८ दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव कश्य
पश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ९ प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुताः षष्टिर्दुहितरो राम यश
स्विन्यो महायशाः १० कश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः अदितिं च दितिं चैव दनुमपि च काल
कां ११ ताम्रां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् १२ पुत्रांस्त्रै
लोक्यभर्तॄन्वै जनयिष्यथ मत्समान् तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् अदितिस्तन्मना राम दि
तिश्च दनुरेव च १३ कालका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिन्दम
१४ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यांस्तात यशस्विनः १५ ॥

तिदनुकालकानां विशेषणम् अमनसस्तथा मनोरथहीनाः तत्काले तासां कन्या संतानं वत्स्यति १४ अश्विनौ चेत्यतास्त्रयस्त्रिंशात् १५ ॥

११

66 तेषां हि निपुत्राणां वनेचराणां वस्त्रसदृशत्वसवनार्णवा १९ क्रौंच्यादिसंतानमाह उलूकानिति १८ संबोधननाम मध्ये भद्रे तेषु तिर्यग्योगः इति मनेभद्रम्

तेषामियं वसुमती पुरासीत्सवनार्णवा इमुत्सृजन यस्त्वमस्य ग्रीवमरिंदम १६ ताम्रं कालकं चैव।
कालिकापि व्यजानत क्रौंचीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीं १७ ताम्रा तु सुषुवे कन्याः पंचैता
लोकविश्रुताः उलूकान् जनयत्क्रौंची भासी भासान्व्यजायत १८ श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत
सुतेजसः धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः १९ चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी
शुकी नतां विजज्ञे तु नतायां विनता सुता २० दश क्रोधवशा राम विजज्ञे प्यात्मसंभवाः मृगीं च मृ-
गमंदां च हरिं भद्रमदामपि २१ मातंगीमथ शार्दूलीं श्वेतां च सुरभिं तथा सर्वलक्षणसंपन्नां सुर-
सां कद्रुकामपि २२ अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ऋक्षाश्च सृमराश्चमरा-
स्तथा २३ ततस्त्विरावती नाम जज्ञे भद्रमदा सुता तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः २४

तिर्यग्विशेषः २० क्रोधवशा कश्यपपत्नी तस्या दशापत्यान्याह मृगीं चेति २१ सृमराः श्यामकेशपुच्छाः चमराः श्वेतकेशपुच्छा इति भेदः २३ २४

श्री॰
वा रा
आ टी
२४

67 ह्रयः सिंहा गोलांगूलाश्च इति पूर्वेणान्वयि १७ गोवा गाः इत्यर्थः नागा बहुफलाः सर्पाः तेभ्यः पन्नगा इति तीर्थः निर्विषा नागास्तु दृमे पन्नगा इति कतकः २८ जन
यत जनयदित्यर्थः १९ उरसः बाहुमध्यात् क्वचित् बाहुभ्यामिति पाठः २० अनलापि च जायते स्म नेन कश्यपस्याशना मपि पत्नी नो से तानाशुकास्व

हरींश्च हरयोऽपत्यं वानरांश्च तपःस्विनः गोलांगूलांश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् २५ मातंगास्त्व
थ मातंग्या अपत्यं मनुजर्षभ दिशागजं तु काकुत्स्थ श्वेताप्यजनयत्सुतं २६ ततो दुहितरौ राम सुरभिर्देव्य
जायत रोहिणीं नाम भद्रं ते गंधर्वीं च यशस्विनीं २७ रोहिण्यजनयद्गा वै गंधर्वी वाजिनः सुतान् सु
रसाजनयन्नागान् रामकद्रूश्च पन्नगान् २८ मनुर्मनुष्यान्जनयत्कश्यपस्य महात्मनः ब्राह्मणान्क्षत्रि
यान्वैश्यान्शूद्रांश्च मनुजर्षभ २९ मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः प
द्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः ३० सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत विनता च शुकीपौत्री कद्रूश्च सुरसा
स्वसा ३१ कद्रूर्नागसहस्रं तु विजज्ञे धरणीधरान् द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ३२

वंशप्रदर्शनायाह विनता चेत्यादि शुकीपौत्री शुकीपुत्रीनतानस्या विनतापुत्रीत्यर्थः सुरसा कद्रूश्च नामा स्वसेते ३१ नागसहस्रं पन्नगसहस्रमित्यर्थः ३२

[illegible]

68 श्येनीपुत्रमिति तत्रताम्राया गृध्रोलूकी श्येनी सा श्येनी सुकी पौत्री पुत्रस्याः पुरुषस्य कश्यपभार्येति वेनतत्त्वेनानपराणवतितानाग्रजोसंपातिश्येनीस्वदेषः विधिनिषेधयो में
न्यथाधिकारेनाहं वासस हायः वा समहायः वा स्यां तेसीतां रक्षणसहायभूतः यदीच्छसि उक्तार्थमिति शेषः नदेवाह सीतामिति त्वयि याते सगणयाचार्य ११

तस्माज्जातोहमरुणात्तस्यापत्यं सम्पातिर्मम अग्रजः जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ३३ सोहं वासस
हायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ३४ जटायुषं तु प्रतिपूज्य रा
घवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोभवत् पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान् जटायुषं संकथितं पुनःपुनः
३५ स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा जगाम तां पंचवटीं सलक्ष्मणो
रिरंसिषन्स वनानि पालयन् ३६ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः १४ ततः पंच
वटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् अयं पंचवटीदेशः सौमित्रे पुष्पितकाननः १ ॥

परिवाप रक्षणार्थं जटायुषेतिशेषः परिदायेति पाठे परिवार्येत्यर्थः ३६ इति श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः १४ व्यालः श्वापदसर्पयो
रिति कोशः मृगा हरिणादयः १ यं देशं मुनिरब्रवीत् यथोहिष्टं तं देशमागताः स्मेत्यन्वयः २ ॥

श्री
वा रा
आ टी
३५

69 दृष्टिश्चार्यतां प्रेर्यतामित्यर्थः निपुणः आश्रमो विहितदेशज्ञान इति शेषः संमतः सीताया इति शेषः ३ तदेवाह रमत इति वैदेहीत्यर्थः ४ वनरामण्यकं मनसो रा
मणीयत्वं ५ संयताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः हे काकुत्स्थ त्वयि स्थिते विद्यमाने वर्षशतमप्यहं परवानेव त्वदधीन एव न कदाचिदपि मे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः स्वयं तु त्वं श्रये

सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ३ रमते यत्र वैदेही त्वम
हं चैव लक्ष्मण तादृशो दृश्यतां देशः संनिकृष्टजलाशयः ४ वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा
संनिकृष्टं च यस्मिंस्तु समित्पुष्पकुशोदकम् ५ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः सीतासमक्षं
काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ६ परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियता
मिति मां वद ७ सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितं ८
स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ९ अयं देशः समः
श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः इहाश्रमपदं रम्यं यथावत्कर्तुमर्हसि १० इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सु
रभिगन्धिभिः अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥

रुचिरो देश इति विचार्य त्वं रुचिरे देशे क्रियतामिति वद ७ विमृशन् पर्यालोचयन् ८ हस्तेन स्वहस्तेन हस्ते लक्ष्मणस्य हस्ते लक्ष्मणं गृहीत्वेत्यर्थः अनेन
स्नेहातिशयः कामेन तं गतं स्वामित्वं च दर्शितं ९ आदित्यसंकाशैस्तद्वज्ज्वलद्भिः रक्तैरिति शेषः पद्मशोभिता पद्मश्रिया शोभायुक्ता ॥ ३५

70 यथाख्यातंनवैयंगोदावरीहंसपतत्रार्थः १२ मृगयूथैःपानार्थमागतैर्निपीडितानिविडेतियावत् १३ प्रांशवउन्नताः फलैःविकसितश्च

यथाख्यातमगस्त्येनमुनिनाभावितात्मना इयंगोदावरीरम्यापुष्पितैस्तरुभिर्वृता १२ हंसकारंड-
वाकीर्णचक्रवाकोपशोभिता नातिदूरेनचासन्नेमृगयूथनिपीडिता १३ मयूरनादितारम्याःप्रा-
ंशवोबहुकंदराः दृश्यंतेगिरयःसौम्याःफलैस्तरुभिरावृताः १४ सौवर्णैराजतैस्ताम्रैर्देशेदेशेच
धातुभिः गवाक्षिताइवाभांतिगजाःपरमभक्तिभिः १५ सालैस्तालैस्तमालैश्चखर्जूरैःपनसैर्द्रुमैः
नीवारैस्तिनिशैश्चैवपुन्नागैश्चोपशोभिताः १६ चूतैरशोकैस्तिलकैःकेतकैरपिचंपकैः पुष्प-
गुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः १७ स्यंदनैश्चंदनैर्नीपैःपनसैर्लकुचैरपि धवाश्वकर्णखदिरैः
शमीकिंशुकपाटलै १८ इदंपुण्यमिदंरम्यमिदंबहुमृगद्विजं इहवत्स्यामिसौमित्रेसार्धमेतेनप-
क्षिणा १९ ॥

धवद्भिः १४ सौवर्णैःस्वर्णैर्भैः परमभक्तिभिर्गवाक्षितागताश्च भक्तिभिर्गवाक्षाकारनीलपीतादिवर्णरचनारूपालंकारैः रंजिताः
१५ सालाद्यावृक्षविशेषाः १६ १७ १८ इदंस्थलंपक्षिणाजटायुना १९ ॥

श्री
वा॰ रा॰
आ॰ टी॰
२९

71 संघातमृत्तिकां भित्तिरूपेण संयुतां प्राप्तामृत्तिकां यस्यां सा दीर्घैर्मस्करैर्वेणुभिः कृतवंशां कृतवंशाकार्यां २१ आस्तीर्येति तिर्यग्वंशोपरि न्यस्योपरितिशेषः दृढ
पाशावपाशितां दृढबन्धनबद्धां २२ तं लक्ष्मणं तं राघवस्यार्थे निवासं पर्णशालां अकरोदिति शेषः २३ स गत्वेति पद्मानि स्नात्वा नेतुमिति शेषः सफलः

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा प्रविश्याश्रमं भ्रात्रा चकार सुमहाबलः २० पर्णशालां सुविपु
लां तत्र संघातमृत्तिकां सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनां २१ शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशा
वपाशितां कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा २२ समीकृततलां रम्यां चकार सुमहाबलः
निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमं २३ स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा स्नात्वा पद्मानि
चादाय सफलः पुनरागतः २४ ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि दर्शयामास रामाय तद
दाश्रमपदं कृतं २५ स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परं
सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् २६ प्रीतोऽस्मि ते महत्
कर्म त्वया कृतमिदं प्र॰॰॰ देयो निमित्तं ते परिष्वङ्गो महा

टि
टि

मार्गस्थवृक्षेभ्यो गृहीतफलः २४ कृत्वा स्वयमेवेति शेषः शान्तिं वा
स्तुशान्तिं २५ आहारयत् प्राप्तवान् २६ ईदृशमहतिकर्मणि हृष्टान्तं प्रदेयोऽर्थो भवितः यन्निमित्तं यच्छदेयं तन्निमित्तमेव मया परिष्वङ्गः कृतो मया देयः सदेय

रामायण २८
२९

72 भावोभिप्रायः कृतउपकारः नसंवृत्तः नमृतः किंतुजीवन्नेवपितेदेवत्वयापरिपालनादितिभावः २९ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेपंचदशःसर्गः १५ अ
यकविः सूर्यनावारंगान्नेवकः कामोहीपंकेहेमंतंवर्णयति लक्ष्मणस्रावेनवसनइतिपंचक्वचामिति शेषः इष्टोरामस्येतिशेषः कामिन्याचयाराघापा

भावज्ञेनकृतज्ञेनधर्मज्ञेनचलक्ष्मणः त्वयापुत्रेणधर्मात्मानसंवृत्तःपितामम २९ एवंलक्ष्मण
मुक्त्वातुराघवोलक्ष्मिवर्धनः तस्मिन्देशेबहुफलेन्यवसत्ससुखंवशी ३० कंचित्कालंसधर्मा
त्मासीतयालक्ष्मणेनच अन्वास्यमानोन्यवसत्स्वर्गलोकेयथामरः ३१ इत्यार्षेरामायणेआरण्य
कांडेपंचदशःसर्गः १५ वसतस्तस्यतुसुखंराघवस्यमहात्मनः शरद्व्यपायेहेमंतऋतुरिष्टः
प्रवर्तत १ सकदाचित्प्रभातायांशर्वर्यांरघुनंदनः प्रययावभिषेकार्थंरम्यांगोदावरींनदीं २
प्रह्वः कलशहस्तस्तंसीतयासहवीर्यवान् पृष्ठतोनुव्रजन्भ्रातासौमित्रिरिदमब्रवीत् ३ अयं
सकालःसंप्राप्तःप्रियोयस्तेप्रियंवद अलंकृतइवाभातियेनसंवत्सरःशुभः ४

येनाहमागमनेनेमंतस्मृतिरितिअत्राकइतिसंध्याभावः मित्रपदेत्वत्वा १ पृष्ठतःरामस्येतिशेषः ३ येनेहेमंतेनशुभोपिसंवत्सरःसपक्ष्मस्यादिसंयम्याअलं

श्री का॰ प्रा॰ १०

73 हेमंतधर्मानाह नीहारेणपरुषः कठिनस्पर्शः वस्त्रादिस्पर्शसहशीतः इति कश्चित् जलान्यनुपभोग्यानि ... सुभगः इष्टः ५ कालेआग्रयणानुष्ठानका
ले नवाग्रयणपूजाभिः नवान्नशनाय प्रदाग्रयणाख्यकर्मनंतरपूजाभिः पितॄन् देवांश्च संतर्प्य कृताग्रयणकाः संतो विगतकल्मषाश्च भवन् ६ प्राज्य
म् रिपणाभवति तथा संपन्नो राज्ञानिविषयः कामोपेक्षांते प्राज्यकामाः संपन्नतरगोरसाः बहुलतरक्षीरदध्यो जनपदाः भवंतीति शेषः तथाभूते षज

नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यशालिनी जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ५ नवाग्रयण
पूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः कृताग्रयणकाः काले संतो विगतकल्मषाः ६ प्राज्यकामा जनपदाः
संपन्नतरगोरसाः विचरंति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ७ सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमंत
कसेवितां विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ८ प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सां
प्रतं यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ९ अत्यंतसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः
दिवसाः सुभगादित्याः छायासलिलदुर्भगाः १०

नृपदेषु यात्रार्थं शत्रुदर्शनार्थं ७ अंतकसेवितां दिशं दक्षिणां ८ प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशो घनीभूतहिमसमूहः तद्वान् हिमवानिति संज्ञा सांप्रतं यतो दूरसू
र्यः सुव्यक्तं प्रकटं हिमवान् सन् हिमवानिति यथार्थनामा भवति ९ मध्याह्ने सुखः संचारो येषु ते तथा मध्याह्ने स्पर्शतः आतपस्पर्शतः सुख
जनकाः अत एव सुभगादित्याः छायाः सलिलानि च दुर्भगानि असेव्यानि येषु १०॥

74 मीहारः सर्पीवत्केहिमंन इत्यर्थः ऋतुसर्वः पटुशीताः भूम्यारण्या हिमनाशितपर्णत्वात्हिमधवलपंकजाः ११ निहूताकाशशायनाः निहूतानावृतमटे
शाशयनाः पुष्पनीताशुष्पनतेषुनोपि नरात्रिकालपरिमानाः हिमाहताः हिमभूमताः कृपीतवर्णाणहताशव्हः शीतवृतेरेयामत्वाः आयामादैर्घ्यवत्व
त्रियामारात्रयः १२ रवौसंक्रांते सोभाग्यस्तभगत्वउपभोगोपनत्रूपंयसमः तुषारधूसरमंडलः निशासोधोनिशासमलिनश्चादर्शवनप्रकाशते १३

ऋतुसर्वः सनीहारः पटुशीताः समाहिता भूम्यारण्या हिमधवलादिवसाभं निसांगतं ॥ निहूताका-
शशायनाः पुष्पनीता हिमाहताः शीतकूटतरायामा हिमायामा येति सांगतं १२ रविसंक्रान्ते सोभाग्य
स्त्रारुणमंडलः निशासांयतनेदवादर्शश्चंद्रमानकाशते १३ ज्योत्स्नातुषारमलिनापोर्णिमासो
नराजते सीतेवचातपप्रणामालस्यतेनचशोभते १४ प्रकृत्याशीतलस्पर्शो हिमविद्धश्चसांप्रतं
प्रवतापश्चिमोवायुः कालेद्विगुणतलः १५ वाष्पछन्नान्यरण्यानि यववगोधूमवंतिच शोभंते
भ्युदितेसूर्येनदद्भिः क्रौंचसारसैः १६

ज्योत्स्नापोर्णमाज्योत्स्नयेनवेवपौर्णमासीत्वेवलसतेसतामारेणनतशोभतइत्यर्थः १४ प्रकृत्याशीतलस्पर्शः पश्चिमदिग्वायुः सांप्रतंहिमविद्धश्च
कालेप्रातःकालेद्विगुणशीतलः १५ वाष्पछन्नानिरण्यानिप्रातःकालेकृपोदकादिषुवचना दृष्पुष्पाग्राउर्भवति स्तवउभवत्र
मात्रकमितितीर्थः यवगोधूमांकुरेषवपणविद्धदर्शनाहेतेषुचनदर्शनात्वाष्पछन्नानिवाष्पानेश्चलेपीत्यर्थः १६

सी
तारा
प्रती
३८

75 दंतैर्मयूखाकृतिभिः श्वेतवर्णैर्नवनैर्नवकिंचिद्विशालैर्वा किंचिन्नताः कनकप्रभाः परिणतत्वात् नीहारो हिमानि शायन्पो वृ पर्वताग्रदर्शनमस्य हृत
तमः तत्वं वृत्ते रुपमर्षे द्विर्द्व मयूखरूपलतिनः पाषाकसह शासमर्थः १८ प्रगाढवीर्यः ईषतग्रासो लसः सपीतः स्वरवसर्पी १९ प्रवणपारिमविड्ः १०

दंतैर्मयूखाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णैस्तरुलैः शोभंते किंचिद्विशालेवाः शालयः कनकप्रभाः १७ मयूखरूपमर्षे
द्विर्हिमनीहारासंवृतैः हरमयुरितःसूर्यः पाषाकरः वलक्ष्यते १८ प्रगाढवीर्यः पूर्वाह्णमध्याह्नस्पर्शतः
सुखः समस्कः किंचिद्गपांडुरातपः शोभतेसितो १९ प्रवणपातिपानेन किंचिच्छक्लिन्नशाद्वलाः व
नानाशोभंते भूमिर्निविष्टतरुणातथा २० स्पष्टभ्रविमलेशीतमुदके हिरदः स्वयं ग्रस्येनतृषितोव
नः प्रतिसंहरतेकरं २१ पतेहिम्समुपासीनाविहगाजलवारिणः नावगाहंतिसलिलमप्रगल्भाइ
वाहवे २२ प्रवणपायतमोनजानीहारतमसावृताः प्रवणाः पश्चवलक्ष्यंतेविप्रष्टावनराजयः २३
वाष्पसंछन्नसलिलारुतविज्ञेयसारसाः हिमार्द्रवालकाकूलैः सरितोभांतिसांप्रतं २४ तुषारपतना
देवमृदवोज्ज्वलकरस्यचैषांमादशाग्रस्तमपिप्रायेणारवसवजल २५

प्रति संहरते करं शुंडः स्पर्शे शोभ्यत्वादिति भावः २१ समुपासीनाजलसमीपदेशमितिशेषः नावगाहंतिनावगाहंते २२ प्रवणपायतमो ध्यांनजा
राजोनीहारतमसावृताः छन्नाः २३ वाष्पोभ्रमः ऊष्मावाप्रगाग्रस्यपवेनायस्यम् २५ ॥

३८

76 तस्याः कालकृतप्रालेयरचितानि पर्णानि शीर्णानि केसराणि कर्णिकाश्च येषां तैः २६ निरुद्धः प्रेतदिनः दुःखिया परनारीविषये निषेधश्च
त्वराह्रीरियान्निवर्तते यस्य सः तदेव जितेंद्रियत्वे ३१ सौख्यानि सौख्यसाधनानि आर्यं त्वां सर्वात्मनाश्रितः त्वत्सहवासवेहारत्वात्सर्वात्मना रतत्वात्।

जलाह्यैरचितैः पत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः नालशेषाद्दिमध्वस्तान भांतिकमलाकरा २६ अस्मि
न्पुरुषव्याघ्रकालेङ्गःखसमन्वितः तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्याभरतः पुरे २७ त्यक्त्वाराज्यंचमा
नंच भोगांश्चविविधान्वहून् तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले २८ सोपिवेलामिमांनूनम
भिषेकार्थमुद्यतः वृतः प्रकृतिभिर्नित्यंप्रयाति सरयूंनदीं २९ अत्यंतसुखसंवृद्धः सुकुमारो हिमा
र्दितः कथंत्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ३० पद्मपत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान्निरुदरो महान् धर्मा
त्मा सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेंद्रियः ३१ प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिंदमः संत्यज्य विवि
धान्सौख्यानार्यं सर्वात्मनाश्रितः ३२ जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना वनस्थमपि ता
पस्ये यस्त्वामनुविधीयते ३३ न पित्र्यमनुवर्तंते मातृकं द्विपदा इति ॥

संत्यागपूर्वकं त्वद्विषयमननादिमाचरति सर्वथा इति कृतकः ३१ स्वर्गो जित एव धीनः कृतः यतो वनस्थमपि त्वां तापसधर्मे स्थित्वा अनुविधीयते अ
वकरोति सेवते इत्यर्थः धीहिदेवादिकस्यरूप ३३ द्विपदा मनुष्याः पित्र्यं स्वभावं नानुवर्तंते किंतु मातृकं स्वभावमनुवर्तंते इति ॥

श्री
वा॰रा॰
आर॰
२९

प्रसिद्धोलोकप्रवादोयंभरतेनान्यथाकृतःपितृस्वभावपरित्यागीकृतोनमातृस्वभावइत्यर्थः २४ एवंभरतंस्तुत्वाकैकेयींनिंदति भरतेत्यादि २५ स्नेहाद्रुदतामा-
धेःस्नेहात २६ नगर्हितव्याइत्येवकानतताहहेःतावेवसर्वोक्तामेव २७ बालिशीक्रियतेज्ञानाश्रयस्यभरतस्यवियोगमसहमानाबालवदल्पज्ञामोतीत्यर्थः

ख्यातोलोकप्रवादोयंभरतेनान्यथाकृतः २४ भरतादशरथोयस्याःसाधुश्चभरतःसुतः कथन्नुसाध्वीकै
केयीतादृशीक्रूरदर्शिनी २५ इत्येवंलक्ष्मणोवाक्यंस्नेहाद्ब्रुवतिधार्मिके परिवादंजनन्यास्तमसहन्रा
घवोब्रवीत् २६ नतेंबामध्यमातातगर्हितव्याकथंचन तामेवेक्ष्वाकुनाथस्यभरतस्यकथांकुरु २७
निश्चितैववृष्टिमेबुद्धिर्वनवासेदृढव्रता भरतस्नेहसंतप्ताबालिशीक्रियतेपुनः २८ संस्मराम्य
स्यावाक्यानिप्रियाणिमधुराणिच हृद्यान्यमृतकल्पानिमनःप्रह्लादनानिच २९ कदान्वहंसमे
ष्यामिभरतेनमहात्मना शत्रुघ्नेनचवीरेणत्वयाचरघुनंदन ३० इत्येवंविलपंस्तत्रप्राप्यगोदावरीं
नदीं चक्रेभिषेकंकाकुत्स्थःसानुजःसहसीतया ३१ तर्पयित्वाथसलिलैस्तैःपितॄन्दैवतानि
पि स्तुवंतिस्मोदितंसूर्यंदेवतांश्चतथानघाः ३२

सत्रहेनेहमेवप्रकाशयति संस्मरामीति प्रियाण्यपिकेनविरुद्धमानानीति कर्णीकहोराणिभवे
तीति मधुराणीति हृद्यानि मेरुवत्तरहृदयबंधनानि सामान्यतामधुर्यश्रुतःतिपायेनाह अमृतकल्पानीतिअतएवमनःप्रह्लादनानि २९

78 रुद्रोऽपमयासंहाराविहितविनतस्तेदर्शयति ४२ इतिरामायणेषोडशःसर्गः १९ ततःश्रवकृतोवरम् १ योवीतिराक्षसःकालिकं पर्णशालोवासः २

कृताभिषेकःसरामःसीताद्वितीयःसहलक्ष्मणेन कृत्वाभिषेकस्तगराजपुत्र्यामहद्भ्रःस्तनेदृश्भगवा
निवेशः ४३ इत्यार्षेरामायणेषोडशःसर्गः १९ कृत्वाभिषेकोरामस्तुसीतासौमित्रिरेवच तस्मात्क्रोस
वरीतीरात्ततोजग्मुःस्वमाश्रमम् १ आश्रमंतमुपागम्यराघवःसहलक्ष्मणः कृत्वापौर्वाह्णिकंकर्म
पर्णशालामुपागमत् २ उवाससुखितस्तत्रपूज्यमानोमहर्षिभिः सरामःपर्णशालायामासीनः
सहसीतया ३ विरराजमहाबाहुश्चित्रयाचंद्रमाइव लक्ष्मणेनसहभ्रात्राचकारविविधाःकथाः ४
तदासीनस्यरामस्यकथासंसक्तचेतसः तंदेशंराक्षसीकाचिदाजगामयदृच्छया ५ सातुशूर्पणखा
नामदशग्रीवस्यरावणस्य भगिनीराममासाद्यददर्शत्रिदशोपमम् ६ दीप्तास्यंचमहाबाहुंपद्मपत्रायते
क्षणम् गजविक्रान्तगमनंजटामण्डलधारिणम् ७ सुकुमारंमहासत्त्वंपार्थिवव्यञ्जनान्वितं राममिन्दी
वरश्यामंकंदर्पसदृशप्रभम् ८ ॥

विरूपाविरूपनलक्षणेन ४ शूर्पणखा नावखमालान संतापयामितिहीयोभवति ६ दीप्तास्यंकोतिमन्त्वंगजस्येवयेमदत्तयाविक्रांतंगमनंयस्य ७ तं

रामा ८

श्री
वा० रा०
आरी
८०

79 सम्भवमित्याद्विषुमान्तेकारोऽत्र ९ दारुणा सुदारुणामितिपाठः दक्षिणं सुभाषिणं वामभाषिणी ॥ शरीरजः कामः तत्वं यथाख्यातुमर्हसि ११ शूर्पणखे
ति यानिकं श्च त्वं बुद्धिनया तपेव १४ नियोगात्पवित्रः नियतः धर्मकांक्षी यानि वाक्यानि वक्षणा रूप धर्माभिलाषी य धर्मार्थं तस्यैव धर्मस्य परिपालनाय १९

बभूवेंद्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ९ विशालाक्षं विरूपा
क्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना १० तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभा
षिणी न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ११ शरीरजसमाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत् जटी तापसवे
षेण सभार्यः शरचापधृक् १२ आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेविते किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्या
तुमर्हसि १३ एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पणख्या परंतपः ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे १४
आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रम तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः १५ भ्रातायं लक्ष्मणो
नाम यवीयान्मामनुव्रतः इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता १६ नियोगात्तु नरेंद्रस्य पितुर्मातुश्च
यंत्रितः धर्मार्थं धर्मकांक्षी च वनं वस्तुमिहागतः १७ वेदितुमिच्छामि कस्य त्वं कासि कस्य वा त्वं हि।
त्वं वक्तुमर्हसि तत्त्वेन आगताऽसि कस्य कृते भामिनी मे १८

कस्य त्वं कस्य ति पाठः कासि किंनामासि कस्य त्वं पत्नी ति पाठः राक्षसी एवं मनोयोगात्सकामरूपत्वं विना संभवात् कामरूपत्वं वा राक्षसीत्वं विना

[illegible] ८०

80 मदनार्दिता रामदर्शनादिति शेषः १९ यदि ते श्रोत्रमागतः श्रवः कृतपूर्वं भविष्यतीति भावः २१ सदा प्रवृद्धनिद्रस्त्वयं २२ भ्रातरौ खरदूषणौ वि
भीषणादिवत् त्रिशिरःप्रभृतयस्तत्स्वभावतापेक्षः २३ तान् रावणादीन् वीर्येण समतिक्रान्ता तानतोपिकाः तस्मात् समतिक्रान्ता त्वद्भिसरणात्वन्मितम

इहवाकिंनिमित्तंत्वमागतस्तद्ब्रूहितत्त्वतः साब्रवीद्वचनंश्रुत्वाराक्षसीमदनार्दिता १९ श्रूयतांराम त
त्वार्थंवक्ष्यामिवचनंमम अहंशूर्पणखानामराक्षसीकामरूपिणी २० अरण्यंविचरामीदमेकासर्व
भयंकरा रावणोनाममेभ्रातायदितेश्रोत्रमागतः २१ विभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः प्र
वृद्धनिद्रश्चसदाकुंभकर्णोमहाबलः २२ प्रख्यातवीर्यौचरणेभ्रातरौखरदूषणौ तानहंसमतिक्रा
न्तारामत्वापूर्वदर्शनात् २३ समुपेतास्मिभावेनभर्तारंपुरुषोत्तमम् अहंप्रभावसंपन्नास्वच्छंदबलगामि
नी २४ चिरायभवभर्तामेसीतयाकिंकरि

यपरदिने त्वामुपगतास्मीत्यर्थः रामत्वां ता पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनादारभ्य यद्वा पूर्वदर्शनात्
देवादिषितः प्रागदृष्टदिव्यरूपदर्शनाद्धेतोर्भावेन त्वां पुरुषोत्तमं भर्तारं सर्वजगतोरक्षकं प्राप्तास्मि २४ प्रभावसंपन्ना प्रकृष्टेन भावेन शृंगारेण संप
न्ना यद्वा प्रभावेन सामर्थ्यातिशयेन संपन्ना अत एव स्वच्छंदेन स्वेच्छया बलेन च सर्वलोकगमनशीला पदे च मत्वक्षिरायेति २५ ॥

आत्मनोदेवयोनित्वेदैवेनाभिमतरूपग्रहणसामर्थ्याभिमानेनस्वस्मिन्रामप्रवृत्तमेसीताहवणामा विकृतावेतिविकृतामायास्वरूपतस्तपरिणामेमायावि॰
कारवतीविरूपातानारूपोच्चावचकार्यकरीअतएवअुदग्रकं स्वभावस्तवनसदृशीतिपरमार्थः यथाकृतार्थमस्त एव अहमेवानुरूपाउभयोरपिमा
यापिष्टानत्वादित्यर्थः २९ वैरूप्यमेवाह निर्णतोदरीं अनेनेतनिम्नोदरी असतीस्वप्रहर्षस्तदुस्तानेकसेसाद्धःखदत्वात्कार्यरूपेणसतीं च तया

विकृताचविरूपाचनसेयंसदृशीतव अहमेवानुरूपातेभार्यारूपेणपश्यमां २७ इमामरूपामसंती॰
करालांनिर्णतोदरीं अनेनसहतेभ्रात्राभक्षयिष्यामिमानुषीं २८ ततःपर्वतकूटानिवनानिवि
विधानिच पश्यन्सहमयाकामीदण्डकान्विचरिष्यसि २९ इत्येवमुक्तःकाकुत्स्थःप्रहस्यमदिरेक्ष
णां इदंवचनमारेभेवक्तुंवाक्यविशारद ३० इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेसप्तदशःसर्गः १७ तां
तुशूर्पणखांरामःकामपाशावपाशितां स्वेच्छयाश्लक्ष्णयावाचास्मितपूर्वमथाब्रवीत १ ॥

मदृष्टोपलालितमेरूप्येवनेआगमन्नाशासंती सतीहिदृष्ट्वानोमस्वादीनांसविधेप्रवयातिअन्यरक्षणायतिष्ठेदित्याशयः १७ २८ २९ इतिश्रीरा
मायणेआरण्यकांडेसप्तदशःसर्गः १७ तामिति कामपाशेनावपाश्रितांसंजातपाशावधां स्वेच्छयेतिपाठे परिहासविनोदेनेत्यर्थः अत
एवस्मितपूर्वमित्युक्तोर्थः स्वच्छंदामितिपाठोप्रकृतः स्वेच्छाचारिणीमित्यर्थः १ ॥

82 कृतदाराः कृतभार्याः भगवतीतिसंबुद्धिः इयंभार्याममदयितात्वद्विधानांचेतिशेषः सपत्नतासपत्न्याउत्तापस्तुभार्यान्तरोद्भिमार्यान्तरसपत्नाद्भूतेभवतिस
पत्नीसाहिंस्यामितिवार्थः अनेनवचनेनव्याजःध्रुवज्ञावः सपत्नीशब्दः असपत्नमकृतिकोपिभवेद्द्वितीयभार्यायामेवरूढ इतिध्येयं २ अकृत
दारः अकृतपरदारपरिग्रहइतिधात्वर्थनामनेकार्थतांदर्सात्रिविहितदारइतिवा लक्ष्मणेष्टार्थः नहिरामोमिथ्यावक्तेतिपरिहासादेर्मिथ्याभाषणेनदोष

कृतदारोस्मिभवतिभार्येयंदयितामम त्वद्विधानांतुनारीणांसुदुःखासमपत्नता २ अनुजस्त्वेष
मेभ्राताशीलवान्प्रियदर्शनः श्रीमानकृतदारश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान ३ अपूर्वीभार्ययाचार्थी
तरुणःप्रियदर्शनः अनुरूपश्चतेभर्तारूपस्यास्यभविष्यति ४ एवंभजविशालाक्षिभर्तारंभ्रा
तरंमम असपत्नावरारोहेमेरुमर्कप्रभायथा ५ इतिरामेणसाप्रोक्ताराक्षसीकाममोहिता
विसृज्यरामंसहसाततोलक्ष्मणमब्रवीत ६ ॥

इत्यतनमस्त्वन्ततेइतिवयं एवमुत्तरत्रापि ३ अपूर्वीइतः प्राक्भार्यासङ्गानभिज्ञः अतएवभार्ययार्थी प्रयोजनवान् अतोनपापयस्त्व इतः एवंपरभा
र्यासङ्गानभिज्ञः भार्ययार्थीस्वभार्यार्थीति अस्यतेरूपस्यायमनुरूपोभविष्यति पर्यंगीकरिष्यतीतिशेषः ४ भर्तारंननेभजेत्यन्वयः भर्तृत्वेनसेवस्व
नियावत् असपत्न्यासौख्यतमितिशेषः अर्कप्रभामेरुंयथाभजतितथाएवविधोपिवादोरामसारस्वप्रतिकाममोहितः प्रामायाः ड्राक्यिककोरे

श्री
वारा
प्राटी
४२

83 शूर्पनखोमितिशुद्धयोगीकं ८ दासस्यमेभार्याभूत्वाकथंदासीभवितुमिच्छसीतियोजना परवान्पराधीनः कमलवर्णानिरुक्तेकमलसदृशवर्णावति ९
पत्नाभिति परमार्थस्त्वविशिष्टरूपोविरूपांत्रैलोक्यसंदोषमतीनविधेनेमासतीयस्याःलोकराज्ञा अवयवसन्निवेशोमेकेनिंग्नोन्नतानिनेतोदंरीनउम

ग्रस्तरूपस्यतेशुक्राभार्याहंवरवर्णिनी मयासहत्वंसर्वान्देशकाम्निचरिष्यसि ७ एवमुक्तस्तुसौमित्रि
शीघ्रतस्यावाक्यकोविदः ततःशूर्पनखीमित्वालक्ष्मणोवुक्तमब्रवीत् ८ कथंदासस्यमेदासीभार्या
भवितुमिच्छसि सोहमार्येणपरवान्भ्रात्राकमलवर्णिनि ९ समृद्धार्थस्यसिद्धार्थामुदितामलवर्णि
नी आर्यस्यत्वंविशालाक्षिभार्याभवयवीयसी १० एनांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीं भार्यावृ
द्धांपरित्यज्यत्वामेवैषभविष्यति ११ कोहिरूपमिदंश्रेष्ठंसंत्यज्यवरवर्णिनि मानुषीषुवरारोहेकुर्याद्भा
वंविचक्षणः १२ इतिसालक्ष्मणेनोक्ताकरालानिर्णतोदरी मन्यतेतद्वचःसत्यंपरिहासाविचक्ष
णा १३ सारामंपर्णशालायामुपविष्टंपरंतप सीतयासहदुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता १४
एनांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीं वृद्धांभार्यामवष्टभ्यनमांत्वंबहुमन्यसे १५ अद्येमां
भक्षयिष्यामिपश्यतस्तवमानुषीं त्वयासहचरिष्यामिनिःसपत्नायथासुखम् १६

ध्यांसुर्पीतरमपिशशक्तरीत्याइष्टयंवृद्धोत्तानदृष्टां अतारिच ॥ करालाद्रुहणा परिहासाविचक्षणा ततद्धाकेपरिहासवज्ञानादिता १२ यप्यतस्त

४२ वराहे ... ८९ ॥

84 निगृह्य वावेति शेषः १८ अनार्यैः परिहासो न कथमपि कार्यः इत्यत्र सत्यं प्रमाणाय निष्पण्णवैदेहीमत्यपि तमप्रज्ञा सकृतपरिहासदोषादिति शेषः इदं
परिहासेनापमृत्युवचने सत्यनिष्टसर्वामसर्वानर्थमूलविद्याधीमा यावीजा वेदा मूलेवैति कतः इ सौम्य कथं चित्जीवतीमेव पश्य रक्षोकामाश्च १९

इत्युक्ता मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा अभ्यगच्छत्सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव: १७ तां मृत्युपाशप्र
तिमामापतंतीं महाबलः निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् १८ क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः
कथंचन: न कार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित्सौम्य जीवतीं १९ इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीं राक्षसीं
पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि २० इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद क
र्णनासे महाबलः २१ निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा तु विनद्य च यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनं २२
सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ननाद विविधान्नादान्यथा प्रावृषि तोयदः २३ सा विक्षर
न्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनं २४ ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं खरं ज
नस्थानगतं विरूपिता उपेत्य तं भ्रातरमुग्रतेजसं पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः २५

इत्युक्तो लक्ष्मणो विरूपो विद्रूपयपार्श्वस्थित इति शेषः २० कर्णनासे इति प्राणित्वादेकवद्भावः २१ विविधान्नादान्ननाद चकारो स्मर्थः २३ प्रगृह्य उद्यम्य २४ प्र
पतितेव गगनान्नाशनिरिव पपात २५ अथ्यास्याः [illegible] नकथनकविः [illegible] तत इति भयजनितमोहेन विसंज्ञतया [illegible] वनमागतं

85 तं पुनः सुतीक्ष्णाश्रममागमत् तेरामस्य तत्र वर्षाकालापगमपर्यंतं स्थित्वा किंचिच्छेषकाले गस्त्याश्रममागमत् ततो वर्षाकालांते मे पंचवट्यां वासः म सूत्रादि
ना श्रमावृत्तिनशोकः एवं च सतत्सु पारगपारपर्यंतः प्रविष्टस्य सुत्केरवेद्वादशवर्षपूर्तिः पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ द्वावधिकमासकाविस्तृते मार्गे स्वरस्पूर्त्तौ का
दशपंचवर्षोदशांशः अत एव पाद्मे उक्तं त्रयोदशाद्वादशाब्दानि रामस्य मुनिचक्रेषुः कस्मिंश्चित्काले गोदावरीकामचूर्पणी न च शूर्पणखाभिः जरावचं वरवनाजने
निकेचित् अन्ये त्रयोदशे किंचिदवशिष्टे शूर्पणखागमनं ततो मारीचसीताहरणमिमाहुः भोरते पृथिवी विरवनवासस्याधिकमासग्रहीत्वाः वसि

श्री. वा॰रा॰ आ॰टी॰ ५२

ङों ततः सभार्यं भयमोहमूर्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वने ति
रूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा २६
इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः १८ ॥

वसमासेः पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावुत्पन्नौ इति ततः पक्षमध्यधिकामासाः पंचवद्वादशात्तयाः त्रयोदशांतो वर्षाणामिति मेवेर्ज ने मेनिभीषेण ...कृत्वा नदीसा
त्रयीपिनिथैवोचितमिति सर्वमाश्रेण वमुक्तं भानि एवं तत्र योदशाद्वानि रामस्य मुनिचक्रेषुरिति पामेपादः क्वचित् तत्रापि प्रवेशमात्रेण तदतिक्रमा
एवंद्वारः यथा नैतत्त्वादिनामर्थावस्थितो मध्यवद्वारः इति वो ध्यम् प्रवृत्तस्त्वद्वादशाब्दानि सेवपादः २६ इति रामायणे आरण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः १८

५२

86 ग्रथशर्वस्तं गीते संदिशतयाकथितार्थसर्ववृविस्तारः तामिति १ श्रमोहो विसंततवा संभ्रमक्षिता श्रतिष्ठानं पवंरूपा श्रतिप्रसिद्धसैदर्या त्वकेनविरूपि
तेमन्वयः २ श्रापिधिदंष्टायांविसेयस्पतंदष्टोदरादितात्ताध्ः श्रभिसमापन्नमभिसवेष्टितेनदर्तनियथवति ३ उनमंविषवहिरूपतालताण

ततो यथा पतितं तं दृष्ट्वा विरूपं पोथिनोत्थितं भगिनी क्रोधसंतप्तः खरः पप्रच्छ सत्वरः १ उत्थिता वद
व्याहि प्रसोदं जहि संभ्रमं यत्कमाव्याहिके न त्वमेवं रूपा विरूपिता २ कः कृतसर्पमासीनमाशी
विषमनागसं तुदत्यभिसमापन्नमंगुल्यग्रेण लीलया ३ कालपाशंसमासज्य कंठे मोहान्नबुध्यते य
स्त्वामद्य समापद्यतीनवान्विषमुत्तमं ४ बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी इमामवस्था नीतां
त्वंकेनांतकसमागता ५ देवगंधर्वभूतानामृषीणां च महात्मना कोऽयमेवं महावीर्यस्त्वां विरूपां च
कार ह ६ नहि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियं अमरेषु सहस्राक्षं महेंद्रं पाकशासनं ७

श्रंतकसमागतात्वंकस्यसमीपंगताये पामासवस्थांनीता श्रंतकसमात्वंकेनेमामवस्थांनीतासती श्रागतेत्यर्थोवा ५ महात्मनोमध्येइतिशेषः ६ म
हेंद्रमिति सहस्राक्षंतथापाकशासनेववि शेषणंमहेंद्रमित्यस्यांभवेऽगतिशेषः पश्यामीत्यत्रतमित्यध्याहारः मत्तुष्टादीनांतस्याप्रियकरणेभो

87 जीवितस्यांतं गमयंति तैः न्यवयानिषिञ्चवनसारसो हंसो यथा सलिले श्रासक्तं देउमोटने पवंशाणनादास्येऽस्मर्थः ८ शरैः संकृत्तानि मर्माणि यस्य तस्य कंठ
कनेन कालिके सफेन मिस्रुपलक्षणं दीर्घदारेसोऽसं ९ संगतामितिलिंगाः यत्र रथाः पतिताः १० विक्रम्य पौर्यं कृत्वा १२ श्रीरामचंद्रदोषाणाममभावाद्गुणोऽस्मै

अथाहं सागरेऽरण्ये प्राणानादास्ये जीवितो जगौः सलिले दीरमासक्तं निषिञ्चवनिव सारसः ९ निवृत्तस्य मयासे
वेशारं सकृन्नमं मेऽणः सफेने हृषिरं कस्य मेदिनी पातुमिच्छति ९ कस्य पञ्चरथाः कापाल्को स शुक्रमसंगताः
प्रत्यभिभवितिघ्नेति निवृत्तस्य मयारण्ये १० न चेद्वानगंधर्वान पिशाचान राक्षसाः मयाप कृष्टं कृपाणपा
ल्यास्वांते महाहवे ११ उपलभ्य बाणेनैः संज्ञां त्वमेव पोषितमर्हसि येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता १२
इति भ्रात्व वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् १३ तरुणौ रूपसंपन्नौ
सुकुमारौ महाबलौ पुंडरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनांबरौ १४ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्म
चारिणौ पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १५ गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यंजनान्वितौ देवौ वा
दानवावेतौ न तर्कयितुमुत्सहे १६

वर्तते बोधयति तरुणाविच्यादि आव्यातप्रायं १५ देवौ वेति यद्यपि दशरथपुत्राविति तत्स्वकाशाच्छ्रुतं तथापि ग्रमाद्युपचारिणः दर्शनादतिशय इति भावः १६

88 तां प्रमदामधिकृत्य निमित्तीकृत्य ताभ्यां सुभाभ्यां संभूय एकनियोगात् परस्परं इमामवस्थां नीता यथा अनाथा सती कुले हातपेत्यन्वयः १८ तस्या दृताया इति विप-
रीताम रुधिरपानमिच्छामीत्यनेन तस्याः तत्कामुकीत्वशंकां वारयति १९ उक्तमेवार्थमुक्तकवेच्छाघातनाय पुनराह एष इति २० चतुर्दशेति श्व-
तयत्रामेमानुषवधार्थं नारचितानामिव वचनं दर्शनात् प्रेषणाय सपियाज्ञा वल्कासतारा जनत्रयो वै लोके विश्रुताः चतुर्कान्तमहामेचविजया

तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा १७ ताभ्यामुभाभ्यां संभू-
य प्रमदामधिकृत्य तां इमामवस्थां नीताहं यथानाथासती तथा १८ तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहं
सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि १९ एष मे प्रथमः कामः कृतस्तत्र त्वया भवेत् तस्यास्तयो-
श्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे २० इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान् व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसा-
नन्तकोपमान् २१ मानुषौ शस्त्रसंपन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह २२

ब्राह्मणो नमः स्वरश्च हर्षणश्चैव त्रिशिरा ब्रह्मवित्तमाः आसन्नेतेषां च शिष्याश्चतुर्दशाहस्त्वयेति शांतिधर्मे भीष्मोक्ते रुद्रनेषां शिवशापेण राक्षस-
त्वदास्यरत्वे विमुक्ताश्च लेन शापमात्सोक्तस्तथापि शापवशादेवराज्यो तितत्वाद्रावणपाज्ञानमादेशाणवियोगकाले पापोऽतस्समातन्तरूपस्ता
नात्मस्वरूपप्राप्तिः ब्रह्मवित्तमाश्चत्वत्र ब्रह्मवेदइत्याहुः २१ २२

मम भक्तिनी यं तेषां रुधिरं पास्यतीत्यन्वयः अत्र रुधिरं मम पास्यतीति विपरीतार्थासन्निप्रुक्तकाव्येन तेषां मरणसन्निधानप्रयुक्तो बुद्धिमोहः सूचितः कविना २३ वा

तौ दृष्ट्वा तावुद्दिश्य नाम्ना प्रवर्तितमहं स्थ इयं च भगिनी तेषां रुधिरं मम पास्यति २३ मनोरथोयमिष्टो मे भगिन्या मम राक्षसाः शीघ्रं संपाद्यतां गत्वा तौ प्रमथ्य स्वतेजसा २४ युष्माभिर्निहतौ दृष्ट्वा तावुभौ भ्रातरौ रणे इयं प्रहृष्टा मुदिता रुधिरं युधि पास्यति २५ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता इव २६ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः १९ ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममागता राक्षसानाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया १ ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलं ददृशुः सीतया सार्धं लक्ष्मणेनापि सेवितं २ तां दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतांस्तांश्च राक्षसान् अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसं ३ मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनंतरः इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः तथेति लक्ष्मणो वाक्यं राघवस्य प्रपूजयत् ५

त्वत्कृतामेघावनजग्मुरिति संबंधः २६ इति श्रीरामायणे आरण्यकांडे एकोनविंशः सर्गः १९ ततइति सह सीतया वर्तमानाविति शेषः १ प्रत्यनंतरः प्रत्यासन्नः पालक इति यावत् अस्याः पदवीं मार्गं अस्याः पदपातेनास्मदर्थमागतानिति यावत् ४ ५

९० वानीकरंस्वर्णं ८१ उपदिंस स्वयथमस्मानिमित्तयोष: ८ अनुपकारिणामस्माकं हिंसार्थ या वृक्षाह्न्या वृक्षहृ यार्थ्यं मस्मद्रूपेत्तितेनिमित्तसप्त
मिस्माद्द् वृक्षानिति विप्रकाशात भवन्तभवन् कुन्तपीडान्नपानिमित्ताज्ञा तं तनियोगेन वृक्षान् हं तसप्तारसवाद्दसश्राम: सप्रान्तनिमित्त: यद्वा

राघवोपिमहद्यापंचामीकरविभूषिते वकारसङ्गं धर्मात्मा तानिरद्यांमिवाब्रवीत् ८ वृज्ञो दशरथस्या
वांभ्रातनेरामलक्ष्मणौ प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनं ७ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचा
रिणौ वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ८ युष्मान्पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान्महाहवे ऋषी
णांतुनियोगेनसंप्राप्त: सशरासन: ९ तिष्ठतेवात्रसन्तुष्टा नोपसर्पितुमर्हथ यदिप्राणैरिहार्थो
वानिवर्तध्वंनिशाचरा: १० तस्यतद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्ना: शू
लपाणय: ११ संरक्तनयनाघोरा रामं संरक्तलोचनं परुषामधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमं १२ क्रो
धमुत्पाद्य नो भर्तु: खरस्य सुमहात्मन: त्वमेवहास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतोयुधि: १३ काहिते
शक्तिरेकस्यबहूनांरणमूर्धनि अस्माकमग्रत: स्थातुंकिंपुनर्योद्धुमाहवे १४ ॥

विप्रकारान्विमर्शान्परिघर्जन्तं प्रस्तास्त्वस्मदीयेष्वहृद्याद्वैरत्वेनोपृक्षानित्यर्थ: ९ अत: संतुष्टामन: प्राप्तपड्संतोषा: यूयमत्रनिष्टेत्ते वनो यवर्ति
तुमर्हथ उपसर्पितुमितिपाठेप्ययमेवार्थ: इहलोकेदेहेचेत्यर्थ: १० ब्रह्मघ्नार्त्यर्थ: ॥ अदृष्टपराक्रममिच्छेद: संधिरार्ष: १२ स्थातुमपिका

रामकीर्त्तिकोमला २७

९१ तावद्भिश्चतुर्दशारत्नैर्विमलश्चतुर्दशाश्चलंसत्याोकैः १८ शिलाशितान्बाणेपलनिर्धूतान विनिष्प्रेतुः विविश्रुत्यचनिमग्नाः वल्मीकान्तवल्मीकेश

णाभिर्वीभूषकैस्सुपरिवैः मूलपट्टिशैः प्राणांस्त्यक्त्वासिवीर्यवधजश्चक्रपीडितम् १५ इत्येवमुक्त्वासेरव्या
ऽत्तमास्तेचतुर्दश उद्यतायुधपतिस्त्रिशाराममेवाभिदुद्रुवुः १६ चिक्षिपुस्तानिशूलानिराघवंप्रतिदुर्जयम
तानिशूलानिकाकुत्स्थः समस्तानिचतुर्दशः १७ तावद्भिरेवचिच्छेदशरैः कांचनभूषितैः ततःपश्चा
न्महातेजानाराचान्सूर्यसन्निभान १८ जग्राहपरमक्रुद्धश्चतुर्दशशिलाशितान गृहीत्वाधनुरायम्यल
क्ष्यानुद्दिश्यराक्षसान १९ मुमोचराघवोबाणान्वज्रानिवशतक्रतुः तेभित्वारक्षसांवेगाद्वक्षांसिरुधि
रप्लुताः २० विनिष्पेतुस्तदाभूमौवाल्मीकादिवपन्नगाः तैर्भग्नहृदयाभूमौभिन्नमूलाइवद्रुमाः २१
निपेतुःशोणितस्नाता ˋˋˋˋˋ विगतासवः तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वाराक्षसीक्रोधमूर्छिता २२ उपगम्य
खरंसातुकिंचित्संशुष्कशोणिता पपातपुनरेवार्तासनिर्यासेववल्लरी २३ भ्रातुःसमीपेशोकार्तासस
र्जनिनदंमहत् सस्वरंमुमुचेवाष्पंविवर्णवदनातदा २४

पपन्नगाइव तिमग्राइत्पर्यः २१ तामाकर्णात्ततोपेकिंचित संशुष्कशोणितत्वात सनिर्यामावल्लरीव २३ २४ ॥ २४ ॥

९२ इत्यस्मर्यार्थस्य संप्रेषेतः कनम २५ इति श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे विंशतितमः सर्गः २० अनुसर्गेऽग्रे वृक्षलम्बितिशोषः १ भक्त्याग्रत एव सम्यक्तरक्तोग्रत एव मम हिताः

निपातितान्वेहरामेणरावसाग्रयथाविधामृपतुरासाप्तनस्ततः नचश्वनेषांनिखिलेनरहसांप्राणंसमर्थं
भोगानीस्वरस्यसा २५ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेविंशतितमःसर्गः २० सप्ततः पतितांदृष्ट्वाक्रोथाद्बु
णाखोप्तनः उवाचवक्तव्याचानामनर्थमागता १ सर्वानिदातीमुरास्तेरहस्माःपिशितारोनाः बलि
यार्थेविनिर्दिष्टाःकिमर्थेरुषतेपुनः २ भक्त्याश्रवाजेरक्षाश्वहिमाश्वसमतिस्मणाः हृष्टमानानहत्वा
तेनन्तःकुर्याववोमम ३ किमेतव्द्योतमिथ्याभिकारणपतक्रनेस्तुनः हानाप्पेविनेदतीसर्वेवचस्ब
सेदिता ४ अनाथवहिलपसिकिंत्वनाथेमपिस्थिते उत्तिष्ठातिष्ठमामेवर्वैक्तव्यस्तजतामिति ५
इत्येवमुक्ताउर्वशीविशुणपरिसांविता विसृज्यपनेसामेवरंभ्रातरमब्रवीत ६ अस्मीदानीमहंश्रमा
हृतेशवणानासिका प्रणिनोयपरिक्लिष्टानयाचपरिसांविता ७ प्रेषितास्वयास्नूराणतस्मास्ते
वर्त्वदेश निहतेरावववचोगमत्स्ययार्थेसलक्षणे ८ तेनरामेणसामर्षाः खलपदिष्टापाणापः स
मेदेनिहतासर्वेसायकैर्मर्मभेदिभिः ९ ॥

परदंस्ममानाग्रपिपेवरसेतेजदंतशमाते ममवचोनकुर्परितिचनततद्धिम
र्थरुचनःस्पर्थः ३ वनक्रतेमवच्छोकातिमित ४ अहमिदानीषुवैतस्मसमीपंप्राप्तात्वयाचपरिसांत्विताक्षिसूराश्चमदर्थंप्रेषितास्तत्रहतांतेवस्ता

श्री
वा० रा०
आरी
८०

93 क्षणेनैव न तु चिरकालेन लघुहस्तत्वमित्यर्थः रामस्य च महत्कर्म दृष्ट्वेति शेषः १० भीता भयवशात् समुद्विग्ना कंपमाना त्रस्ता पूर्वं विषण्णा दुःखिता सर्वतो भयदर्शि-
नी सर्वतो रामभयमननात् ११ ये च मे पदवीं प्राप्ता स्तत्पते भूमौ स्थितेन परान्तिना रामेण हताः १३ यदि ते शक्तिः पौरुषमस्तीत्यर्थः १४ निरपत्रपा छिन्नकर्णी

तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा क्षणेनैव महाजवान् रामस्य च महत्कर्म महांस्त्रासोऽभवन्मम १० सास्मि भीता स
मुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतो भयदर्शिनी ११ विषादनक्राध्युषिते परित्रासो
र्मिमालिनि किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे १२ एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः
ये च मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः १३ मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षःसु तेषु च रामेण यदि शक्ति
स्ते तेजो वास्ति निशाचर १४ दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकं यदि रामममित्रघ्नं न त्वमद्य वधिष्य
सि १५ तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा बुद्ध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे १६ स्थातुं
प्रतिमुखे शक्तः सबलोऽपि महारणे शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः १७

नासिकत्वात् खरस्य कोपोत्पत्त्यर्थमाह बुद्ध्येति १८ सबलोपि चतुरंगबलोपेतोपि महारणे इत्युत्तरान्वयि मिथ्यामत्रैव तस्मिन्नारोपितो विक्रमो येन १७
८०

श्रयस्वंसद्बांधवस्वरितोजवस्यानादरणादिनिमिषच्छसमरेतोवेजटिलेकलपांसनृप्रमयात् १८ तदेषआवष्टेमानुषावितितोदेतंयदिनश्राक्रोषि
नदानिर्वीर्यस्यादिरामस्यनेरहकीटणोवासोज्झगृष्मिमपवेत्यर्थः १९ नामेवाशक्तिइत्थैयत्तिरामतेजस्ति २० प्रदरोदरीनिम्नोदरी २१ एकविंशः

उपपादितत्वस्यानात्तरितःसद्बांधवः जटिलेसमरेमृधःमयातत्कलपोसनः १८ मानुषोतोनश्रा
क्रोषिदेनेवैरामलक्ष्मणे निःसत्वस्याल्पवीर्यस्यवासस्तेकीटशालिर १९ रामेतेनोभिवोदितेतिप्रश्रि
शिष्यसि सदितेतःसमासुक्रोशमादशारयात्मजः २० भ्राताचास्यमहावीर्योयेनचास्मिविरूपिता एव
विलप्यवहुशोगात्तसीप्रदरोदरी २१ भ्रातुःसमीयेशोकार्तानष्टसन्नावभवद् कराभ्यामुदरंहत्वाहरो
दभशाडुःखिता २२ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेएकविंशःसर्गः २१ रावणायवितःसूरःसूर्पणा
खोवाचरत्वतः उवाचरत्नसौमव्येत्वःकरतांवचः १ नवापमानप्रभवःक्रोधोयमनवोममनश्या
म्यतेधारयितलवणाभवोल्वणम् २॥

सर्गः २१ आयधिरिः कोयादवमानिनःखरस्तीत्राशणःस्वरनंतीहणतरं १ नवापमानेत्यस्यनवकृतापमानेनअर्थःधारयितुमात्मनीविशेषः
ममेतिमयेत्यर्थःसवधेषष्टेलवणाभद्रवोल्वणांवणोइतिशेषः अल्पएयनिहितिमलवणप्रक्रमंमदवधारयितनशाक्तइत्यर्थःइतितीर्थःल

95 ग्रामद्रुश्वरितैस्तहिद्रुपकरणाद्रुपैः स्वयंहनपवमदर्शनात्प्राणान्मोक्षते तेगामेनगणपेरमन्वयः वीर्यात्त्वपराक्रमात् ३ संभ्रमोभयं ४ परस्वदहतसेवि
परस्वधनस्यसत्रुत्वमाग्रुधमित्यनेनज्ञायते रुधिरांकेरक्तवर्णमित्यर्थः ५ मोक्षोनश्रयवस्थितवितताल तणान् पुनःप्रशांसवक्त्रमोवीरो

श्री
वीर
ग्राही
५८

नागमेगणपेवीर्यक्राग्रुषंदीणजीवितं ग्रामद्रुश्वरितैःप्राणानहनोयोघविमोक्षते २ वाष्पःसेधायेता
मेघसेभ्रस्वविद्युचातो ग्रहंगमेमरदभ्राग्राम्यामिपमसाधवे ४ परस्वधहतस्याघमेरशाणास्मभनले
गमस्यरुधिरेरक्तश्रुतंयाम्यमितादसि ५ संप्रदृशावव्रैःक्रतावरस्यवदनाननः प्रशांसप्रनभी
क्षोतश्वानश्वानेरणत्तसोवेः ९ नपापरुषिनःपूर्वेपुनरेप्रशोमिनः अब्रवीतहषणनामखरःमेनाप
तितदा ७ वनदेशसहस्राणिममविनाद्रुवर्जितो रक्तसोभीमवेगानांसमरेषुनिवर्तितो ८ नील
जीमूतवर्णानांलोकहिंसाविहारिणा सर्वेषामहीणांनोरक्तसोसोमकारप ९ उपस्थापयमेत्ति
प्रेणेसोमपनेपिव कोशस्वविज्ञानरावज्ञाम्बपाकोमविद्धिपाःपिताः १० ॥

नास्तीत्येवमादि ८ नरेवाहनयेति ७ यानिलोकानांशाणिनोहिंसेवासाधाशोपेनविहारःक्रीडायेषांतरक्तसोग्मनदेशसहस्राणिवनेनेनेषांस
वींघोगचक्रं रंगवलोपेततपासवीद्यधस्तोमग्रीसमेननयाचोघोगकारय ८ ९ १०

96 पौलस्त्यानां गात्सानामग्रेगामस्य बधार्थं निर्यातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ शावलैश्चित्रवर्णैः श्वावचलेउपस्थितमिति शेषः १२ वेहर्यमयैः कृवपुगंधरो
यस्मात्तं प्रसंवाधं विशालं ११ मागतैः मगलमत्तेकार्तस्त्य योजनैः कौ वेनेतितिमत्स्यादिमर्वानपि १४ किंकिणीक्षुद्रघंटिका ग्रमर्यन्काथौतः १५

अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनो बधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः ॥ इतितस्य बुवा
णस्य स्यन्दनं वर्णमहारथैः मदक्षैः शावलैर्युक्तमावचलेपरदूषणः १२ तमेव द्रष्टिविरकार्तेमकावनभूष
णं हेमवक्रमसंवाधं वेदूर्यमयकूवरं ११ तस्यैः पृष्टैर्डमैः शोलैश्चन्द्रकान्तैश्च काचनैः मागतैः पति
सैवेश्वतारामिश्चममावृतं १४ धजनिस्त्रिंशसंपन्नं किंकिणीरवभूषितं सदश्वयुक्तं सोमर्षादारुरोह
विरलन्दा १५ विरलन्तत्समरूतेसंमन्येवारवमायुधध्वजं निर्यातेत्यब्रवीत् त्वदूषणः सर्वे राक्षसान् १८ ततः
स्त्वग्रातस्ससैन्ये घोरवमीयुधध्वजं निर्जगामजनस्थाना महानादे महाजवे १७ मुद्गरैः पट्टिसैः शूलैः
सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः खङ्गैश्चक्रैरथस्थैश्च भ्राजमानैश्च तोमरैः १८ शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमा
त्रैश्च कार्मुकैः गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः १९

तन्महत्त्वे संप्रेत्यनत्यतिनिर्यातेमब्रवीनदूषणः दूषणाश्चेत्यर्थः १९ ततउभयनियोगानंतरं गतसंरतसामिदं १७ मुद्गरादयश्चायुधविशेषाः

वज्रेवेत्राकारे ... ९८ ५१

श्री. वा. रा. प्रती ५१

97 त्वरस्वरथोपिसेनाख्यानाक्किंविद् नंतरंसर्वसेनानिर्याताकिंचिकालंप्रतीक्ष्यजगामेत्यर्थः २१ तमाज्ञायामीष्टंज्ञाता २२ संचोदितइत्यादिश्लोकद्वयंकरीणा
प्रदिमे २३ धनिनामायणेहाविंशः २२ अथत्वरप्रस्थानेअमानवाणिनेशोणितनमहदितमृदकेअयातेप्रस्थितम गर्दभाननेहरः तमुत्तस्तमुत्तलयाद्वः अभ्यवर्षे

गतमानंसुघोराणांमहस्राणिचनदेश निर्यातानिद्रुतस्थानुत्वरचिन्नानुवर्तिनो २० नोत्तनिर्यायतोह
ष्टारात्तमान्भीमदर्शनान त्वरस्वारथः किंचिज्जगामनदनंतर २१ ततस्तान्प्रबलानसान्तमायकोचन
मूषणान त्वरस्वममसाताय्समारथिः पर्यचोदयन २२ संचोदितोरथःशीघ्रंत्वरस्यविद्युतोतिमः शाद्वे
नाक्षरणामासदिशःसप्रदिशास्तथा २३ प्रवृद्धमनुस्तत्वरःत्वरस्यारिपोवधीर्षेवारितोपयोतकः अ
वृद्धस्तारथिवृतदम्युतमेद्दावलोमेवइवाश्मवर्षवान २४ इत्यार्षेरामायणेहाविंशः २२ तस्ययातेव
लेघोरमशिवेशोणितोदकं अभ्यवर्षतमहाघोरस्तमलोगर्दभारूणः १ निपेतुस्तुरगास्तस्यरथयु
क्तामहाजवाः समेपुष्पचितेदेशेराजमार्गेयदृच्छया २ श्यामंरुधिरपर्यंतंबभूवपरिवेषणं अला
तचक्रप्रतिमंप्रतिगृह्यदिवाकरम ३ ॥

तमेवरतिशेषः १ रथयुक्ताः रथेयुक्ताः पुष्पचितेपुष्पयुते अनेनयाननिमि
त्तरादित्यम २ रुधिरारक्तवर्णाः पर्यंतः प्रांतभागोयस्य अलातचक्रप्रतिमंतदहत्त्वले दिवाकरंप्रतिगृह्यसूर्यमेडलनासंतसेवध्य ३ ३ ३ ॥

५४

खरस्वनाः परुषशब्दाः ५ अभिहीमानापो ६ विशुक्तायां विवस्वतानाभवति प्रहीमेति वसंततएजोक्तेः शिवाप्यातथानानामशिवमशुभं व्याजह्रुः ६ प्रभिन्न
गजेतिपादेमत्तगजेनस्पर्धः प्रभिन्नगिरिरिवाद्वेगरिकादिधातुस्रावि गारुत्मर्थः तोयमिवशोणितंधारयन्ति घनाकाशमप्रकाशं ७ उद्धतंसान्द्रं ८ ततजा

ततोध्वजमुपागम्य देमंदंदेशमुल्लिखिते समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गरुत्मतः स्वलक्षणः ४ ततस्थानसमीपे च
समाक्रम्याखरस्वनाः विस्वरान्विविधान्नादान्मांसादामरणपत्तिणः ५ व्याजह्रुरभिहीमानापादिशिवे
भैरवस्वने अशिवेषा तथानानांशिवाघोरमहास्वनाः ६ प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणितधारि
णः व्याकाशेवर्द्धनाकाशं चक्रुर्भीमबलाहकाः ७ बभूवत्तिमिरं घोरमुद्धतेरोमहर्षणं दिशो वा प्रदि
शोवापिसव्यक्तं न वकापि वै ८ ततज्ञातैःसवर्णाभा मेघ्याले विना बभौः खरो चाभिमुखं नेदुस्तदाघोरा
मृगाः खगाः ९ कंकगोमायुगृध्राश्च भृशभयशासिनः नित्याशिवकरायुद्धे शिवाघोरनिदर्शनाः १०

तैःसवर्णाभा रुधिरार्द्रवस्त्रादिसमानवर्णा संध्येति विशेषं कालं विना बभौ मेघेषु विति शेषः ९ युद्धेनित्यमशिवकराः भृशभयशंसिनः शिवाघोरनि
दर्शना भयदर्शिकाः उत्तरसव्याभिमुखं नेदुः पूर्वदिशादिगभिमुखे शिवाप्याहुरुक्तः उदीचीं खरसैन्याभिमुखे नेति भेदः परिवाभासः परिधिग्रामधर्थवि

११ स्रीत्वंप्रपंचरूपंयथाभवतितथेत्यर्थः स्तमितःस्थिरतिरोषः १२ खद्योतप्रभवेत्तनिःस्तेजस्तस्तेनचोपलक्षितइव १३ विनापुष्पफलैः पुष्पादिरहितावभूवुरित्यर्थः

श्री
वा रा
आ टी
८०

त्रेडुर्वेलस्याभिमुखंतत्रा लोहृहारिभिराननैः कबंधःपरिघाभासोदृश्यतेभास्करांतिके ॥ जग्राहसू
र्यंस्वर्भानुरपर्वणिमहाग्रहः प्रवातिमारुतःशीघ्रंनिष्प्रभोभूद्दिवाकरः १२ दृश्यंतेचविनारात्रिंता
राःखद्योतसप्रभाः संलीनमीनविहगानलिनःशुष्कपंकजाः १३ तस्मिन्क्षणेबभूवुश्चविनापुष्पफ
लैर्द्रुमाः उद्धूतश्चविनावातैरेणुर्जलधरारुणः १४ वीचीकूचीतिवाश्यंतोबभूवुस्तत्रसारिकाः उ
ल्काश्चापिसनिर्घोषानिपेतुर्घोरदर्शनाः १५ प्रचचालमहीचापिसशैलवनकानना खरस्यचरथस्थ
स्यनर्दमानस्यधीमतः १६ प्राकंपतभुजःसव्यःस्वरश्चास्यावसज्जत सास्त्रासंपद्यतेदृष्टिःपश्यमान
स्यसर्वतः १७ ललाटेचरुजोजातानचमोहान्न्यवर्तत तान्समीक्ष्यमहोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान्
प्रब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्प्रहसन्सखरस्तदा महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् १९ नचिंत
याम्यहंवीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ताराअपिश

उद्धूतउत्थितः जलधरारुणःघूसरः १५ वीचीकूचीतिशब्दानुकरणंमवाश्यंतः
प्राग्रैर्नतउत्थितेनवृद्धस्तथ्यर्थः १५ सव्योवामः स्वरश्चावसज्जत्सावसज्जतसक्तोभूदित्यर्थः १ तानुत्पातानुत्थितान्समीक्ष्यापिमोहान्नन्यवर्ततयुद्धयत्नात्याप्रति

100 बलोत्सिकं बलाधिकं २१ यत्त्विमित्तं स्पर्धया त्वानिमित्तं विपर्ययः क्रूरबुद्धिरूपः २२ एतत्समपराजयाभावरूपं वस्तु २४ पुण्यकर्मणः पुण्यकर्मा

मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहं एवंवंतेव लोत्सिकं भ्रातरं चापि लक्ष्मणं २१ गृहीत्वा शस्त्राण्येके स्त्री
लोणं नैषा वर्तिनमुत्सहे सत्त्रिमित्तं तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः २२ सकामा भगिनी मे स्तु पीत्वा त
त्पयोरक्तयोः न कश्चिन्मासमर्थो मे सयुगे पराजयः २३ पुण्यात्कर्मतत्त्वस्यदत्वान्तकथयाम्यहं दे
वा जनमपि क्रुद्धो मते रावतगामिनं २४ वज्रहस्तरणे हत्वा किं पुनस्तौ च मानवौ स्नातस्य गर्जितं श्रु
त्वा रात्रसानां महावनम् २५ प्रहर्षमतुलं लेभे मरत्नपाशावधारिता समेत्य ब्रह्महात्मानो युद्धदर्शन
कांक्षिणः २६ ऋषयो देवगंधर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः समेत्य चोचुः सहिता स्तस्य पुण्यकर्मणः
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकानां ये च संमताः जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचराम् २८ चक्रह
स्तो यथा विष्णुः सर्वानसुरसत्तमान् एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः २९ जातकौतूहलास्तत्र
विमानस्थाश्च देवताः ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषां ३०

णादुस्मर्थे श्राद्धम् २७ येलोकानां संमताः गोब्राह्मणव्यतिरिक्तास्तेभ्यश्च स्वस्ति इत्यर्थः २८ २९ ३०

सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः सर्वे सैन्यसंबंधे पवनदक्षभागे स्थितः ११ दानीनसेनां वज्रहरोऽष्टतस्मकाख्यमेवाग्रेगत इत्यर्थः श्येनगामाद्योद्वादश खरामात्याः १३
सा सेना तौ राजपुत्रौ सहसा तं तौ प्राणमेवाभ्युपेते समन्वयः १४ इति श्रीरामायणे त्रयोविंशः सर्गः २३ औत्पातिकान् उत्पातान् स्वार्थे टक् १ प्रत्यर्षणाः

श्येनतावरो वेगात्सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहंगमः दुर्जयः ११ करवीरा
परुषः कालकार्मुकः मेघमाली महामाली वराहो रुधिराशनः १२ द्वादशैते महावीर्याः प्रहस्तस्याभि
न्तवरे महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी त्रिशिरास्तथा १३ चत्वार एते सेनाग्रं दूषणं पृष्ठतोऽन्वगुः १३ सा
भीमवेगा समराभिकांक्षिणी सुदारुणानां सवीरसेना तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता मालाग्रहाणामि
व चंद्रसूर्यौ १४ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे त्रयोविंशः सर्गः २३ आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे
तानेवौत्पातिकान्रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह १ तानुत्पातान्महाघोरानुत्थितान्रोमहर्षणान् प्रजानामहि
तान्दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् २ इमान्पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः समुत्थितान्महोत्पातान्
संहर्तुं सर्वराक्षसान् ३ अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्तः खरस्वनाः व्योम्नि मेघा विवर्तन्ते परुषा गर्दभा
रुणाः ४ ॥

रामस्यापि तैः प्रजानां प्रकृतत्वाद्रामाय परत्वात्प्रजाः २ सर्वभूतानपहारिणस्तत्स्वकार्यकृते सर्वराक्षसान्संहर्तुं तत्सहायं सूचयितम् ३ ४ ॥

102 गृहस्थानेऽङ्गनिमित्तान्युक्त्वा स्वस्य जयस्य विकारमाह सधूमा इति उत्पातवशाद् मम संवृद्धाः मम युद्धेऽभिनंदयानंदः येषां संजातस्तादृशाः अन्नपर्वचे
ष्टंते गीरेणुचलंति स्वगतानंदस्य शरेषु धूपवाः चापानि च विचेष्टंते स्वाधिष्ठानदेवतासान्निध्यात्स्फुरंत्यानि भवंति ५ अग्रतः आसन्नदेशकाले
नः मम जीवितसंशयश्च प्राप्तः अभयं प्राप्तवाद स्वराणां जीवितस्य संशयः प्राप्तः अयं व्यर्थ इति तीर्थः संप्रहारो गाः युद्धे भयेष्वपि स्वस्याभयसूच

सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनंदिताः रुक्मपृष्ठानि चापानि विचेष्टंते च लक्ष्मण ५ यादृशा इह
कूजंति पत्त्रिणो वनचारिणः अग्रतो नाभयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ६ संप्रहारस्तु सुमहान्भवि
ष्यति न संशयः अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ७ सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराज
यं सुप्रभं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ८ उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण निष्प्रभं व
दनं तेषां भवत्यायुः परिक्षयः ९ रक्षसां नर्दतां घोषः श्रूयतेऽयं महाध्वनिः आहतानां च भेरीणां राक्ष
सैः क्रूरकर्मभिः १० ॥

कं निमित्तमाह अयमिति स्फुरमाणः स्फुरन् दक्षिण इति शेषः तीर्थव्याख्याने जयसूचकान्तरमाहेति व्याख्येयं ७ सन्निकर्षे आसन्नकाले जयमित्यादेरा
ख्यातीत्यनेनान्वयः तत्राप्यंगशुभमस्तु वक्त्रमित्याह सुप्रभमिति ८ येषां च वदनं निष्प्रभं भवति तेषामायुःक्षयो भवति वर्तमानसामीप्ये लट् नै
वमस्माकमिति शेषः येषामायुःक्षयो भवति तेषां वदनं निष्प्रभमिति व्याख्याने वीजं चिंत्यम् ९ १०

अनागतस्यागामिनो विहितस्यानिष्टस्य विधिर्विधानं परिहारः ११ आश्रमं द्विवाशैलस्य दुर्गां गिरिनैरेगैर्न गम्यां गुहामाश्रय १२ इदं वाक्यं मयोच्यमानं त्वया प्रतिकूलितं विपरीतं कर्तुं नेच्छामि भवत्कर्तृकेत्यन्वयः उक्तं कुर्विति शपथः मा चिरं मा विलम्बं वै १३ त्वं हीति प्रवेशनात्माममर्यादाम्भां वारयेति प्रतिषेधो कानिराकृता स्व

अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता आपदं शंकमानेन पुरुषेण विपश्चिता ११ तस्मात्गृही
त्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलां १२ प्रतिकूलितुमिच्छामि न
त्वद्वाक्यमिदं त्वया शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरं १३ त्वं हि शूरश्च बलवान्हन्या एतान्न संश
यः स्वयं निहन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् १४ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया शराना
दाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् १५ तस्मिन्प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा
रामः कवचमाविशत् १६ स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः बभूव रामस्तिमिरे महानग्नि
रिवोत्थितः १७

ये क्षिति त्वयैव एषां योद्धारस्य मत्तादिति भावः १५ हन्तेति दर्पे निर्युक्तं पीडनं मम स्वाङ्गं निर्दूढं इति सूक्त्वा कवचमाविशत् धृतवान् १६ नानारत्नकांत्याः

104 संबभूवास्थितः सम्यगास्थितोबभूवेत्यर्थः १८ लोकेब्रह्मर्षिसत्तमाः त्रैलोक्येपिब्रह्मर्षित्वेनप्रसिद्धाइत्यर्थः पुण्यकर्मणः पुण्यकर्मीणाः श्रद्धीवतमाश्च २०
गोब्राह्मणानामितिषष्ठीचतुर्थ्यर्थेप्रार्थीनेभ्यइत्यर्थः लोकानांयेभिसंमताइतिपाठेलोकानांलोकपालानांसंमतः द्वि हेमादिद्वारोपाकारका

महायशुधम्यमहत्वकृगानादावीर्यवान् संबभूवास्थितस्तत्रप्राप्तवैनःपूरघनदिशाः १८ ततोदेवाः
सगंधर्वाःसिद्धाश्चसहचारणाः समेपुश्चमहात्मानोपुडुदर्शनकांक्षया १९ ऋषयश्चमहात्मानोलो
केब्रह्मर्षिसत्तमाः सेसमवोचुःसहितास्तेषांमेपुण्यकर्मणः २० स्वस्तिगोब्राह्मणानांचलोका१
नांचेतिसंस्थिताः जयतांपांडवाः पुंडरीकलस्यनरजनीचरान् २१ चक्रहस्तोपथापुंडेसर्वान्सरपुंग
वान् एवमुक्त्वापुनःप्रोचुःलोकाचपरस्परं २२ चक्रंदृष्ट्वामहत्वाणिरलस्तांभीमकर्मणा एकस्य
रामोधर्मात्माकर्णपुंडंभविष्यति २३ इतिराजर्षयःसिद्धासगणाश्चद्विजर्षभाः ज्ञानकोमृहतास्त
स्थुर्विमानस्थाश्चदेवताः २४ प्रविष्टेतेनसारामेसंग्रामशिरसिस्थिते स्पृष्टासर्वाणिभूतानिभया
द्विव्यथितदा २५

इत्यर्थः २१ धर्मात्माश्चवत्सयोर्धीत्यर्थः २३ सगणाःविद्याधरादिदपादेवयोनिगणासहिताः इतीत्यस्यवदंतइतिशेषः २४ तेनरामेणदाशे
णापेतनसदृशस्वभावोभगवतोब्रह्मपवदाशत्तस्यसेहृद्याकार्यायभगवतास्वीक्रियतइतिसूचितम् २५

श्री
वा. रा.
आटी
५२

105 रुद्रस्य रूपमिव दारुणमस्य २६ इति वाक्ये संभाष्यमानेत्विसर्पः २७ अन्योन्यमभिगच्छतां पवंपुरुंकर्तेथमितिवोधनार्थमिति शेषः २८ जंभतां दृढमवगाहिमे

रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः २६ इति संभाष्यमाणे
न देवगंधर्वचारणैः ततो गंभीरनिर्ह्रादं घोरं चर्मायुधध्वजं २७ अनेकं यातुधानानां समंतात्प्रत्यदृश्यत
वीरालापान्विसृजतामन्योन्यमभिगच्छतां २८ चापानि विस्फारयतां जृंभतां चाप्यभीक्ष्णशः विप्र
घुष्टस्वनानां च दुंदुभींश्चाभिनिघ्नतां २९ तेषां सुविपुलः शब्दः पूरयामास तद्वनं तेन शब्देन वि
त्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ३० दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो नावलोकयन् तत्त्वानीकं महावेगं रामं
समुपवर्तत ३१ धृतनानाप्रहरणं गंभीरं सागरोपमं रामोऽपि चारयंश्चक्षुः सर्वतो रणपंडितः
३२ ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धायाभिमुखो गतः वितत्य च धनुर्भीमं तूण्याश्चोद्धृत्य सायकान् ३३

न पुरुषे प्रवर्तयेमा ह्रकदृस्त्रीकारजं जंभणं अभीक्ष्णशः पुनः पुनरित्येव पाठः विप्रघुष्टः अतिशयेन येन तत्कृतः स्वनो येषां तेषां २९ ३० यत्र निःशब्दं यत्र शब्दाभा
वस्तं देशं दुद्रुवुः पृष्ठतो नावलोकयन् भीतिवशादिति शेषः ३१ ३२

106 सर्वेरत्नसंभवधायैवपद्मारवात्सपुंडेस्येतिभावः क्रोधमाहात्म्यतप्राप्तवान् २४ प्रध्वंसनप्राप्तवंत २५ नीलाभ्रनालघ्यानीपामहत्माः सूर्योदयःसूर्यकिकर
णामवधःत्नतस्यानीयःकार्मुकादिसंबंधः २७ इतिश्रीआरण्यकांडेचतुर्विंशः सर्गः २४ अकार्यतोपिधनुःशाङ्गोपत्रवाचकः अवष्टभ्यमनवल्लवितधनुर्थे

क्रोधमाहात्म्यतीयेवधार्थेमरात्मसं इषुत्तस्याभवक्रुद्धोयुगांताग्निरिवज्वलन् २४ तेदृष्ट्वातेजसाविष्टं
प्राध्वंसंतवनदेवताः तस्यरुष्टस्यरूपंतुरामस्यदृशेतदा २५ दक्षस्येवक्रतुंहंतुमघतस्यपिनाकिनः २६
तत्कार्मुकैराभरणैरथैश्चतद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः बभूवसैन्यंपिशिताशनानांसूर्योदयेनीलमि
वाभ्रजालं २७ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेचतुर्विंशः सर्गः २४ अवष्टभ्यधनुरामःक्रुद्धस्तांरिपुवाहिनीं
ददर्शाश्रममागम्यखरःसहपुरःसरैः १ तंदृष्ट्वासगुणंचापमुद्यम्यखरनिस्वनं रामस्याभिमुखंसूत
चोद्यतामित्यचोदयत् २ सखरस्याज्ञयासूतस्तुरगान्समचोदयत् यत्ररामोमहाबाहुरेकोधुन्वं
धनुःस्थितः ३ तंतुनिष्पतितंदृष्ट्वासर्वेतेरजनीचराः मुंचमानामहानादंसचिवाःपर्यवारयन् ४
सतेषांयातुधानानांमध्येरथगतःखरः बभूवमध्येताराणांलोहितांगइवोदितः ५

ततं १ रामस्याभिमुखंरथंस्थाप्यतामितिसूतमचोदयत् पचिवाःसपेनगाम्भदयः ४ लोहितांगोभौमस्तद्वत्क्रोधेनासापिरक्तांगत्वात् ५ ॥

श्री
वा रा
प्राटी
५४

107 अर्दयित्वाअर्दयिष्यन्निव ८ बलाहकामेघाः ९ तिथिषुप्रदोषतिथिषुपारिषदांतःभावग्रार्थः १२ प्रतिजग्राहतानिपातशस्त्राणिस्वशरैरवविरोधनयोगः नदोघ

ततःस्वारसमृद्धेण रामश्रुतिमोजसे अर्दयिष्यन्महानादं ननादसमरेखरः ६ ततस्तंभीमधन्वानंक्रुद्धाःसर्वे
निशाचराः रामंनानाविधैःशस्त्रैरभ्यवर्षन्तदुर्जयं ७ मुद्गरैरायसैःशूलैःप्रासैःखड्गैःपरश्वधैः राक्षसाः
समरेशूरंनिजघ्नूरोषतत्पराः ८ तेबलाहकसंकाशामहाकायामहाबलाः अभ्यधावन्तकाकुत्स्थंर
थैर्वाजिभिरेवच ९ गजैःपर्वतकूटाभैरामंयुद्धेजिघांसवः तेरामेशरवर्षाणिव्यसृजन्रक्षसांग
णाः १० शैलेन्द्रमिवधाराभिर्वर्षमाणामहाघनाः सर्वैःपरिवृतोरामोराक्षसैःक्रूरदर्शनैः ११ तिथि
ष्विवमहादेवोवृतःपारिषदांगणैः तानिमुक्तानिशस्त्राणियातुधानैःसराघवः १२ प्रतिजग्राहविशि
खैर्नद्योघानिवसागरः सतैःप्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रोनविव्यथे १३ रामःप्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिवमहाचलः
सविद्धःक्षतजादिग्धःसर्वगात्रेषुराघवः १४ बभूवरामःसंध्याभ्रैर्दिवाकरइवावृतः विषेदुर्देवगंध
र्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः १५ एकंसहस्रैर्बहुभिस्तदादृष्ट्वासमावृतं ततोरामस्तुसंक्रुद्धोमण्डलीकृत कि

चाहाः १३ वज्रैरिवमहाचलइत्यनेनलेशतोपिव्यथाभावः सविद्धः अनेनदृष्टांतेकिंचिद्व्रणितंसूचयति आदिग्धःआलिप्तः १४ अतएवदेवाद्योविषे

५४

108 इरावानानुग्रसान्निचारणान् दुर्विषह्यानग्रतिपीडानमकानिमितियावत् १७ कंकपत्रानतपुत्रशरानत्लीलाप्रेतिपुगपत्तकलशपंचसंहारसत्रूपस्यप
तावन्नावंली लैवतिनाश्वपर्यायीतिभावः १८ रुधिरास्त्रनामत्तिकाः १९ अतपद्वदीमाग्निसमतेजसःचापमंडलान् सधानमोचनयोन्यातमंडला।

समरेविनिमिशितानवाणाञ्चतशोपमसहस्रशः इरावानानदुर्विषह्यानकालपाशोपमारणे १७ शमी
वलीलपाकंकपत्रानकांचनभूषणान् तेशरःशत्रुसैन्येषुप्रक्षोभमणांलीलया १८ शरदस्रनसांश
णापाशोकालकल्पाइव मितारात्तत्सदेहोलोमोघोशरुधिराश्रना १९ अनरितगवारेज्वदीमग्निसम
तेजसः अपसंत्यपास्त्रशमसनसायकाश्रापमंडलान् २० विनिष्पेतुरतीवोग्रास्ततःशाणापद्दारिणः
तैर्धनेषिधजागाणिवर्मणिकवचानिच २१ वाहनसहस्राभरणानन्नूनकरोकरोपमान् चिच्छे
दसमःसमरेवानशोयसहस्रशः २२ हयान्कांचनसनाहान्स्थशक्तान्ससारथी गजाश्वसगजारो
हान्सहयान्सादिनस्तदा २३ विच्छिदुर्विभिदुश्चैववाणमवाणगणाश्रुताः पदानीस्तमरेहत्वाअनय
यमसादनम् २४

कारनाश्वापस्य २० वर्माणिफलकान् २१ सहस्राभरणान्संगदान् २२ वेदभेदौद्वेधीभावविदारणानूपोपरातीवदस्यायमगरदक्षापयदिसन्वयः २४

109 नालीकाः शुद्धमायसः संपृक्ताः नाराचाः सर्वेप्यायसाः विकर्णिनः अग्रेकर्णरूपाः उद्योगप्रापणादयः २५ आचार्यवारितानिकृन्तनाः २६ सुपर्णवातेनगरुडपक्ष-
वातेनाभस्तदरारुणवृद्धे विक्षिप्ताभग्नापादपानदनस्थाः कलहंतादयोपण्यानद्धतसमग्रालंकारस्तुतपारीरवाद्धसलनंनोकल्पनदादिसाम्यतिकत

ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः भीममार्तस्वरंचक्रुश्छिद्यमानानिशाचराः तत्सैन्यं
विविधैर्बाणैरर्दितंमर्मभेदिभिः नरामेणसुखंलेभेशुष्कंवनमिवाग्निना २६ केचिद्भीमबलाःशूराःप्रासा
न्शूलान्परश्वधान् चिक्षिपुःपरमक्रुद्धारामायरजनीचराः २७ तेषांबाणैर्महाबाहुःशस्त्राण्यावार्य
वीर्यवान् जहारसमरेप्राणानचिच्छेदचशिरोधराः २८ तेछिन्नशिरसःपेतुश्छिन्नचर्मशरासनाः सुप
र्णवातविक्षिप्ताजगत्यांपादपायथा २९ अवशिष्टाश्चयेतत्रविषण्णास्तेनिशाचराः खरमेवाभ्यधा
वन्तशरणार्थंशराहताः ३० तान्सर्वान्धनुरादायसमाश्वास्यचदूषणः अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धःक्रुद्धंक्रुद्ध
इवान्तकः ३१ निवृत्तास्तुपुनःसर्वेदूषणाश्रयनिर्भयाः राममेवाभ्यधावन्तसालतालशिलायुधाः
३२ शूलमुद्गरहस्ताश्चपाशहस्तामहाबलाः सृजंतःशरवर्षाणिशस्त्रवर्षाणिसंयुगे ३३

कः २९ अवशिष्टाः इहतावशिष्टाः ३ तान्सर्वानशरणार्थिनः क्रुद्धंरामं क्रुद्धोन्तकइवाभ्ययाभ्यवत ३१ दूषणाश्रयेणदूषणाश्रवलेननिर्भयाः ३२

110 ततः सर्वा दिशः प्रदिशश्चावृता दृष्ट्वा रामः भैरवं नादं कृत्वा सर्वतः प्राप्तैः राक्षसैः शरवर्षाभिः शरवृष्टिभिरावृतः कालोचितं परमभास्वरं गांधर्वमस्त्रं राक्षसे
षु राक्षसविषये समयोजयत धनुषीत्यर्थः २८ नादत्तानमिति युद्धतिरोधानं बाणग्रहणमोचनेन पश्यन्तः किंतु विकर्षमाणमेव धनुः पश्यंति २९ दिवाकरं

द्रुमवर्षाणि मुंचंतः शिलावर्षाणि राक्षसाः तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं २४ रामस्यास्य महा
घोरं पुनस्तेषां च रक्षसां तेसमेनादभिक्रुद्धानां चैव पुनर्नैरृतान् २५ ततः सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समा
वृताः राक्षसैः सर्वतः प्राप्तैः शरवर्षाभिरावृतः २६ स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरं समयोजयद्
गांधर्वं राक्षसेषु महाबलः २७ ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमंडलात् सर्वा दश दिशो बाणैरापूर्य
नसमावृतैः २८ नाददानं शरान् घोरान्विमुंचंतं शरोत्तमान् विकर्षमाणं पश्यंति राक्षसास्ते शरार्दिताः
शरांधकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरं बभूवावस्थितो रामः प्रक्षिपन्निव तान् शरान् ३० युगप
त्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशं युगपत्पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ३१

सहितमाकाशं कर्म शरांधकारं कर्तृ आवृणोत् ग्रंथकारो हि स्थितो प्रक्षिपन्निव भूयो भूयः प्रक्षिपन्नेवेत्यर्थः इवशब्द एवार्थे ३० विकीर्णाविपाठे छायमेवार्थः ३१

श्री
वा रा
आ टी
५८

॥ निरस्ताः सद्यो हताः पतिताः पन्नानंतरं मृताः दीर्णाः कंठगतप्राणाः छिन्नभिन्नौ व्याप्तौ ४२ विभूषणैरुपलक्षितैरात्सैः सैरितिशेषः ४२ विच्छिन्नैर्विशे

निकृत्ताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना विदारिताः तत्र तत्र स्म दृश्यंते राक्षसास्ते सहस्रशः ४२ सोष्णीषैरुत्तमा
ङ्गैश्च सांगदैर्बाहुभिस्तथा ऊरुभिर्जानुभिश्छिन्नैर्नानारूपविभूषणैः ४३ हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैर
नेकशः चामरैर्व्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ४४ रामेण बाणाभिहतैर्विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैः विच्छिन्नैः
समरे भूमिर्विस्तीर्णाभूद्भयंकरा ४५ तान् दृष्ट्वा निहतान् सर्वे राक्षसाः परमातुराः न तत्र चलितुं शक्ता रा
मं परपुरंजयं ४६ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे पंचविंशः सर्गः २५ दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं विलो
क्य च संदिदेश महाबाहुर्भीमवेगान् दुरासदान् १ राक्षसान् पंच साहस्रान् समरेष्वनिवर्तिनः ते शूलैः
पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि २ शरवर्षैरविच्छिन्नं ववृषुस्तं समंततः स द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्रा
णहरं महत् ३ प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ४

घनाच्छिन्नैश्चामरादिभिर्विशेषणं विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैरुपलक्षिता भूमिः ४५ रामं चलितुं रामं प्रति संमुखं गंतुं ४६
इत्यार्षे पंचविंशः सर्गः २५ दूषणस्त्विति १ पंचसाहस्रान् समरेष्वनिवृत्तान् २३ प्रतिजग्राहेत्यर्थः निमीलितः वर्षधारया निमीलिताक्षः ४ ४॥

 शरेणादृश्यरूपेण घोरेण ७ तदृष्ट्वा कर्मसंपन्ने रामः कर्त्ता ९ परेषां शत्रूणां वसयो दितिं सिक्तपरेषां शत्रूणां गात्रवरं दियाणि तेषां प्रहर्ता शरीरं तस्य दारुणं विदार

रामः क्रोधं परं लेभे वधार्थं सर्वरक्षसां ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ५ शरैरभ्यकिरत्तैसैन्यं सर्व
तः सदूषणम् ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ६ शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवारयत्
ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेण सुमहद्धनुः ७ चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् हत्वा चाश्वाञ्छरै
स्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथेः ८ शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हत
सारथिः ९ जग्राह गिरिशृङ्गाभं परिघं लोमहर्षणं वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनं १० आय
सैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितं वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणं ११ तं महोरगसंकाशं प्रगृ
ह्य परिघं रणे दूषणोऽभ्यपतद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः १२ तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः द्वा
भ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ १३ भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि परिघश्छिन्न
हस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः १४

कं यद्वा तेषां प्रहारविदारकं ११ हस्तच्छेदानन्तरं भ्रष्टः च्युतो नेनस्थानात् भ्रष्टः तथा छिन्नहस्तस्य परिघः पपात १४

श्री
वा॰ रा॰
प्रा॰ टी॰
५०

113 विकीर्णाभ्यां विदलिताभ्यां भुजाभ्यां उपलक्षितो दूषणश्च पपात [illegible] शेषः विषाणाभ्यां दंताभ्यां १५ संहत्य मिलित्वा मृत्युपाशेनावपाशिताः १२

कराभ्यां च विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः १५ दृष्ट्वा
तं पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् १६ एतस्मिन्नंतरे क्रु
द्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः १७ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी
च महाबलः महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः १८ स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधं
दृष्ट्वैवापततस्तांस्तु राघवः सायकैः शितैः १९ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव महाकपा
लस्य शिरश्चिच्छेद रघुनंदनः २० असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनं स्थूलाक्षस्याक्षिणी स्थूले
पूरयामास सायकैः २१ स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः दूषणस्यानुगान् पंचसाहस्रान् कुपितः क्ष
णात् २२ हत्वा तु पंचसाहस्रैरानयद्यमसादनं दूषणं निहतं श्रुत्वा तस्य चैव पदानुगाः २३ व्यादिदेश
खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान्महाबलान् अयं विनिहतः सं
ख्ये दूषणः सपदानुगः २४ ॥

पंचसाहस्रान् पंचसाहस्रैरित्यनेन भगवतोऽमोघेषुत्वं सूचितम् २३ २४

५०

114 हतधमित्याथं २५ शतेनएकेनशतेनततंसाख्येकेनकर्णिनावाणविशेषेण एवंसहस्त्रंसहस्रेण ३१ शोणितादिग्धाःशोभिनलिप्सा ३२ विस्तीर्णविशो

महत्यासेनयासार्धं पृथागामेकमानुषं शास्त्रैर्नानाविधाकारैर्हन्तधंसर्वगणात्तमाः २५ एवमुक्त्वावरः
क्रुद्धोराममवाभिदुद्रुवे श्येनगामीपृथुग्रीवोयज्ञशत्रुर्विहंगमः २६ दुर्जयःकरवीराक्षःपरुषःकाल
कार्मुकः हेममालीमहामालीसर्पास्योरुधिराशनः २७ द्वादशैतेमहावीर्याबलाध्यक्षाःससैनिकाः
राममेवाभ्यधावन्तविसृजन्तःशरोत्तमान् २८ ततःपावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः जघानशेषंते
जस्वीतस्यसैन्यस्यसायकैः २९ तेरुक्मपुंखाविशिखाःसधूमाइवपावकाः निजघ्नुस्तानिरक्षांसिव
ज्राइवमहाद्रुमान् ३० रक्षसांतुशतंरामःशतेनैकेनकर्णिना सहस्रंचसहस्रेणजघानरणमूर्ध
नि ३१ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः निपेतुःशोणितादिग्धाधरण्यांरजनीचराः ३२ तैर्मु
क्तकेशैःसमरेपतितैःशोणितोक्षितैः विस्तीर्णावसुधाकृत्स्नामहावेदिःकुशैरिव ३३ तत्क्षणेन
महाघोरंवनंनिहतराक्षसं बभूवनिरयप्रख्यंमांसशोणितकर्दमं ३४ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसां
भीमकर्मणां हतान्येकेनरामेणमानुषेणपदातिना

शेषाछन्नामहावेदिः अध्वरेयथादिवेदिः ३३ मानुषेणमानुषवेषेणापि ३५

श्री
वा।रा।
आ।टी।
५८

115 त्रिशिरसश्चैवेति स्वस्वमलबलेनसहेतिशेषः २ उद्यताशनिरुद्यतवज्रः २८ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेषट्विंशः सर्गः २६ खरमिति संनिपत्यत्वरया
तत्समीपमागम्य १ विनिपातितंमयेतिशेषः २ आलभेस्पृशामियथावधिष्यामितथाप्रतिष्ठितइतिशेषः सर्वरक्षसांवधार्हं सर्वरक्षसांवध्यमित्यर्थः

तस्यसैन्यस्यसर्वस्यखरःशेषोमहारथः राक्षसस्त्रिशिराश्चैवरामश्चरिपुसूदनः २९ शेषाहतामहा
वीर्याराक्षसारणमूर्धनि घोरादुर्विषहाःसर्वेलक्ष्मणस्याग्रजेनते ३० ततस्तत्तद्भीमबलंमहाहवेसमी
क्ष्यरामेणहतंबलीयसा रथेनरामंमहतास्वरस्ततः समाससादेन्द्रइवोद्यताशनिः ३१ इत्यार्षेरामाय
णेआरण्यकांडेषड्विंशःसर्गः २६ खरंतुरामाभिमुखंप्रयान्तंवाहिनीपतिः राक्षसस्त्रिशिरानामसं
निपत्येदमब्रवीत् १ मांनियोजयविक्रान्तंत्वंनिवर्तस्वसाहसात् पश्यरामंमहाबाहुंसंयुगेवि
निपातितं २ प्रतिजानामितेसत्यमायुधंचाहमालभे यथारामंवधिष्यामिवधार्हंसर्वरक्षः
सां ३ अहंवास्यरणेमृत्युरेषवासमरेमम विनिवर्त्यरणोत्साहंमुहूर्तंप्राश्निकोभव ४

अहंवासमरेइतिपाठेमृत्युरितिसर्वस्येतिशेषः रणोत्साहादितिपाठेतत्तोमत्तोनिवर्तेत्यर्थः प्राश्निकोमध्यस्थः उभयशूरतासाक्षीत्यर्थः ४

 संग्रामायसंप्रयंकर्तं ५ मत्पुलोभातमत्पकृतपउलोभातमत्सममयेरतः प्रकृतिविपर्ययात तस्यभगवतेत्रातदत्तमत्पुलोभादित्यर्थश्च पृथ्यापुर्द्धजरु

यत्पृष्टोवाहतेरामेजनस्यानंप्रयास्यसि मयिवानिहतेरामंसंग्रामायप्रयास्यसि ५ एवस्त्रिशिरसातेन
मत्पुलोभात्प्रसादितः गच्छयुद्धेत्यनुज्ञातोरावणाभिमुखोययौ ६ त्रिशिरास्तुरथेनैववाजियु-
क्तेनभास्वता अभ्यद्रवद्रणेरामंत्रिशृंगइवपर्वतः ७ शरधारासमूहान्समहामेघइवोत्सृजन
व्यसृजत्सदृशंनादंजलार्द्रस्येवदुंदुभेः ८ आगच्छंतत्रिशिरसंराक्षसंप्रेक्ष्यराघवः धनुषाप्रतिज-
ग्राहविधुन्वन्सायकान्छितान ९ ससंप्रहारस्तुमहान्रामत्रिशिरसोस्तदा संबभूवातिबलिनोः-
सिंहकुंजरयोरिव १० ततस्त्रिशिरसाबाणैर्ललाटेताडितस्त्रिभिः अमर्षीकुपितोरामःसंरब्धइदमब्रवीत ॥
अहोविक्रमशूरस्यराक्षसस्येदृशंबलं पुष्पैरिवशरैर्यस्यललाटेस्मिपरिक्षतः ११ ममापिप्रतिगृह्णी
ष्वशरांश्चापगुणाच्युतान एवमुक्त्वातुसंरब्धःशरानाशीविषोपमान १२ त्रिशिरोवक्षसिक्रुद्धोनिजघान
चतुर्दश चतुर्भिस्तुरगा..................

अथवत्तातःशरेणातिशेषः ६७ जलार्द्रस्येतिअनेनन्नादेवैपरीत्येनम
त्पुतात्रिशंसस्पर्शसूचित ८। अहोइत्यादिव्यंग्योक्तिः पुष्पैरिवपरिक्षतइत्यनेनतत्रापिनविद्धेत्याशयः १२ वाजिनस्तुरगान्वेगोपेतानित्यर्थः १४ ॥

117 हतरथात् तदृयसाऽपिकाङ्क्ष्यात् १६ जडः प्राप्तधपरिग्रह इति शेषः १७ पूर्वेणपतितैः शिरोभिरुपलक्षितः पश्चादपतत् वनदेशसहस्राणिममवितानुवर्तिनामिति
सेनोयोगेवरे केश्वतदेशसहस्राणिहतानि खरविशिरसाकेवाशिष्टोऽस्ति पूर्वं समेतेहतशेषाज्जिवर्तेति प्रथमोकेश्वत देशसहस्रेषुयथाश्रेणितत्रायेन हत

निपातयन्ततेजस्वीचतुरस्तस्यवाजिनः अष्टाभिः सायकैः सूतं रथोपस्थेन्यपातयत् १५ रामश्चिच्छेद
बाणेनध्वजंचास्यसमुच्छ्रितं ततोहतरथात्तस्मादुत्पतन्तंनिशाचरं १६ बिभेदरामस्तंबाणैर्हृदयेसोऽभव
ज्जडः सायकैश्चाप्रमेयात्मासामर्षस्तस्यरक्षसः १७ शिरांस्यपातयच्छ्रीमान्वेगवद्भिस्त्रिभिः शरैः सभूम
ौशोणितोद्गारीरामबाणाभिपीडितः १८ न्यपतत्पतितैः पूर्वंसमरस्थोनिशाचरः हतशेषास्ततोभ
ग्नाराक्षसाःखरसंश्रयाः १९ द्रवन्तिस्मनतिष्ठन्तिव्याघ्रत्रस्तामृगाइव तान्खरोद्रवतोदृष्ट्वानिवर्त्यरु
षितस्त्वरन् २० राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसंयथा २१ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकाण्डेसप्तविंशः
२७ निहतंदूषणंदृष्ट्वारणेत्रिशिरसासह खरस्याप्यभवत्त्रासोदृष्ट्वारामस्यविक्रमम् १

शेषा इति खरीयमूलबलाभिप्रायं बोध्यं १९ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः २७ निहतमिति १ ॥

118 रत्वासामिदंराक्षसंसैन्यंहत्वेदृष्ट्वान्वयः २ हतभूयिष्ठमल्पावशेषं ३ शिक्षया पत्रविद्याभ्यासेन मार्गेण शरसंधानदेशपरणादिप्रकारभेदानदर्शयन्व

सदृष्ट्वाराक्षसंसैन्यमविषह्यंमहाबलं हतमेकेनरामेणदूषणस्त्रिशिरास्त्रपि २ तद्बलंहतभूयिष्ठंविमनाः
प्रेक्ष्यराक्षसः आससादखरोरामंनमुचिर्वासवंयथा ३ विकृष्यबलवच्चापंनाराचान्रक्तभोजनान् खर
श्चिक्षेपरामायक्रुद्धानाशीविषानिव ४ ज्यांविधुन्वन्सबहुशःशिक्षयास्त्राणिदर्शयन् चचारसमरेमा
र्गान्शरैरथगतःखरः ५ ससर्वाश्चदिशोबाणैःप्रदिशश्चमहारथः पूरयामासतंदृष्ट्वारामोपिसुमहद्धनुः ६
सुमायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः नभश्चकाराविवरंपर्जन्यइववृष्टिभिः ७ तद्बभूवशितैर्बा
णैःखररामविसर्जितैः पर्याकाशमनाकाशंसर्वतःशरसंकुलं ८ शरजालावृतःसूर्योनतदास्म
प्रकाशते अन्योन्यवधसंरंभादुभयोःसंप्रयुध्यतोः ९ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णि
भिः आजघानरणेरामंतोत्रैरिवमहाद्विपं १० तंरथस्थंधनुष्पाणिंराक्षसंपर्यवस्थितं ददृशुःसर्वभू
तानिपाशहस्तमिवान्तकं ११

यस्सःस्वरःसमरेरववाणश्चनेकविधरथसंचरणैः ५ सरामः नभश्चाकाशसविवरंनीरंध्रंचकार ७ पर्याकाशंपरितोविद्यमानमाकाशमनाकाशंबभूव ८ ११

श्री॰
वा॰रा॰
आ॰टी॰
८॰

119 सर्वसैन्यस्य हंतारं रामं परिश्रांतं मेने अनेनायं प्रहारावसर इति खरबोधः सूचितः अतएवानुपदं तेन रामधनुश्छेदः १२ मुष्टिदेशो धनुर्ग्राहस्थानप्रदेशोपरिदेशः १५

हंतारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितं परिश्रांतं महासत्वं मेने रामं खरस्तदा १२ तं सिंहमिव विक्रांतं सिंह
विक्रांतगामिनं दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा १३ ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः आ
ससादाथ तं रामं पतंग इव पावकं १४ ततोस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः खरश्चिच्छेद रामस्य दर्श
यन् हस्तलाघवं १५ स पुनस्त्वपरान्सप्त शरानादाय वर्मणि निजघान रणे क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् १६
ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसं अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः १७ ततस्तत्प्रहतं बाणैः
खरमुक्तैः सुपर्वभिः पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसः १८ स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघ
वः रराज समरे रामो विधूमोग्निरिव ज्वलन् १९ ततो गंभीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः चकारांताय
स रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः २० सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभि
धावत ततः कनकपुंखैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः चिच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजं २२

स खरः मर्मणि कवचं वर्म संधिषु १६ प्रहृतं कवचं पपात १८ शरैरर्पितः संततः कृतः १९ महर्षिणा अगस्त्येन अतिसृष्टं दत्तम् २१ २२

120 देवतानामाज्ञया सर्वं श्वेतिक विकल्पितो यमानिकोपमेयं २२ प्रभिलक्षितान् प्रभिलक्षित विषयान् २८ तानेव विषयानाह शिरस्येनेत्यादि २३

सहस्रांनीयोवहुधाविछिन्नः कोचनोधजः जगामयत्रणीस्रोदेवतानामिवाज्ञया २३ तेवत्तभिः खं
रं कुड्रोगामगात्रशमागोणः विख्यायत्र दिसर्वज्ञोमानेगमिवतोयदः २४ मगोमडुभिर्वाणैः खरका
मुकनिःसृतैः विद्धोनृपारकाणोवभुवरुषितोभृशं २५ सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठः संगरस्यपरमाहवे
नुमोचपरमेषासः षट्शराणभिलक्षितान् २६ शिरस्येकेनवाणेन द्वाभ्यां वाह्वोरथार्पिते त्रिभि
श्चोर्ध्वंवक्षसि वक्षस्यभिजघान ह २७ ततः पश्चान्महातेजानाराचान्भास्करोपमान् जघानराक्षसं
ऋडसपोर्दशाशिलाशितान् २८ रथस्युगमेकेन चतुर्भिः शवलान्हयान् षष्टेन च शिरः संख्येवि
च्छेदखरसारथे २९ त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान्द्वाभ्यामक्षमहावलः द्वादशेन तु वाणेन खरस्य स
करंधनुः ३० छित्वावज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव त्रयोदशेनेद्रसमो विभेदसमरे खरं ३१ प्र
भग्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ३२ ॥

भास्करोपमानिमस्यग्रहीनेतिशेषः ३ पातत्रयोदशानांविनियोगमाह २ रथस्येत्यादि २९ त्रिवेणुनीमरथमुखस्थो युगधारदंडः २ प्रहसन्निवली

सोऽवविभिरवंऽहृष्टोऽग्निसमास्फुलकः ३१ ३२

महारणस्य प्रजनस्तत्कर्म दृष्ट्वेति शेषः प्रपूजयन् नमस्कारस्तुत्यादिभिस्तमतोषयन्नित्यर्थः २९ इति श्रीरामायणे आरण्यकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८ मृदुपूर्वं
न्यायमवलंब्य मृदु इति पूर्वं परुषपरुषार्थकम् १ त्वत्कृतानामपि येनापि नव वा इत्याह गजेत्यादि बले तिष्ठता बलविषयस्वामित्वेन तिष्ठता ईदृशो न

तत्कर्म रामस्य महारणस्य समेति देवाश्च महर्षयश्च प्रपूजयन् प्रांजलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्र
गताः समेताः २९ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८ खरं तु विरथं रामो गदापाणि
मवस्थितं मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् १ गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता
कृतं ते दारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितं २ उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् त्रयाणा
मपि लोकानामीश्वरोपि न तिष्ठति ३ कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर तीक्ष्णं सर्वजनो
हंति सर्पं दुष्टमिवागतम् ४

दारुणं कर्म कृतं भवति तत्सर्वलोकनिंद्यं भवति २ एवंविधकर्मकर्ता नैव सुखमित्याह उद्वेजनीय इति उद्वेजक इत्यर्थः नृशंसो घातकः क्रूरः एवं
त्रयाणामीश्वरोपि न तिष्ठति न चिरं तिष्ठतीत्यर्थः तदेवाह कर्मेत्यादि सर्वजनो हंति प्रकृतापकारोपि हंति सर्वं वध्य इति यावत् ४

122 ब्राह्मण्या गोत्रकामः शामापि केछालोभः तस्य पापस्यांतं स्वनाशरूपं परिपाककं पश्यति पापफलमनुभवतीत्यर्थः करकाद्वर्षोपलात्सान्निकरकात्तस्या
ब्राह्मणीरक्षपुच्छिकेवरकच्छिका या करकाद्विषं तन्निगरणमात्रेण तत्स्वत्वरितं प्रसिद्धिः सा यथा स्वनाशं पश्यतीति तद्वत्के भोजनेनोत्तरं नश्यति कलो
कः पश्यति वधः कर्मणां कालेनाशकामिदं मिति न बुध्यते तस्य तत्कर्म प्राप्तसमये नाशो लोहः हृष्टः स्वनाशं पश्यतीत्यर्थः इति कतकः ५ ततः किं तत्राह व

लोभात्पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते हृष्टः पश्यति तस्यांतं ब्राह्मणी करकादिव ५ वसतो
दंडकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः किंनु हत्वा महाभागान्फलं प्राप्स्यसि राक्षस ६ न चिरं पापकर्माणः
क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठंति शीर्णमूला इव द्रुमाः ७ अवश्यं लभते कर्ता फलं पापस्य
कर्मणः घोरं पर्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्तवं ८ न चिरात्प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलं
सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ९ पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छतां अहमासा
दितो राजा प्राणान्हंतुं निशाचर १०

सतः इति किं तत्फलमग्रे प्राप्स्यसि तत्र विग्रह इति शेषः ६ इदं तत्प्रसमिस्याह नेति पापकर्माणः
ऐश्वर्यं प्राप्यैश्वर्यं प्राप्यामिति चिरं न तिष्ठति ७ काले पापानुभवकाले घोरं दुःखरूपं फलम् ८ घोरकर्मणः फलं भवतीति शेषः अतो हेतोरहं राजा इति
ग्रहाधिकारी हे निशाचर रतसां प्राणान्हंतुं आसादितः ऋषिभिरिति शेषः त्वयेति वा योगोतियादेरा तादशरथेना सादितो निग्रहकरस्यार्थ इति तीर्थः १०

श्री वा॰ आ॰ टी॰ ९२

123 अधमया मुक्ता बाणाः त्वदङ्गं भित्त्वा भूमिं विदार्य निपतिष्यन्ति भुवमतिक्रम्य पतिष्यन्ति पाताले गमिष्यन्तीति यावत् अत्र अस्य अङ्गगमनं शापनाशं मोक्षेणाऽप्रत्य
वनिरयस्यामिति वदति १२ निरयस्यामिति न तु भगवता हतस्य सतिस मये भगवद्दर्शनवत् कथं निरयस्यामिति चेत् अस्य अस्य ब्रह्मवधकर्मणः फलस्य॥

अधोभिर्वा मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः विदार्य निपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ११ येन या
दृङ्काराणि भक्तिना धर्मचारिणः तानद्य निहतः संख्ये ससैन्यो गमिष्यसि १२ अद्य नो निहते बाणैः
पश्यन्तु परमर्षयः निरयस्थं विमानस्था ये त्वया निहताः पुरा १३ प्रहरस्व यथाकामं कुरु यत्नं कुला
धम अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा १४ एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः प्रत्युवा
च ततो रामं प्रहसन् क्रोधमूर्छितः १५ भ्रकुन्ताद्य त्वया न हन्त्वा पुरो दृष्ट्वा रथ्यान्मनः आत्मना कथमात्मा
नमः पश्चा यश संस्मि १६ विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः कथयित्वा ते किं न विजे स्ता च ता ति
र्पिताः १७ प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके त्वद्यर्पणमनाः निरर्थकं विकस्यन्ते यथा राम विकस्थसे १८

वर्णं भो कथ्यते नाहो भगवदिच्छयैव निरयभोगः सर्वं श्रुतमयं स्वप्रामेः सत्वेनादोषात् १३ कुलाधमं कुलेनादमः १४ गर्विता घ्रतिन कथयंतीत्यन्वयेः

हे १२ धनात्मानः कल्मषविद्धाः १८ ॥

ल १२ ९२

124 कृत्स्नेऽप्यपरिशानकुलीनत्वं शकटपन्न् मत्स्यकालेननुल्यपुटकालेसंशामेश्रशस्तेवःश्लावेचत्रभावश्रार्थः स्वस्तवरूपंवचनेकोऽभिधास्यतिनकोपीत्यर्थः
श्रद्धमासादितोराजेतिरामोऽकेरिदमुक्तवान् १९ कथ्यनेनशाककृतेननत्वेनयासर्वथैवात्मनोलघुत्वंदर्शितं यथास्ववर्णप्रतिरूपेणस्वर्णत्वल्परूपेणयेन
लेनकृपाग्निनातमेनयथास्वसकृत्सर्वाणवरूपेलाचवेदर्शितंभवतिनहतायात्सर्वंहितत्रस्वर्णानातुडिःसातयेयथानयपनितयानयास्वस्मिन्निष्य

कृत्स्नेऽप्यपरिशानवीरः समरेकोऽभिधास्यति मत्स्यकालेनसंसेवमश्नवेत्सवं १९ सर्वेषामनलघु
त्वेनेकथनेनविदर्शितं स्ववर्णप्रतिरूपेणनमेनेवकृपाग्निना २० ननमामिहतिष्ठन्तंपश्यसित्वं।
गदाधरं धराधरमिवाकंपपर्वतंधानाभिमन्त्रितं २१ पर्यातोऽहंगदापाणिहेत्वंप्राणत्राणेनत्वं त्वया
णामपिलोकानांपापाद्धन्तास्वरक्षकः २२ कामेवद्वपिवकृष्णेनयिवस्यामिननवहे श्रुतत्वशामो
निस्वविनापुडविक्षत्तनोभवत २३

नाशकथूरत्वबुद्धिःकसेननापत्न्येत्यर्थः त्वघाग्निनेतिपाठांतरं २० श्रयमेवतेभ्यमेदेत्तरिस्पाद ननिवितिगदाधरंमांयतोनयश्यसिसारत्तोनज्ञानासिग्र
तोविस्मयेहस्मन्वयः धराधरमितिपर्वतविशेषणंतेनकुलाचलमाहशयवोधन २१ स्वकंसारंदर्शयति पर्यासइतिगदापाणिरितिगदाहस्तइत्यर्थः
नवत्रयाणांलोकानांचेत्यर्थः मयापितद्विषयेकामेवहुवक्तव्यमस्ति श्रयापहंनवद्यामितहतलघुत्वापतेःहेत्वेनरमपाद श्रुतिमिति २३ ॥

श्री वा० रा० आ० टी० ९३

125 यानिवेवयाहृतानितेषांत्वसंबंधित्वीअश्रदीदांत्रुमक्षप्रमार्जनंकरिष्यामित्वद्विनाशात्त्वदीयानन्मरागान् २५ परमाग्रेगदाःकनककवलयाविपसात्वो
प्रमिडांहस्तस्यांगदाविदेष २९ भस्मकृतास्यान्वालयेनिशेषःतत्समीपतः २६ मंत्रादिबलैर्विनिपातितावालीव १८ इतिश्रीरामायणेआरण्य

वनदेशस्यहस्ताग्निगात्रस्मानोहृतानिते वह्निनाशकरोम्ययंतेषामक्षप्रमार्जनं २४ इत्युक्त्वापरम
क्रुद्धःसगदांपरमांगदां त्वरविक्षेपरामायश्रदीमामयानिंयया २५ त्वरवाहुश्रमुक्तासाप्रदीप्ता
महतीगदा भस्मकृत्वास्थगुल्मांश्चकृत्वागातत्समीपतः २६ तामापतन्तींमहतींमृत्युपाशोपमां
गदां प्रेतरित्वगतोरामश्छिन्देद्वहुधाशरैः २७ साविशीर्णाशरैर्भिन्नापपातधरणीतले गदाम
न्त्रौषधिबलैर्व्यालीवविनिपातिता २८ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः २९
भित्वातुतांगदांबाणैराघवोधर्मवत्सलः स्मयमानस्ततोवाक्यंसंरब्धमिदमब्रवीत् १ एतत्तेब
लसर्वस्वंदर्शितंतेनराधमशक्तिहीनतरोमत्तोवृथात्वमुपगर्जसि २ ॥

कांडेएकोनविंशःसर्गः २९ भित्वेति १ लब्धावसरोभगवानन्नचेयेवकस्यैनंकृतमित्याह एतदिति याक्रिहीनतरःयाक्तादीनतरः २ ॥२

126 प्रभिन्नानेकेवलप्रगल्भास्य नवानयापाद्भुवधोभवत्वेवेत्सयंघः प्रत्ययोविश्वासस्तस्य स्वनाशेन वातिका ३ स्वत्तेश्यानादत्तपवभ्रमोमयत्तं भूनहदूयं येन सः
गाम्भुवं ४ प्रवृद्धनिद्रे प्रवृद्धदीर्घनिद्रे शरण्यानां स्वखवासभूत्वाः शरण्यानां मेपामहिष्मासर्वजनशरण्यानां ८ हतस्थाने हतगाद्दसावासे विप्रसरिष्यंति मत्र

पक्षावाणविनिर्भिन्नागदाभूमितलं गताः प्रभिन्नानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी ३ यतयोहं विना
शकामि दमयक्रमप्रमार्जनेन गतमानोऽकरोमीति मिथ्यानर्दपितेव वचः ४ नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्या
वृत्तस्य रक्षसः शाणानपि हरिष्यामि गाढ्त्मानमनेपथा ५ अद्य ते भिन्नकंठस्य फेनबुद्बुदभूषितं
विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितं ६ पांसुरूषितसर्वांगः स्वस्तन्यस्तभुजद्वयः स्वप्स्यसे गां
समाश्लिष्य दुर्लभां प्रमदामिव ७ प्रवृद्धनिद्रे शयने त्वयि राक्षसपांसने भविष्यंति शरण्यानां शरण्या
दंडकाश्रमे ८ जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः निर्भया विचरिष्यंति सर्वतो मुनयो वने ९
अद्य विप्रसरिष्यंति राक्षस्यो हृत॰॰बांधवाः बाष्पार्द्रवदना दीनाभयादन्यभयावहाः १० अद्य शो
करसज्ञास्ता भविष्यंति निरर्थिकाः अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ११

येनजस्मात्तपलायिष्यंतीत्यर्थः शोकरसज्ञाः शोकस्यापि करसज्ञाः निरर्थिकाः निःशेषत्वं नष्टोर्थः कामादिपुरुषार्थो यासां ताः अनुरूपकुलाः वक्ष्यदशाद्वर्तित्वारि

गणवल्कलाः ईदृशः पापकर्मा ॥

श्री
वाम
प्राणी
९४

127 ग्रस्यैव विवरणं नृपं सेत्यादि शंकिते स्वल्पं वेदभ्यः पद्यपि भगवंत ईदृशो पुत्र देषेवं दाषैः त्र्वितं सत्यापि निरयस्यमिति से किं समां कर्त्तव्ये मरणकाले क्रोध
जनकं नमो श्रणोद्रेकस्य तामम सगतिं संपादकस्योद्भवायेति बोध्यं १२ ततो दितिप्रवलि सबाद्वं मन्नु वरपोपि वाच्यनायेन जानीषे १४ परिक्षेपो वंधः नि
रस्त सर्वेन्द्रियाः सांतःकरणा वृत्तादिपं वेद्विषे निरस्ता विपातत्वात्तयाः मन्नु कालस्फुरितं भगवद्रूपः स्मेषेणा तिनयंत्तमापणेनिच कालेति

नृपं सुशीलं तत्र ग्रामास्त्रिंशं ब्राह्मणकंटकं वस्त्रे ते शेकिनेर्य्यौ गुनिभिः पातितं द्विः १२ तमेवमभिसंर
ध्येऽत्रुवाणाग्निचवंवेन त्वेरो निर्भर्त्स्य पामास रोषात्तवरानरस्वाः १३ दृष्ट्वा त्वल्ववलिर्मो सि भयेष्वपि वनि
भयः सा च्यावाच्यं ततो हिंबम्रूसोवं यणो न वृथसे १४ कालपाशपरिक्षिप्तमाभवं निग्रहणाद्दिये कार्या।
कार्यं न जानं निते निरस्त सर्वेन्द्रियाः १५ एवमुक्त्वा तेनाऽमेयरूपं भ्रुकुटी ततः सदृशी महाकाल २
मतिभीषणनिशाचरः १६ रणोपहारणस्यार्थं सर्वतोऽप्यवलोकयन् स चानुकारयामास सदष्टदशनच्छ १७

ग्रत स्वयामडुलयः तं तस्यां सन्निधिं गपमिस्यत्पत्ते शोनिरयस्यमिति भगवत्कर्के रसंगेनिः स्पृष्टैव १५ भ्रुकुटीसंकुचसत्रिवध्य १६ प्रहरणसाधुपर्यंतदर्थे
सर्वत प्रसृतमिति निरीक्ष्य षः तादृशासाल मवलोकयदित्यर्थः दशनच्छदनधरं संदष्टदशनच्छदं यथा भवति तथा १७

128 समुत्क्षिप्य ग्रामणीर्वाह्वोर्मारितः १८ ज्ञातस्वदेहदोषादिति शेषः नतश्रमादिति श्रयंगौ वो पि भगवता रोपितपवनदत्तनत्रवास्तवः मा तु घनस्थिरीकरणायेति वो
धं रक्तवर्णीनभागेः पांसभागे लोचते यस्य सः सहस्रेणानेन तेन २० बाणेन तान्वबाणान्तन्तविवरात् प्रसुवणस्य प्रसवणाख्यस्य परिस्रवः प्रवाहः २१ वि
कलः परवशः कृतो नतमूर्तश्च स्वयर्थः तदेवाह मत इति २२ आपततेवाणानेपावकाशो यथा न भवति तथोपर्युपरि ततस्त्वरह दृष्टाः स्नासततो यथ त्वा या

तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनद्य च महाबलः । रामं तु हृदि संविध्य विद्धस्त्वमिति चाब्रवीत् १८ तमापतन्तं
बाणौघैः छित्त्वा रामः प्रतापवान् । रोषमाहारयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरं १९ ज्ञातस्वदस्ततो रामो रोषरक्ता
तलोचनः । निर्बिभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरं २० तस्य बाणान्तराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलं । गिरेः
प्रस्रवणस्येव धाराणां च परिस्रवः २१ विकुलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे । मत्तो रुधिरगन्धेन त
मेवाभ्यद्रवद्द्रुतं २२ तमापतन्तं संक्रुद्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतं । अपासर्पत् द्वित्रिपदं किंचित्त्वरित
विक्रमः २३ ॥

रो न स्पादि स्वशरीरे तद्रुधिरपातमिया द्विहिज्ञाणि पदानि त्वरित पदं मामो वाणां संदष्ट्वेव दृष्टतो पासर्पत् अनेन महाबलत्वं खरस्योक्तं न तु रामस्य पाराम
धनुःशाच्छेदानन्तरहाणाम हन्तुं वासमशक्तं अत एवागत द्रव्यायविशिष्ट स्वशक्तिरूपवेलववागहणाम् २३ ॥

129 ब्रह्मदंडमिवब्राह्मणाशुमिवामोघं २४ मघवता दत्तमगस्त्यद्वारा २५ धनुराघस्त्विषुन्त्रक्तः सतांवरस्यपतद्भिमन्वयः २६ श्वेतारण्येययौधनाः सः श्वेतारण्येरुद्रेण
श्री हत इति पुराणप्रसिद्धं रुद्रेणोवेति इवशब्दोवाकालेकारेश्वेतारण्येयद्यानकइति प्रचुरः पाठः तत्रकावेरीतीरवर्तिनिश्वेतारण्येमार्कंडेयचिरजीवितायांवेक
वा रा संहोरोरुद्रेणकृतस्तेनितन्माहात्म्येप्रसिसिद्धिः कौर्मेतत्रैवतत्रखंडे श्वेतस्यराजर्षेः परमर्षेः वस्यकालंजलेपर्वतेतपस्यभिरतस्यमारणायमागतस्यान्तकः।
ग्रा टी
८५

ततः पावकमेकाशं वधाय समरे शरं श्वेतस्य रामो जग्राह ब्रह्मदंडमिवापरं २४ स तद्दत्तं मघवता
त्वराजेन धीमता संदधेवमथ रामो मन्त्रमोचचवलं शरंति २५ स विश्वेक्षो महावाणो निर्घातसम
महास्वनः रामेण धनुषस्तस्य श्वेतस्योरसि चापतत् २६ स पपात श्वेतो भूमौ दह्यमानः शराग्निना
रुद्रेण वा विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये पपातकः २७ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा बलो वेन्द्राशनि-
निर्हतो निपपात हतः श्वेतः २८ एतस्मिन्नन्तरे देवाश्चारणाः सहसिद्धगणाः दुन्दुभीश्चाभिनिघ्न
न्तः पुष्पवर्षं समन्ततः २९

शिवेन वा मयाप्रहारेण संहारः कृत इति षड्विंशोऽध्याये उक्तं २७ वज्रेण वृत्र इव फेनेन तदाच्छादितवज्रेण नमुचिरिव नष्टकेण न वा द्रेणेति
ब्रह्मणा तस्मै वरदानात् प्रशानिहतो वलो वा वापाद्रवार्थं बल इव एवं चंद्रमतकादिवधस्य रुद्रेण ज्ञातिरिक्तासाध्यत्ववत् श्वेतवधस्य रामातिरिक्तासा
ध्यत्वं प्रकाशितं कविना २८ २९

130 गृध्राधिकमहत्त्वे विहन्नवतीत्रयेण २० राजर्षयो न च्युता यो परमर्षयो महावायाः २२ सभाज्य प्रजयित्वा एतदर्थं रक्षसां वधार्थं एतद्देशावासविद्योजनार्थं तेषां

तमस्योपरि संहृष्टा वचश्चेर्विस्मितास्तदा गृध्राधिकमहत्त्वेन रामेण निशितैः शरैः २० चतुर्दश सहस्राणि
रक्षसां कामरूपिणां खरदूषणमुख्यानां निहतानि महामृधे २१ अहो वक्त्रहदकर्मैः रामस्याविदितात्मनः अ
होवीर्यमहोदार्द्यं विस्मयोरिव हि दृश्यते २२ इत्येवं प्रक्रान्तेषु सर्वेष्वथ देवा यथागतं ततो राजर्षयः सर्वे सं
तो परमर्षयः २३ सभाज्य महितारामं सागस्त्या इदमब्रुवन् एतदर्थं महातेजो महेन्द्रः पाकशासन २४
शरभंगाश्रमं पुण्यमाज गाम पुरंदरः अतीतत्वामिमं देशमुपायेन महर्षिभिः २५ एषां वधार्थं
शत्रूणां रक्षसां पापकर्मणां तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मजः २६ स्वधर्मं प्रचरिष्यन्ति दंडकेषु
महर्षयः एतस्मिन्नंतरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया २७ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमं सुखी त
तो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः २८ प्रविवेशाश्रमं वीरो वीलक्ष्मणोनाभिपूजितः तं दृ
ष्ट्वा शत्रुहंतारं महर्षीणां सुखावहं २९

स्थितारामे प्रस्थाप्य भवज्जिवेत्सलोकाय प्रस्थानश्यमित्रकापारभंगं पतिरञ्जोगतः स्तायायः २४ एतस्मिन्नंतरे देवानां ऋषीणां विगमनसमये २०

श्री
वा रा
आरी
९९

131 हर्षोत्फुल्लो गाढालिंगनं ददे पुष्टं प्रापयिपितार्थे ४२ इति त्रिंशः सर्गः ३० त्वरमाणा इति खरस्य यमात्मपलायितः शूर्पणखागमनात्पूर्वमेव लंकां प्रविश्य
ग्रर्थः सम्पूर्णं इक्कारणं जनस्थानपदवाच्यमनोगोदावरीतीराद्धतोपिजनस्थानाद्धतः इत्युक्तं १ खरश्चेति चेति चेन हषणत्रिशिरसोः संग्रहः कथंचित्

बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान् हतान् ४० रामं चैवाव्ययं
दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ४१ ततस्तं तु गणं सम्मेव मर्दनं संपूज्यमानं मुदितैर्महात्मभिः पुनः प
रिष्वज्य मुदान्विताननाव भूव हृष्टा जनकात्मजा तदा ४२ इत्यार्षे रामायणे आरण्यके त्रिंशः सर्गः ३०
त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकंपनः प्रविश्य लंकां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् १ जनस्थान
स्थिता राजन्राक्षसा बहवो हताः खरश्च निहतः संख्ये कथंचिदहमागतः २ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रु
द्धः संरक्तलोचनः अकंपनमुवाचेदं निर्दहन्निव तेजसा ३ केन भीमं जनस्थानं हतं मम परासुना
को हि सर्वेषु लोकेषु गतिं नाधिगमिष्यति ४ न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखं प्राप्तुं वैश्रवणे
नापि न यमेन च विष्णुना ५ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकं मृत्युं मरणधर्मेण संयोज
यितुमुत्सहे ६ वातस्य तरसा वेगं निहन्तुमपि चोत्सहे दहेयमपि संक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ७
हमागतः केवलं प्रेतक तयास्थितत्वाद्रामवाणविषयीकृतेतेषु तारापाः २ भीमसंसर्वं
लोकभयंकरं जनस्थानं यद्वा मुनेति क्रोधात् मुमूर्षुणा सर्वेषु लोकेषु गतिं स्थितिं ४ निहन्तुं मकं प्रादित्यपावकौ उभावपि युगपदिति शेषः ७ ॥ ७

९९

132 संदिग्धया असंदिग्धात्तरया भ्रमयमिति च्छेदः ८ वरो गण्डपोपेतो यः सिंहसंहननो द्विप इति केशः ९ प्रबलं केनापि तुलानर्हं बलं विक्रमश्च यस्य सः सहदूषणः
खरस्य हन्ता इत्यन्वयः ११ नागेन्द्रः सर्पश्रेष्ठः १२ स रामः सर्वामरसहितैः इन्द्रेण जनस्थानं कच्चिदुपागत इत्यन्वयः १३ परं परमं प्रतिशायितं पौर्यं १५ राका

तथाक्रुद्धं दशग्रीवं कृतांजलिरकंपनः भयात्संदिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयं ८ दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रद
दौ रक्षसां वरः सविस्रब्धोऽब्रवीद्वाक्यमसंदिग्धमकंपनः ९ पुत्रो दशरथस्यास्ते सिंहसंहननो युवा रामो
नाम महास्कंधो वृत्तायतमहाभुजः १० श्यामः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः हतस्तेन जनस्थाने ख
रश्च सहदूषणः ११ अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः नागेंद्र इव निश्वस्य इदं वचनमब्रवीत् १२
स सुरेंद्रेण संयुक्तो रामः सर्वामरैः सह उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकंपन १३ रावणस्य पुनर्वाक्यं नि
शम्य तदकंपनः आचचक्षे बलं तस्य विक्रमं च महात्मनः १४ रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्म
तां दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः परं धर्मं गतो युधि १५ तस्यानुरूपो बलवान् रक्ताक्षो दुंदुभिस्वनः कनीयांल्लक्ष्मणो
भ्राता राकाशशिनिभाननः १६ स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा श्रीमान् राजवरस्तेन जनस्थानं
निपातितं १७

शशिनिभाननः इति राका पूर्णिमा पूर्णे राका निशाकरे इत्यमरः पूर्णनिशाकरवदन इत्यर्थः १६ राजवरः राजराज इति यावत् १७

श्री
वाम
प्राही
९०

133 महात्मानो देवा नैवात्र नात्र इति शेषः रामेणात्र न न लक्ष्मणेनापीत्यर्थः १८ भयात्सन्तापमाना येन येन मार्गेण गच्छंति गच्छंति तेन तेन मार्गेण रामस्याग्रतस्थि
तमेव रामं पश्यंति अनेनानाकारत्वप्रदर्शनेन रामस्यापरिच्छिन्नशक्तित्वं च सूचितं १९ बलं परमपराभिभवसामर्थ्यं पौरुषं महापुरुषकर्म हन्तेयथाय

नैव देवा महात्मानो नात्र कार्या विचारणा बाणमेण त्वत्सशाहत्विक्षिप्तं खाः पतत्रिणः १८ सर्पाः पंचा
नना भूत्वा भवन्ति स्मरात्तसान् येन येन च गच्छेति रात्तसा भयकंपिताः १९ तेन तेन स्म पश्यंति रा
ममेवाग्रतः स्थितं इंद्रं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ २० अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्र
वीत् गमिष्यामि जनस्थानं रामं हंतुं सलक्ष्मणं २१ अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकंपनः शृणु राज
न्यथावृत्तं रामस्य बलपौरुषं २२ असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः आपगायास्तु पूर्णा
या वेगं परिहरेच्छरैः २३ सतारग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् असौ रामस्तु सीदंतीं श्रीमानभ्युद्धरे
न्महीं २४ ॥

ह्यपोतत्सर्वं शृणुरित्यर्थः कुपितः कुपितः कुपितो ऽन्तक इव संहारे रामः पराक्रमेण मत्तो निवर्तयत समाधो ब्रह्मादिभिरपीति शेषः परिहरेत् परावर्त
येत् अनेन कृत्स्नबल महावनारभ्यापि स्तवने २४ नभोप्यवसादयेत् जाराणत्नाणारहितं कुर्यात् त्रिविक्रमावतारे वमहीमभ्युद्धरेत् यज्ञवराह इव

९०

134 वेलामर्यादाज्ञातव्येनप्रवलयकालेश्वसमुद्रस्यवेगंविधयेत् समुद्रेसेन्नवे पुनस्तामर्यादांदर्शितेवाप्युमित्युपलक्षणंभूतपंचकस्य संप्लवसप्तकः स्वष्टशाक्रः
प्रवृत्तनापि शास्त्राभ्यां सर्वसृष्टिमहाराणांतदधीनत्वमुक्तं प्रतेनेनजगत्स्थितिसंहारकर्तृत्वमेस्यव्यपदेश्यकंपनस्यापिभगवत्प्रसादाद्वेदेज्ञाने २४ लोके

तिष्ठावेलांसमुद्रस्यलोकानांलावयेद्विभुः वेगंवापिसमुद्रस्यवायुंवाविधमेच्छरैः २५ संहृत्यवापुन
र्लोकान्विक्रमेणमहायशाः शाक्रः श्रेष्ठः सपुरुषः स्रष्टुंपुनरपिप्रजाः २६ नहिरामोदशग्रीवशक्यो
जेतुंरणेत्वया रक्षसांवापिलोकेनस्वर्गःपापजनैरिव २७ नतंवध्यमहंमन्येसर्वैर्देवासुरैरपि अयंत
स्यवधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु २८ भार्यातस्योत्तमालोकेसीतानामसुमध्यमा श्यामासम
विभक्ताङ्गीस्त्रीरत्नंरत्नभूषिता २९ नैवदेवीनगंधर्वीनाप्सरानचपन्नगी तुल्यासीमन्तिनीतस्यामानु
षीतुकुतोभवेत् ३० तस्यापहरभार्यांत्वंतंप्रमथ्यमहावने सीतयारहितोरामनचैवहिभविष्यति ३१

नसमर्थ्हेनसहितेनायोगतिशेषः २७ अपितमात्वयापि पतेनैरुजितविजितैनेशदितसपजयोः स्वकरास्तेधनितंममेतिस्वलादितिशेषः २८ श्यामाश्यामायोवनम
ध्यस्था २९ कुतोभवतत्त्वत्त्यतिशेषः ३० तंरामंप्रमथ्यकेनाप्युपायेनोच्चाटेतियावत् तस्यभार्यांप्रयद्दारवलात्कारेणाहर ३१

135

अतोवधनहष्टवेनत्तानवानचिंतयित्वारामस्यसीतयासहानवस्थानेऽबाधे ३२ कांसंशतः सोतमवधेत्युपदुष्ट इति अकंपनवाक्यंश्रुत्वाऽनेनाभवेछीरामोव
तरिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यस्मरणात्तत्पुष्टः तदेवडुतरामापरोस्यष्टत्रहि सनत्कुमारंप्रतिविस्तृहत्मन्तानोकागतिरितिरावणोनपृष्टेनेनद्दता
तानलोकप्राप्तिरितिसनत्कुमारवचः श्रुत्वाएवंश्रुत्वामहाबाहुरात्तसैन्यःप्रतापवान् वधमहूविरोधेप्रस्थितराममासरावव एतदर्थमहावा
हूरावणोनदुरात्मना सताजनकराजस्यसुतारामंमहावने इत्यक्रमितितीर्थः उत्तमस्त्रीलाभोभविष्यतीतिहृष्टइत्यर्थइतिनःश्रुतस्याप्युप

अथोवपततद्धाकंरावणोराक्षसाधिपः चिंतयि ॥
त्वामहाबाहुरकंपनमुवाचह ३२ वाढंकाल्यंगमि
ष्याम्येकःसारथिनासह आनेष्यामिचवैदेहीमि
मांहृष्टोमहापुरीम ३३

तस्यार्थस्यतात्पर्यमसत्वेनविस्मरणात्तत्पश्चेतनयथाश्रुतार्थवक्ष्यमाणविस्पष्टप्रमाणविरोधात् किंतश्रीरामस्यसत्यसंकल्पस्यरावणानंश्रुत्वावधात्तदस
त्यविधानकविरोधेप्रेच्छुत्वादुक्तवान् तद्वियोगेतवमरणमित्याशयेनेति तयोरर्थे इत्यत्रैवमस्तुतस्तत्पत्नेषांश्लोकानांतद्वृत्तांसर्गाणांचप्रक्षिप्त
त्वात् ततेप्रमाणाभूताः अतएवतेसर्गाःकतकादिभिस्तीर्थेनचनव्याख्याताः एतेनएतदर्थमहावाहोरावणेनदुरात्मना विज्ञायापहृताश्रुती
तात्वनोमरणकांक्षयेति तत्रपादोदपपनेतत्रचतत्रुत्कार्थासंभवइत्यपास्तम् ३३

136 वेष्ट्यमाणाः भ्रमं चरन् जलदस्तदृशं गगनं चंद्रसदृशो रथः ३५ मारीचाश्रमं पूर्वेण गमनिरस्तसङ्गः स्वात् तपः प्रवृत्तैरेव युक्तिः ताटकेत्यादिकार्यसं ३८ प्रत्यु
पहितयाकिंप्रयोजनमुक्तया ३७ कच्चित्सकुशलमितिसामान्यप्रश्नः लोकानां राक्षसलोकानां आशंकेनभयमित्रिप्रोषः नाधिजाने इममितिशेषः

तं देवमुक्त्वाप्रययौत्वरायुक्तेनरावणः रथेनादित्यवर्णेनदिशःसर्वाःप्रकाशयन् ३४ सरयोगात्
सैंहस्यनत्तउपयागोमहान् वेवर्यमाणःशुशुभेजलदेचंद्रमाइव ३५ सहैवाश्रमंगत्वाताटके
यमुपागमत् मारीचेनार्चितोराजाभक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ३६ तंस्वयंपूजयित्वातुआसनेनोदकेनच
प्रत्युपहितयावाचामारीचोवाक्यमब्रवीत् ३७ कच्चित्सकुशलंराजन्लोकानांराक्षसाधिप आशंके
नाधिजानेत्वंयत्तूर्णमुपागतः ३८ एवमुक्तोमहातेजामारीचेनसरावणः ततःपश्चादिदंवाक्यमब्र
वीद्वाक्यकोविदः ३९ आरक्षोमेहतस्तातमेणाक्लिष्टकारिणा जनस्थानमवध्यंतत्सर्वंयुधिनिपाति
तम् ४० ॥

यतस्त्वमेकाकीतूर्णमागतः ३८ ३९ आरक्षःसमाजस्थानं जनस्थानंजनस्थानाख्यं आरक्षोनपालःखरादिरित्यर्थः इमने ४० ४०

श्री वा॰रा॰ आ॰टी॰ ८९

137 सा सीता केनाख्याता इत्यन्वये केन कथिता येन कथिता स मित्ररूपेण शत्रुः त्वया नादिना नंदितः को ऽनन्नंदितः को ऽनन्नंदितं निंदितश्च तिपादे निंदितो वस्मानि
तः कस्त्वानन्नं दतिनसं त्वक्ष्यति कुध्यतीति यावत् त्वया तिरस्कृत लावकमेव्यपं मसहमानः सन् त्वया हृत कृत्रिम मित्रभावं प्राप्तः सेन्नेनवे हंषी बुद्धिः
प्रदिष्टानीति भावः ४२ सीतामिहानयेति को ऽब्रवीदितिं च वीदि रेडार्थः शृंगं मौलिम् ४३ स च शत्रुरसंशयमित्यत्र माह आशीविषस्यादिव

प्राख्याता केन वा सीतामित्ररूपेण शत्रुणा त्वया गत्वसखा हि ते को ऽनंद
ति ... तः ४२ सीतामिहानयस्वेति को ऽब्रवीदि ... मे रक्षोलोक
स्य सर्वस्य शृंगं छेत्तुमिच्छसि ४३ प्रोत्साहयति यश्च त्वां स च शत्रुरसंशय
आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छसि त्वया ४४ कर्मणानेन केनासि
कापथं प्रतिपादितः सबलत्रमसते राजन् मूलं ते केन मूर्द्धनि ४५

यस्मात् त्वया प्रयोज्येनापि आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं उद्धारयितुमिच्छसि ४४ केन शत्रुणानेन कर्मणा एवं त्वं कर्मोपदेशेन कापथं मार्गमसि
तियावत् प्रमुख हंत्रृ पक्षे वंदेः स्वमत्वादिनमिस्यर्थः ४५

138 गाचवरूपोगंधहस्तीयस्यगंधंसमाघ्रायमेगजाःपलायंतीसगंधहस्तीमजगजः उदीरितमपिइस्टेशोकालेनयुक्तः किंपुनर्योदुमित्यर्थः विषुद्वंवेगोभिजवो
भिजनमेवाग्रहस्तः मुद्राग्रयस्यतेजःप्रतापएवमहोयस्यसःसंस्थितेसमीचीवस्थानेसेषोवाहएवविषाणोदंतोयस्य ४८ रांगतःस्थितिरूपाराणम।
ध्यावस्थानरूपाःसंधयोवालाश्चयस्यविदग्धरत्नसोरणावरांगीतसमग्रणंदूताशारूपेरोगेःशृणः ४७ चापएवापहारःआणिप्राणायहारकोग्रा

विषुद्वेगाभिजवाग्रहस्तत्रोमृदःसंस्थितस्तोविषाणा उदीदितंस्वर्णेद्रुक्तःसुसंधुगोगाचवगंधह।
स्ती ४८ ग्रामैरांगतःस्थितिसंधिवालोविदूष्यरोमगहान्मसिंहः सुमस्तपावोधपिंनशाकाःप्र
रोगभृणीनिमितांसिदंष्ट्रः ४७ आपापदोभजवेगएकेपारोसिमालेसुमहाद्वेषो नरामपाताल
मर्वेतिवोरंध्रस्कंदिंतगतसमाजधुक्तः ४८ एवमुक्तोदशग्रीवोमारीचेनसरावणः स्ववर्त्तनपुरील
कोविवेशावसहोत्तम ४९ प्रसीदलंकेश्वरातसेंद्रलंकाशमत्रोभवसाप्रगच्छ वेसेषुदारेषुरमस्व
नित्यंरामः सभार्योरमतांवनेषु ५० इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१

हीयस्मिन् भुजयोःप्रागृदृणसंधातमोक्तविषयोवेगएवपंकोयस्मिन्उस्तरत्वात्तत्परागएवोर्मिमालास्तरंगायस्मिन् सुमहानादएवएवद्घोषोज
लंयस्यतस्मिन्रामएवपाताललेपातालप्रतिष्टमहार्णवस्तस्मान्सुविवृत्वामुत्यरूपेप्रस्कंदितंपतितंपतितं ४८ इतिरामायणेएकत्रिंशःसर्गः ३१

ततइति १ महानादान्ननादहर्षशोकादिति शेषः २ रुक्मवेदिंगतं द्वितीयं पुष्पकाविलां वेदिं गतस्ते प्राज्यं भूयिष्ठं महोमयं तेजः उन्नतप्रवज्वलंतं ५ विमर्देषु द
वज्राशनिकृतव्रणमिति तेन तद्वधस्यैव सूचितं ऐरावतदंताग्रोरुःकृष्टैर्विलेखनैस्तेन जातो यः किणस्तदंकितवक्षसं ७ परिच्छदः छत्रचामरादि ले

ततः सुवर्णमाल्यां दृष्ट्वा सहस्राणि च तद्देशा हस्ताग्रकेन रामेणागतस्तोभीमकर्मणां १ हयाणां च बलं चै
वहन्ते त्रिशिरसं रणे दृष्ट्वा पुनर्महानादान्ननाद जलदोपमा २ सा दृष्ट्वा कर्मरामस्य कृतमन्यैः सुदु
ष्करं जगाम परमोद्विग्ना लंकां रावणपालितां ३ सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसं उपोपवि
ष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवं ४ आसीनं सूर्यसंकाशे कांचने परमासने रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्त
मिव पावकं ५ देवगंधर्वभूतानामृषीणां च महात्मनां अजेयं समरे घोरं व्यात्ताननमिवान्तकं ६
देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणं ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसं ७ विंशद्भुजं दश
ग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदं विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणलक्षितं ८ नद्धवैडूर्यसंकाशं तप्तकांच
नभूषणं सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमं ९ विष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देवसंयुगे अन्यैः श
स्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् १०

कारदीनि ८ वैडूर्यसंपनामरत्नं पणामस्थे स्वशरीरनद्धंवैडूर्यंकांतिसदृशशरीरं कांतीत्यर्थः स्निग्धवैडूर्येतियावत् बहुलम ९ १० ॥ ॥ ७०

140 लोभणं लोभकर्त्तारं ११ परदाराभिमर्षणे निवृत्तोऽसि पुरीमिति १२ नलिनीं चैत्ररथवनमध्यवर्तिनीं सरसीं १५ अतिहृष्टमात्रहृद्यं तेभ्यो १८ उपजहार उपदा
रत्नेन दत्तवान् १८ यस्य संग्रामे मन्युतोः भयेमत्र व्यातिरिक्ततोमरणभयहीनः समर्थः मंत्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिरभिष्टुते सोमे हविर्धाने षुसोमा

प्रादुर्भूतो गोः समस्तैस्तैर्देवैश्च दृप्यौ सदा प्रलोभ्यानां समुद्राणां लोभणां त्रिप्रकारिणं ११ तस्मात्सर्पवेना
शाणां समुद्राणां वशमर्दने उत्कोलाश्च वर्माणां परदाराभिमर्दने १२ सर्वे दिग्गाश्च यो क्वाऽऽरण्यजं ब्रह्मकरं
सदा पुरीं भोगवतीं गत्वा विजित्य वरं वा सर्वकं १३ विमाने पुष्पके तस्य कामगे वैनहार यः वनं चैत्ररथं
दिव्यं नलिनीं नंदनं वनं १४ नवकस्य श्रियो भार्यां पुरानिन्युजहार यः कैलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नर
वाहनं १५ विनाप्य पत्नि पः क्रोधात्वेदो व्याघातानि वीर्यवान् चंद्रसूर्यौ महाभागौ अनिष्टं तापरंतपो १६
निवारयति वाहूभ्यां यः शैलपावरोपमः दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने १७ पुराख्यं परम
वधीरः शिरांस्युपजहार यः देवदानवगंधर्वपिशाचपतगोरगैः अभयं यस्य संग्रामे मन्युतो मातु
षादैतेमंत्रैरभिष्टुतं सुत्यमध्वरेषु द्विजातिभिः १९ हविर्धानेषु यः सोममनुपहंति महाबलः प्रा
मयतं इंदुष्टब्रह्मघ्नं क्रूरकारिणं २०

भिषवशालास्तु उपहंति नाशयति प्रासान् दक्षिणाकाले शामान् यज्ञान् हरतितेः १९ २०

|४| सर्वेषांभूतानांसर्वेषांप्राक्रोशपात्रकारणं २१ राक्षसीमध्येस्थिता २२ कालेप्रलयकालेपौलस्त्याणहताः २३ उपगम्याब्रवीदित्युक्तेतस्यविवरणं त॰
मिति प्रदर्शयित्वास्वकंवैरूप्यमितिशेषः भयेनात्तसाध्वसेनआमजेलोभस्तत्ससोदर्योपात्ततद्विषयलाभस्तेनमोहिता अभीतेषयाभवतितथासर्वेलो

कर्कशोनिरनुक्रोशःप्रजानामहितेरतः रावणःसर्वभूतानांसर्वलोकभयावहः २१ राक्षसीभ्रातरंक्रू
रंसाददर्शमहाबलं तेदिव्यवस्त्राभरणंदिव्यमाल्योपशोभितं २२ आसनेसूपविष्टंतकालेका॰
लमिवोद्यतं राक्षसेंद्रंमहाभागंपौलस्त्यकुलनंदनं उपगम्याब्रवीद्वाक्यंराक्षसीभयविह्वला रा
वणंशत्रुहंतारंमंत्रिभिःपरिवारितं २४ तमब्रवीदीर्घविशाललोचनंप्रदर्शयित्वाभयलोभमो॰
हिता सुदारुणंवाक्यमभीतचारिणीमहात्मनाशूर्पणखाविरूपिता २५ इत्यार्षेरामायणेद्वात्रिं
शःसर्गः ३२ ततःशूर्पणखादीनारावणंलोकरावणं अमात्यमध्येसंक्रुद्धापरुषंवाक्यमब्रवी
त् १ प्रमत्तःकामभोगेषुस्वैरवृत्तोनिरंकुशः समुत्पन्नंभयंघोरंबोद्धव्यंनावबुध्यसे २ ॥

केषुचरतीतितच्चारिणी २५ इतिश्रीरामायणेद्वात्रिंशःसर्गः ३२ ततइति १ कामभोगेषुप्रमत्तःप्रविशायप्रसक्तःनिरंकुशासत्तवोढव्यंनावध्यसरस्तवपः

142 हेयोपादेयराजगुणानाहृत्रावत्तास्यगुणाहीवनंवक्तं सक्तक्रमिति ग्राम्यभोगः स्त्र्यादिभोगः तदेवाहुःकामवृत्तमिति कामचेष्टापरं लब्धं भोगलोलंपरस्तनाग्निमिवघ्न
स्पृशपतेवसाहसं ३ तैःकार्यैरननुष्ठितैः ४ अयुक्तवीर्यमनियोजितचारं दुर्दर्शं नुचितकालप्रजाभ्योदर्शनदातरहितं अस्वाधीने स्त्र्यादिपरतंत्रे ५ विषयं दे

सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिं लब्धं नवहृसमत्यं तेश्मशानाग्निमिवप्रजाः ३ स्वयं कार्याणियः
काले नानुनिरीक्षति पार्थिव सतेवैसहराप्नोनेनैनेम्बकार्यैर्विनश्यति ४ अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनेन
राधिपं वर्जयंतिनरादूरान्नदीपंकमिवद्विपाः ५ येनरक्षंतिविषयमस्वाधीनतनराधिपाः तेनवृ
धाप्रकाशंतेगिरयःसागरेयथा ६ आत्मवद्भिर्विगृह्णन्देवगंधर्वदानवैः अयुक्तःस्वचलःकथं
राजाभविष्यति ७ तंतवालस्वभावस्थबुद्धिहीनस्यरानसा ज्ञानचंत्नश्रज्ञानीधिकप्पराजाभवि
पति ८ येषांचारश्चकोशश्चनयश्चजयतांवर आयत्ताधीनानरेंद्राणांप्राकृतैस्तैर्जनेससमाः ९ युस्मा
त्सपर्यंविहरस्याप्रवालनर्पनराधिपाः चारेणतस्मात्ज्ञत्वंतेराज्ञानोहीवचक्षुषः १० अयुक्तचारंम
न्यप्राकृतैःसविवेष्टनं स्वजनेनचजस्यालनिर्दूतानावबुध्यसे ११

शेअप्राप्ताधीनेस्वभिमताधीनेपर्वं... धीनंदेशेपद्माप्ननायतेयेनरक्षंतिस्वाधीनीकरोतीतिशेषः तेनप्रकाशंतेसागरंमग्नागिरयइव ८ आत्मवद्भिर्वशीकृतोन
वैद्विरिद्विषैःविगृह्यविरुध्य ७ प्राकृतैःराजव्यवस्थानर्हदासीदासजनैः ९ १० स्वजनेनस्वस्यजनायस्मिन्तत्तेन ॥१॥

श्री
वा रा
अ टी
७२

143 कृतं तेमं येषु ते कृतते मा: १३ तीक्ष्णं स्वामात्यादिविषये तैक्ष्ण्यादिगुणविशिष्टं प्रभ्रष्टोपकारविषयकारी नादशं प्रज्ञाने सर्वस्वामित्वमात्यादिसर्वप्रज्ञानमभि
धावन्ति न इत्यागर्वप्रवर्तन्ते १५ अग्राह्यत्वीयैरनुपसर्प्यं आत्मसंभाविते आत्मनासैनैव संभावितबहुमाने आत्मं १६ नानुतिष्ठति यस्त्वप्रमात्यादिस्वज

ववर्ष शमद्दत्वा णिरत्नसंभीमकर्मणां हत्वाप्येकेन रामेण खरस्य सहदूषणा: १२ ऋषीणां
मध्ये ते कृतते मास्त्रत्रिंशका: धर्षिते च जनस्थाने रामेणाक्लिष्टकारिणा १३ नेव लब्धः प्रमतस्य प
गाधीनस्त्रगावणा विषयेष्वसमसन्नश्चेष्टस्त्वेनावबुध्यसे १४ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं श
ठं व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवे १५ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरं क्रोध
नं व्यसने हन्ति स्वजनोपि नराधिपं १६ नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न विभेति च क्षिप्रं राज्याच्च्यु
तो दीनस्तृणैस्तुल्यो भवेदिह १७ शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्ठैरपि च पांसुभिः न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः
कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता यथा एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थो
पि निरर्थकः १९ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते
चिरम् २०

नोर्थान्त्याकर्षः स राज्यान्च्युतो भवेदित्यन्वयः १७ १८ १९ सर्वज्ञः स्वपरसर्वहृत्तोतज्ञः २० ॥

१४४ प्रसुप्तोवाप्रसुप्तोपिव्यक्तक्रोधप्रसादः फलदानेन २१ अविदितः येनत्वयानज्ञायतइत्यर्थः २२ परेषामवमंताकेवलमतैवनत्वतत्त्वतोविषयबुद्धिःनचिरान्नहि।
प्रविपत्स्यसेआपदंप्राप्स्यसीत्यर्थः २३ धनेनात्मकोशेनदर्पेणराजत्वाहंकारेणबलेनप्राणबलेनचतुरंगबलेनचचिंतयामासःमारीचःवलहृंनिवारयतिय।

नयनाभ्यांप्रसुप्तोवाजागर्तिनयचक्षुषा व्यक्तक्रोधप्रसादश्चसराजापूज्यतेजनैः २१ त्वंतुरावणदुर्बुद्धि
र्गुणैरेतैर्विवर्जितः यस्यतेविदितश्चारैरक्षसांसुमहान्वधः २२ परावमंताविषयेषुसंगवान्नदेशका
लप्रविभागतत्ववित् अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चयेविपन्नराज्योनचिराद्विपत्स्यसे २३ इतिस्वदोषान्
परिकीर्तितांस्तयासमीक्ष्यबुद्ध्याक्षणदाचरेश्वरः धनेनदर्पेणबलेनचान्वितोविचिंतयामासचिरं
सरावणः २४ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३३ ततःशूर्पणखांक्रुद्धांब्रुवतींपरुषंवचः
अमात्यमध्येसंक्रुद्धःपरिपप्रच्छरावणः १ कश्चरामःकथंवीर्यःकिंरूपःकिंपराक्रमः किमर्थंदंडका
रण्यंप्रविष्टश्चसुदुस्तरं २ आयुधंकिंचरामस्ययेनतेराक्षसाहताः खरश्चनिहतःसंख्येदूषणस्त्रिशि
रास्तथा ३ ॥

याकलहार्थंप्राप्तादयतिकिमत्रकर्तव्यमितिविचारयामासेत्यर्थः २४ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३३ ततइति १ २ ३ ॥

145 किंरूपइत्यस्योत्तरं दीर्घबाहुरित्यादि ५ कस्य राम इत्यस्योत्तरं दशरथात्मजः कनकांगदं कवलयभूषितं वा यं ८ ७ खरश्च सहदूषणोनिहतश्च

श्री वा रा प्राती ७३

तत्वबुद्धिमतोज्ञातिकेनत्वंचविचूपिताः इत्युक्त्वा भाद्रसंदेशाणाद्दसीकोपमूर्छिता ४ ततोराममंप
श्यामायमानात्यातमपचक्रमे दीर्घबाहुर्विशालाक्षस्तीरकुलोजिनोवरः ५ कंदर्पसमरूपश्च रा।
मोदशरथात्मजः शक्रचापनिभंचापंविकृष्टकनकांगदं ८ दीप्तिमानस्तिपतितावणवान्सर्पानिवमह
विषान नाराचान्दशगानचोगान्विमुंचतंमहाबलं ७ नकार्मुकंविकर्षतंरामंपश्यामिसंयुगे हन्य।
मानंतुतत्सैन्यंपश्यामिशरवृष्टिभिः ८ इंद्रेणेवोत्तमंसस्यमाहतंवर्षवृष्टिभिः ९ रक्षसांभीम
मर्याणांसहस्राणिचतुर्दश निहतानिशरैस्तीक्ष्णै… तेकेनपदातिना १० अर्धाधिकमुहूर्तेन।
खरश्चसहदूषणः १० अर्धाधिकमुहूर्तेनखरश्चसहदूषणः ऋषीणामभयंदत्तंकृतक्षेमाश्चदं
डकाः ॥ एकाकथंचिन्मुक्ताहंपरिभूयमहात्मना स्त्रीवधंशंकमानेनरामेणविदितात्मना १२

र्धः १० किमर्थंदंडकारण्यंप्रविष्टइत्यस्योत्तरं ऋषीणामित्यादि ११ पूर्वतनेसवृत्तंगोपयंतीआह एकेति परिभूयनामाकर्णाद्दीकृत्वा १२ ॥१२

146 रामस्यदक्षिणोबाहुरित्यनेनसर्वतत्कार्यधुरंधरत्वे बहिश्चरःप्राणइत्यनेनातिरतिप्रायप्रेमास्पदत्वंसूचिते १४ यस्यसीताभार्यायेचलक्ष्मणपरिषजेत्सपव

भ्राताचास्यमहातेजागुणतस्तुल्यविक्रमः अनुरक्तश्चभक्तश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान् १३ अमर्षीदुर्ज
योजेताविक्रांतोबुद्धिमान्बली रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्राणोबहिश्चरः १४ रामस्यतुविशालाक्षी
पूर्णेंदुसदृशानना धर्मपत्नीप्रियानित्यंभर्तुःप्रियहितेरता १५ साधुकेशीसुनासोरुःसुरूपाचयश
स्विनी देवतेववनस्यास्यराजतेश्रीरिवापरा १६ तप्तकांचनवर्णाभारक्ततुंगनखीशुभा सीतानाम
वरारोहावैदेहीतनुमध्यमा १७ नैवदेवीनगंधर्वीनयक्षीनचकिन्नरी तथारूपामयानारीदृष्टपूर्वाम
हीतले १८ यस्यसीताभवेद्भार्यायंचहृष्टापरिषजेत् अतिजीवेत्ससर्वेषुलोकेष्वपिपुरंदरात् १९
सासुशीलावपुःश्लाघ्यारूपेणाप्रतिमाभुवि तवानुरूपाभार्यासात्वंचतस्याःपतिर्वरः २० तांतुविस्ती
र्णजघनांपीनोत्तुंगपयोधरां भार्यार्थेतुतवानेतुमुद्यताहंवरानने २१ विरूपितास्मिक्रूरेणलक्ष्म
णेनमहाभुजः तांतुदृष्ट्वाद्यवैदेहींपूर्णचंद्रनिभाननां २२ मन्मथस्यशराणांचत्वंविधेयोभविष्यसि २३

सर्वेषुकालेषुलोकेषुचपुरंदरादपिअभिअभ्यधिकंजीवेत् तस्यालक्ष्म्यवतारत्नादित्तिव्यंग्यं १९ तवानेतुमुद्यताहमितिमृषावचोरावणसंतोषार्थं २१

श्री
वा. रा.
आ. टी.
७४

147 भार्यात्वे भार्यात्वेन संपादने २३ एषां रामादीनाम् अशक्तिं तेषां राज्यप्रभावाच्च कारस्तव शक्तिं च विज्ञाय यशसी तां तव भार्यात्वे क्रियतां भार्यात्वेन धवहारेयणावि
षयो भवति तथा क्रियतां यतो मा मिमर्थः २५ अथ यत्कृत्यमेतत्कालोचितकृत्यं कर्तव्यं योगपीतव्यतिपन्ने निश्चित्य ज्ञात्वा प्रवर्तयितुमर्हसीत्यर्थः २६ इति चतुस्त्रिंशः २४
ततः शृत्ति शूर्पणखोक्तिभार्याजनेन सविहर्षणा इति यानः शूर्पणखोक्तिभाजनेन पश्चादिसत्र कि यां मएव यथा तिविहर्षयति इति शूर्पणखेनाविनिर्तीर्णः

यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः २३ रोचते यदि ते
वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर क्रियतां निर्विशंकेन वचनं मम रावण २४ विज्ञायेषामशक्तिं च क्रियतां च
महाबल सीता तवानवद्यांगी भार्यात्वे राक्षसेश्वरः २५ निशम्य रामेण शरैरजिह्मगैर्हतान् जन।
स्थानगतान्निशाचरान् खरं च दृष्ट्वा निहतं च दूषणं त्वमद्य कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि २६ इत्यार्षे रामा।
यणे आरण्यकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ३४ ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् सचि।
वानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम ह १

शूर्पणखा रनव वतीत्यर्थे संज्ञायां शूर्पणखा स्यादपश्च शूर्पणखा वीतिपरे रामहर्षणं शूर्पणखा वा वाक्यस्य कामविकारजनकत्वाद्रोमोद्गमकरत्वं सचिवेभ्यस्त
द्वाक्यस्य प्रतिपाद्यं कार्यं बुध्वा तत्समनिपूर्वकं कर्तव्यत्वेन निर्धार्य तानभ्यनुज्ञाय दत्ताभ्यनुज्ञान् कृत्वा जगाम मारीचाश्रममिति शेषः १

148 ततः कार्यं सीतापहारस्वरूपं तदनुष्ठितेप्रयुञ्जम्योदितं सदोषाणां गुणानां च स्वरूपं यथावदुपलभ्य सीतापहारे एतावंतो गुणाः इति निश्चित्य बलाबलं यथावत्संप्रधार्य
इत्येव कर्तव्यमित्यात्मनः स्वस्य निश्चयं कृत्वा पुष्पकं पनस्वर्णं णाभ्यामुक्ता वा सीतादरणमवश्यं कर्त्तव्यमिति निश्चित्य यानशालां जगाम १ उष्ट्रकर्मीणा प्रहृष्टो

तत्कार्यमनुष्ठेयं तद्यथावदुपलभ्य च दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबले २ इति कर्त्तव्यमि
त्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः श्रियं दृढिस्तेनोद्धम्यो यानपालां जगाम ह ३ यानशालां ततो गत्वा पु
ष्पेणात्तसाधिपः स तं संचोदयामास सायं मेघप्रतापमितिष पवमङ्कुः तेनैव सारथिलीचुवि
क्रमः ४ पर्णयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमं ५ काममंगरथमास्थाय कोचनेरत्नभूषिते पिशाचव
दनैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ६ मेघपतिमनादेन सतेन धनदाग्रजः एतत्साधिपतिः श्रीमान्
ययौ नदीपतिं प्रति सखेनवालत्यजनः स्वेतच्छत्रोदशाननः स्निग्धवैदूर्यसंकाशस्तमकांचनभूष
णा ८ दशग्रीवो विंशतिभुजो दर्शनीयो परिच्छदः त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष इवाद्रिराट् ९
काममंगरथमास्थाय पद्मसभे रात्तसाधिपः विद्युन्मंडलवान्मेघः

वृक्षादिनिरोधशंकया प्रच्छन्नेगूढं ५ देवयोनिभेदाः पि
शाचाः वदनमार्गेनन्मदैर्यशारिस्यर्थः नदनदीपतिः समुद्रः तं तीर्त्वा ययौ ७ ९ विद्युत्स्थानेश्चारभरणोनिमेवस्थानेरावणः चलाकाश्याने छत्रं ॥१०॥

भट्टिकाव्यटीका ९

श्री
वा०रा०
प्राती
७५

149 शैलसाहितमागरानूपंतक्रलंनसंभवर्णानानापुष्पैरित्यादिना ११ कदल्यटविःकदलीवनंतेनपोभावत् १२ प्रसंतमतिशोषनपर्णावानादिरूपोनिय

सशैलसागरानूपं वीर्यवान्नवलोकयन् नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ११ शीतमंगल
तोयाभिः पद्मिनीभिः समंततः विशालैराश्रमपदैर्वेदिमंडलसंकुलं १२ कदल्यटविसंशोभं नारि
केलोपशोभितं सालैस्तालैश्च तरुभिश्च सुपुष्पितैः १३ प्रसंतनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः
नागैः सुपर्णैर्गंधर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः १४ जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैश्चोपशोभितं प्राजैर्वैखा
नसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः १५ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतं क्रीडारतिविधिज्ञा
भिरप्सरोभिः सहस्रशः १६ सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासितं देवदानवसंघैश्च चरितंव
मृताशिभिः १७ हंसक्रौंचप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रनादितं वैडूर्यप्रस्तरं स्निग्धं सांद्रं सागरतेजसा १८
पांडुराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च
नृत्यगीतांभिरम्याणि विमानानि समंततः १९

प्राजा गणविशेषाने १४ प्राजैर्ब्रह्मात्मजैर्वैखानसैस्तपोनिष्ठैः प्रसिद्धैः माषसंज्ञकैः १५
अमृताशिभिः अमृतभोजनैः १७ सर्वामरकाः वैडूर्यप्रस्तरं वैडूर्यं सहस्रपाषाणमप्रस्तरम् सागरतेजसा सागरोर्मिवैभवेन स्निग्धं सांद्रं प्रीतलम् १८ १५
७५

150 अभिसंपतन् गच्छन्मार्गवशाद्विमानानि गंधर्वाप्सरसश्च ददर्श २० निर्यासरूपरसप्रधानमूलानां चंदनानामिति संबंधः हृद्यानि निर्यासरसमूलानामनुपादानका
रणानां गुग्गुलादिवृक्षाणां चंदनानि पश्यन् २१ जातीनां मालतीनां तक्कोलाः सुगंधफला वृक्षविशेषास्तेषां वनानि पश्यन् २२ शैलानि शिलासमू।

तपसार्जितलोकानां कामगानभिसंपतत् गंधर्वाप्सरसश्चैव ददर्शाथ धनदानुजः २० निर्यासरस
मूलानां चंदनानां समंततः वनानि पश्यन् सौम्यानि घ्राणहर्षकराणि च २१ अगरूणां च शुक्ला
नां वनान्युपवनानि च तक्कोलीनां च जातीनां फलिनां च सुगंधिनां २२ पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मा
नि मरिचस्य च मुक्ताभांश्च समूहानि पुष्यमाणानि तीरतः २३ शैलानि प्रशावेश्मैव प्रवालानि च
शैलेया कांचनानीव शृंगाणि राजतानि तथैव च २४ प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नानि हृदानि च
धनधान्योपपन्नानि हीरैश्चैराहृतानि च २५ हस्त्यश्वरथगाढानि नगराणि विलोकयन् तं समं
सर्वतः स्निग्धमृदुसंस्पर्शमाहृते २६ अनूपं सिंधुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् तत्रापश्यत् समे
घाभं न्यग्रोधं मुनिभिर्वृतः २७

हान् २४ प्रस्रवाणि निर्झराः २५ समं समभूतलं देशम् २६ तत्र सिंधुराजानूपे २७ यस्य दिव्यवृक्षस्य प्रसंगात् तन्माहात्म्यं कविराह २७ ॥

श्री
वा रा
आ टी
७८

151 यस्येति षड्भिः श्लोकैः गरुडोमृताहरणप्रस्तावे भक्षार्थं महाकायं गजं कच्छपं चादाय यत्र विश्रमितुं वाभक्षणाय यस्य शाखाम् आजगाम गत्वा च यस्य शाखां भार
तेण बभञ्ज तस्यां भग्नशाखायां वैखानसादयो नेके ऋषयः समागता बभूवुस्तेषां शाखायां तेन नाशो माभूदिति तां शाखां तौ गजकच्छपौ च म

समंतादस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः यस्य हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपं २८ भक्षार्थं गरु
डः शाखामाजगाम महाबलः तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः २९ सुपर्णः पर्णबहुलां बभं
जाथ महाबलः तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः ३० आजा बभूवुर्धूम्राश्च संगताः परम
र्षयः तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां शतयोजनां भग्नामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ एकपादेन ध
र्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषं ३२ निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयि
त्वा महामुनीन् ३३ स तेनैव प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः अमृतानयनार्थं वै च
कार मतिमान्मतिम् ॥ ३४

हाबलत्वादाहृत्य न्यग्रोधमागतदागच्छत्तत्रैव तौ पातौ चैकपदेन भिन्नौ तत्र तदेव तदामिषं गजकच्छपरूपं भक्षयित्वा तया शाखया प्रहृत्य निषाद-
विषयं निषाददेशं हत्वा मुनीन्मोचयित्वा प्रहर्षं लेभे ३३ स तेनैव प्रहर्षेण आमिषभक्षणनिषादनाशमुनिरक्षणजसंतोषेण ३४

152 प्ररोहजालानिप्ररोहःश्रृंगाएवलतिर्मितजालानिरत्नमयगेहोपरिपरिपतितप्रवेशपापरिहारायवज्रानिवलान्विर्मथ्यछित्वारत्नमयमन्दहंचभित्वाशुनमस्तृतंमहेंद्रभ
गवतादाजहार ३५ स्वपर्णानकृतेभक्षकमहाशाखवन्तंतृपंलक्षणंयस्यतं ३६ ३७ ३८ सर्वकामैरभिलषितसर्वभोगपवस्तुभिरर्चितोवभूवेतिशे

प्ररोहजालानिनिर्मथ्यभित्वारत्नगृहंवरं महेंद्रभवनाद्दुममाजहाराणम्रतेनतः ३५ तंमहर्षिगणोद्दु
ष्टसुपर्णीकृतलक्षणं नाम्नासुभद्रंन्यग्रोधंददर्शधनदानुजः ३६ नतगत्वापरंपारंसमुद्रस्यमहो
दधेः ददर्शाश्रममेकांतेपुण्येरम्येवनांतरे ३७ तत्रकृष्णाजिनधरंजटामंडलधारिणं ददर्शनिय
ताहारंमारीचंनामराक्षसं ३८ सरावणःसमागम्यविधिवत्तेनरक्षसा मारीचेनार्चितोराजासर्व
कामैरमानुषैः ३९ स्वयंप्रजपित्वाचभोजनेनोदकेनच अर्थोपहितयावाचामारीचोवाक्य
मब्रवीत ४० कच्चित्तेकुशलंराजन्लंकायांराक्षसेश्वर केनार्थेनपुनस्त्वंवैतूर्णमेवइहागतः ४१
एवमुक्तोमहातेजामारीचेनसरावणः ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ४२ इत्यार्षे
रामायणेआरण्यकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ३५

षः ३९ ४० प्रजप्योत्तरंकुशलंलंकेशइति कच्चिदिति ४१ इदंअग्रिमसर्ववक्ष्यमाणं ४२ इति श्रीरामायणेआरण्यकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ३५ ॥

153 मारीचेति नातेनप्रलापेनेनकार्यंवदिष्यन्नहमेवेदंतेऽस्मास्यति १ जानीषेत्विति भ्रात्रादयो मन्नियोगाज्जनस्थानेऽधिवसन्तीत्वंजानीषेकिलेतत्त्वयाप्य
हृत्वान्तः लब्धशुद्धोत्साहाः २ अयनञ्च विवाक्रियमाणमहत्तवजानीषेऽस्माद्‌ अधिवासंचेति अनीनवाधमानावाधद्‌हेतोरणानवद्‌ अधिवासंचकु

मारीचश्रूयतांतावद्वचनंममभाषतः आर्तोऽस्मिममचार्तस्यभवान्हिपरमागतिः १ जानीषेत्वंजनस्था
नेभ्रातायत्रखरोमम दूषणश्चमहाबाहुःस्वसाशूर्पणखाचमे २ त्रिशिराश्चमहाबाहूराक्षसाःपिशि
ताशनाः अन्येचबहवःशूरालब्धलक्षानिशाचराः ३ वसन्तिमन्नियोगेनअधिवासंचराक्षसाः बाध
मानामहारण्येमुनीन्येधर्मचारिणः ४ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणां शूराणांलब्धलक्षा
णांखरचित्तानुवर्तिनां ५ तेत्विदानींजनस्थानेवसमानामहाबला संगताःपरमायत्तारामेणसहसं
युगे ६ नानाशस्त्रप्रहरणाःखरप्रमुखराक्षसाः तेनसंजातरोषेणरामेणरणमूर्धनि ७

वेतिमन्नियोगादिजिति शेषः अधिवासमुपद्रवरहितकतकः रतिवासतितिपादे रतिवासंस्थापीत्यावासोयत्रकर्मणितथा ४५ चतुर्दशसहस्रा
णियानितेतित्विदानीमित्यन्वयः वसमानाःवसन्तः रामेणसंयुगेसंगताःतेनसहसमरमकार्षुरित्यर्थः परमायत्ताःसन्नद्धाः ६

154 किंचिदपिपरुषमनुक्त्वापाणिनैःप्रारमोत्तणयापारेर्यांपारितिसंवानयापारंकृतं ८ अथभगिनीवैरूप्यनिकारणंममनातःक्रोधात् दूषयति रामंपिशेसा
हितहीणजीवितःनिरपराधस्त्रीवैरूप्यकरणात्तथात्वममते ९ अतएवशीलःजितेंद्रियश्चअस्थानेक्रोधात् १ सत्ववलमेवलकेवलमाश्रित्यनतयमे १२

ऋतुकालापहृषंकिंचिद्वैरैर्यांपारितेंयत्रः वनदेशासहस्राणिरत्नसामग्रतेजसो ८ निहताविशारै
र्हीमेमीत्रुषेणापदातिना खरश्चनिहतःसंख्येदूषणश्चनिपातितः ९ हताश्रिशिरसंवापिनिर्भया
दंडकाःकृताः पिशाचितास्ततःक्रुद्धेनसभापःतीणजीवितः १० सहेनानस्पसंस्पस्पणामःनत्रिपेशास
नःप्रशीलःककेपरस्तीतेणमूर्वालच्योजितेंद्रियः ११ सकथमात्वधर्मात्माभूतानामहितेरतः ये
नवैरंविनारण्येसत्वमाश्रायकेवलं १२ कर्णनासापहारेणभगिनीमेविरूपिता अस्यभार्याजनस्
स्थानात्सीतासुरसुतोपमा १३ आनयिष्यामिविक्रम्यसहायस्तत्रमेभव त्वयाह्यहंसहायेनपार्श्वस्थे
नमहाबलः १४ भ्रातृभिश्चसुरान्सर्वान्नाहमत्रानुचिंतये तत्सहायोभवत्वंमेसमर्थोह्यसिराक्षस १५
वीर्यंयुद्धेचदर्पेचनह्यस्तिसदृशस्तव उपायतोमहाशूरःमहामायाविशारदः १६

भ्रातृभिःकुंभकर्णादिभिःनाभिचिंतयेपणगणयामि १५ उपायतःउपायेष्विसमर्थः तेनैवदत्तगर्भविशेषणंमहामायेस्यादि १८ ॥ १९

श्री. वा. रा. आ. टी. २८

155 समसहायेप्रकर्म्येवयत्कार्येतत्कर्मेसहायिष्यन्नवयः १७ अप्रयोगप्रणामे १८ ततःस्वांवंक्रेणादिनेयथाभवतितथाविस्रब्धंयथाभवतितथाचप्रहरिष्या
मि २१ रामकथारामप्रसंगंश्रुत्वामारीचस्यलोवभूवनेनतत्रासेनचतस्यशुष्कमभवत् २२ चिन्तावशादनिमिषैरिवनेत्रैरुपलक्षितःपो

पतद्दृष्ट्वामहद्भूतंत्वत्समीपंनिशाचरः एवमेतत्कर्मसाहाय्येयत्कार्येवृत्ततात्मम १७ सोवर्णिस्त्वंमृगो
भूत्वाविचरोरन्ततविचरद्भिः आश्रमंतस्यरामस्यसीतायाःप्रत्यवेचर १८ तांतुनिःसंशयंसीतादृष्ट्वातंस्व
गरूपिणं गृह्यतामितिभर्तारंलक्ष्मणंवाभिधास्यति १९ ततस्तयोरपायेतच्छून्येसीतांयथासुखं निरा
बाधोहरिष्यामिचन्द्रंचन्द्रप्रभामिव २० ततःपश्चात्त्वरामेभार्याहरणकर्शिते विस्रब्धंप्रहरिष्यामि
कृतार्थेनान्तरात्मना २१ तस्यरामकथांश्रुत्वामारीचस्यमहात्मनः शुष्कंसमभवद्वक्रं ` ` ` त्रस्तो
बभूवच २२ ओष्ठौपरिलिहन्शुष्कौनेत्रैरनिमिषैरिव मृतभूतइवार्तस्तुरावणंसमुदैक्षत २३ सा
रावणंत्रस्तविषण्णचेतामहावनेरामपराक्रमज्ञः कृतांजलिस्तत्ववचोचवाक्यंहितंचतस्मैहितमा
त्मनश्च २४ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ३६

ष्टः मृतभूतोमृतप्रायः २३ आत्मनोहितमित्यार्षीषष्ठी २४ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ३६

156 नदिति १ प्रियवादिनः स्वामि हितमपेक्ष्यानप्रियापानया संतोषायनकालमभ्र २ वाक्यवक्ताः पुरुषाः सुलभाः अपितुअप्रिय स्यापितकालमप्रियत्याश्रृती
यमानस्यापिकालान्तरेपथ्यस्य वच सोवक्ता श्रोतास्तस्य वभोक्ता अहितवमनितिभासमानमपि ३ पथ्यमेवेतिग्रहीताराजाविवेकीदुर्लभः अतोमया

तच्छ्रुत्वारावणेनोक्तं मारीचोवाक्यविशारदः प्रत्युवाच महातेजामारीचोराक्षसेश्वरं १ सुलभाःपुरु
षाराजन्सततंप्रियवादिनः अप्रियस्यचपथ्य ̈ ̈ ̈ ̈वक्ताचदुर्लभः २ नत्वंनेबुध्यसेरामं
महावीर्यगुणोन्नतं अयुक्तचारश्चपलोमहेन्द्रवरुणोपमं ३ अपिस्वस्तिभवेत्तातसर्वेषामपिर
क्षसां अपिरामोनसंक्रुद्धःकुर्याल्लोकानराक्षसान् ४ अपितेजीवितान्तायनोत्पन्नाजनकात्म
जा अपिसीतानिमित्तेचनभवेद्व्यसनंमहत् ५ अपित्वामीश्वरंप्राप्यकाममृत्तंनिरंकुशं
नविनश्येत्पुरीलंकात्वयासहसराक्षसा ६

यमानमापानतोप्रियमिवाभासमानमपिउदर्केपरमहितेमृत्युरित्युक्तिशेषः १ अवोधेहेतुरयुक्तचारत्वंअप्रतिसुक्तचारत्वं ३ पतदवोधकुप्सतता
नदौभावीत्याह अपीतिरक्षसाम्वस्तीत्यर्थः अपिस्वस्तिभवेदपिदेमसयघेनापिकिं नवइत्यर्थः हितनिश्चयोवितिशेषः नयासंक्रुद्धोरामोलोकमराक्षस

रामायणटीकारण्य ३ ७ ५

श्री
वा॰रा॰
प्राती
७१

157 पापमंत्रितःपोपुसहकुलकर्तव्यार्थविचारः ७ एवंमहावीर्यंत्वंरामेश्रुतिपापगणविणोक्तहृष्यणानिनिराचष्टेनवर्तितेत्यादि ८ नेत्ताप्रभावेदेत्वःसर्वभूतेहिते
रतः ९ कैकेय्यावचितंरदृष्ट्वातेसत्यवादिनंकरिष्यामीतिवनंस्वयमेवप्रव्रजितोनानकिंचिंसायातंपितुराज्ञयावासितइत्यर्थः १० कैकेय्याःप्रियस्यकाम

वहियःकामवृत्तोहिदुःशीलःपापमंत्रितः आत्मानंस्वजनंराष्ट्रंसराजानंहंतिदुर्मतिः ७ नचापिज्ञायपि
मत्कोवामयोदःकश्चन नलुब्धोनचदुःशीलोनचचपिणामतः ८ नचधर्मगुणेर्हीनःकौसल्यान
दवर्धनः नचतीक्ष्णोहिभूतानांसर्वभूतहितेरतः ९ ववितंपितरंदृष्ट्वाकैकेय्यासत्यवादिनं करिष्या
मीतिधर्मात्मातःप्रव्रजितोवनं १० कैकेय्याःप्रियकामार्थंपितुर्दशरथस्यच हित्वाराज्यंचभोगां
श्चप्रविष्टोदंडकावनं ११ नरामःकर्कशस्तातनाविद्वान्नाजितेंद्रियः अनृतंनश्रुतंचैवनैवत्वंवक्तु
मर्हसि १२ रामोविग्रहवान्धर्मःसाधुःसत्यपराक्रमः राजासर्वस्यलोकस्यदेवानामिववासवः १३

सत्यमनोरथस्यसहायांर्थ ११ अनृतंनश्रुतंचैव अनृतप्रसंगमपिनजानातितेनतत्कथनंहायायास्तमित्यर्थः एवंवक्तुंरामेदुर्गुणेवक्तुं १२ १३

७८

158 श्रयसीतापहारस्यासामवमाह कथंचिदि संवेतेन सायातिश्रस्यैवैभवेन किंचनस्यामस्येनतेजसा सहूश्रनापेनेत्यर्थः १४ शरीराविषेणात्जालंखङ्गचापदे
नतहतमात्रेवस्तहूपभिधनेयस्य १५ रामेतकनूपकोपपादकविशेषणमाह धनुरितिधनुरेवसारितेत्याविमितिपावत दीमंत्वात्तादीममासंयस्यराम

कथंतत्रस्यैवैदेहीरत्नसंसेवनतेजसा इक्ष्वेखसमंहूतंशुभामिवविवस्वतः १४ शराविषमनापृ
ष्ठवापल्वङ्ग्धैनेरणा रामाग्निमादसादीमंनश्चेश्टवर्मदृसि १५ धनुर्ज्ञोहितनहीमास्यां शराविषममषि
णि चापवाणधरंतीतांशत्रुमेनापहारिणी १६ राजेन्द्रस्यैवमेतत्त्वंजीवितं चेष्टमात्मनः नासासा
दंपितत्तातनरामोतकमिदाहंसि १७ अश्वमेधहितंतेजोयस्यसाजनकात्मजा नत्वंसमर्थस्तांहतुंराः
मचापाश्रयोवने १८ तस्यैवनरसिंहस्यसिंहोरस्कस्यभामिनी प्राणेभ्योपिप्रियतराभार्यानित्यम
नुव्रता १९ नसाधर्षयितुंशक्यामैथिल्योजस्विनः प्रिया दीप्तस्येवहुताशस्यशिखासीतासुमध्यमा २०

हूपंतकस्यज्वालाहीमत्त्वमेवशरातविषमित्यनेनोक्तं १६ अमासात्त्यं १७ अश्वमेधहितंतेजःस्यनेनावाङ्मनसगोचरत्वमुक्तं यस्यसंस्यनेननस्याअपित
त्वंसचिवं १८ नरसिंहसंस्यनेनहिरण्यकशिपुप्रभृतिहंतायमेवेतिसूचितं निरुपमत्वमनेननस्यास्तत्क्रिंत्वंसूचितं १९ नसेतिरजस्तमःप्रधीनं

रघुटी० ॥ ५९ ॥

श्री.
वा रा
आ टी
८

159 यद्येस्मिन्नद्य मं कृत्वा तेन किमपि हितमित्यर्थः नेन त्वेवं रणे हृष्टस्तद्रात दंतेन दर्शनावस्थानेन त्वन्जीवितमित्यर्थः २१ जीवितमिति जीवितासुहृदि
यमत्वं विभीषणाग्रुरोगमे धर्मिष्टे मं अपि त्वां च नेन तरं निश्चयं कृत्वा दोषगुणबलावलविचारणाविषयं आत्मनो रामस्य च दोषगुणबलाबल

किमद्य संशये मिमं कृत्वा तेरात्मनाधिप हृष्टश्चेवं रणे तेन नरं नमुपजीवितं २१ जीवितेन चमत्वं चैव राज्यं
चैव सुदुर्लभं समस्तैः सचिवैः सार्धं विभीषणपुरस्कृतैः २२ मंत्रयित्वा सधर्मिष्टैः कृत्वा निश्चयमात्म
नः दोषणं गुणानां च संप्रधार्य बलाबलं २३ आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः हितं हितं
व निश्चित्य त्वमनकर्तुमर्हसि २४ अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना इदं हि भूयः
शृणु वाक्यमुत्तमं बलं च वश्यं कुरु च निशाचराधिप २५ इत्यार्षे रामायणे आरण्य
कांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ३०

सं प्रधार्य विचार्य तदनंतरं स्वस्य रामस्य च बलं तत्त्वतो ज्ञात्वा निश्चित्य तव आत्मनो हितमिति निश्चित्य यत् त्वमनुकर्तुमर्हसीत्यर्थः २२ सत्त्ववि
वाक्यं गतस्य मम तव धनि स्यपश्यादृ अहं त्वितिर्द्वेवसमागम २५ इति श्रीरामायणे आरण्यकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ३०

८०

160 अथास्यानुभवसिद्धरामबलमाह कदाचिदित्यादि अदृष्टमपीतिसंबंधः १ महाचित्तःसमोचित्तस्तत्पर्यः २ पर्वकालेयागकाले ४ पंचदशवर्षोपि तथा

कदाचिदप्यदृष्टवीर्यातत्पर्यटन्पृथिवीमिमां बलेनागसहस्रस्यधारयन्पर्वतोपमः १ नीलजीमूतसं
काशस्तप्तकांचनकुंडलः भयंलोकस्यजनयन्किरीटीपरिघायुधः २ अचरद्दंडकारण्यमृषिमांसा
निभक्षयन् विश्वामित्रोथधर्मात्मामदित्तेमहामुनिः ३ स्वयंगत्वादशरथंनरेंद्रमिदमब्रवीत्
अयंरक्षतुमांरामःपर्वकालेसमाहितः ४ मारीचान्मेभयंघोरंसमुत्पन्नंनरेश्वरः इत्येवमुक्तोधर्मा
त्माराजादशरथस्तदा ५ प्रत्युवाचमहाभागंविश्वामित्रंमहामुनिं ऊनद्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च
राघवः ६ कामंतुममतत्सैन्यंमयासहगमिष्यति बलेनचतुरंगेणस्वयमेत्यनिशाचरं ७ वधि
ष्यामिमुनिश्रेष्ठशत्रुंतवयथेप्सितं एवमुक्तःसतुमुनीराजानमिदमब्रवीत् ८

दशरथेनानद्दिजोप्यज्ञेयाल्पयोजनायप्रतिबालेनापीदृशंकृतंकिमधुनावाच्यमितिरावणस्यकृतंतभयापमरीचेनतथादशरथेनोक्तइत्यर्धद्वाद
शवर्षइत्युक्तऊनषोडशवर्षोयमितिपाठांतरम् ९ । ८

श्री
वा रा
आदी
८८

161 यद्यपि भवान्देवानामपि सहायकृत् आसीत् अपि स्मृतं त्वया कृतं कर्म त्रिलोके त्रिलोकेषु विदितं त्रिषु लोकेषु विदितं तथापि रामाद्रामाद्बलं न समास्त
सो न पर्याप्नमतः कामं त्वद्बलं परस्मिन्दैत्ये वर्तिष्यत्वं तदुपयोगाभावात् अतएव बालोपि यतः स त्वं ग्रहसमर्थोतो दद्यपदेव नियोगः ९ उपस्थि

रामाद्रामाद्बलं लोके यथासीत्तस्य रक्षसः देवत्वमपि बलान्नसमोस्य अभिपालकः ९ आसीत्तद्वत्कृतनक
र्म त्रिलोकविदितं नृप कामगमस्तिमद्दत्तैर्मुनिश्रेष्ठ विहृपरंतप १० बालोप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य
निग्रहे गमिष्यामि ममादाय स्वस्ति तेस्तु परंतप ११ इत्येवमुक्त्वा स मुनिस्तमादाय नृपात्मजं जगा
म परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमं १२ तेन यान्दण्डकारण्यं यज्ञविघ्नप्रदीपितं बभूवोपस्थितो रामः
चित्रविस्फारयन्धनुः १३ अज्ञातयौवनः श्रीमान्बालः श्यामः शुभेक्षणः एकवस्त्रधरो धन्वी शि
खी कनकमालया १४ शोभयन्दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा अदृश्यत तदा रामो बालचंद्र इवोदितः १५

तो रामः तत्र स्तत्रणार्थं समीपं शाम सन् १३ अज्ञातयौवनः शास्त्रादिपु त्वविन्दुशाद्गुभावहीनः श्यामः एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्यस्थितः शिखी का
पत्रधरः कनकमालयोपलक्षितः १४ १५

162 भ्राजमानमेघसमप्रभः अत्रपाठोद्यार्थकलिदादेवपारखपणादेवाद्मागतोनत्वतदागमनंममअभ्युदामितिधनयतिपद्दा वहुकालिकत्वेनविस्मृततवाहा
तन्मारोपः भार्गवीवलिद्याश्रमोवाश्राश्रममध्ये्दत्तवरोवल्लदत्तदेवावध्यत्ववरः १९ प्रविष्टोहंतेनदृष्टइत्यन्वयः १७ पातयोजनेननदातनमर्थतेदृष्टास्य

ततोहं मेघसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः वलीदत्तवरोदर्पादाजगामाश्रमांतरं १५ तेनदृष्टः प्रविष्टोहंस
वसेवोद्यतायुधः मांतुदृष्ट्वाधनुःसज्यमसंभ्रांतश्चकारह १६ अवजानन्नहंमोहाद्वालोयमितिराघ
वे विश्वामित्रस्यतोवेदिमध्यमभ्यवकृतत्वरः १८ तेनशक्रकस्ततोबाणःपीतःशत्रुनिवर्हणः तेनाहंता
डितःक्षिप्तः समुद्रेशतयोजने १९ नेच्छतातातमांहंतुंतेनदावीरेणरक्षितः रामस्यशरवेगेननिरस्तो
भ्रांतचेतनः २० पातितोहंतदातेनगंभीरेसागरांभसि प्राप्यसंज्ञांचिरात्तातलंकांप्रतिगतःपुरीं २१
एवमस्मिंस्तदामुक्तःसहायास्तेनिपातिताः अकृतास्त्रेणरामेणबालेनाक्लिष्टकर्मणा २२ तन्मयावा
र्यमाणस्त्वंयदिरामेणविग्रहं करिष्यस्यापदंघोरांक्षिप्रंप्राप्यनशिष्यसि २३ क्रीडारतिविधिज्ञानांस
माजोत्सवदर्शिनां रक्षसांचैवसंतापमनर्थंचाहरिष्यसि २४

तेसमुद्रेक्षिप्तः १९ नेच्छताश्रनिच्छतापवच्चरक्षसांकेवलेकृपाजन्यमितिमारीचाशयः भाविकार्यार्थमिति वस्तुतंत्व २० येमेसहायाअपरेगतास्ते
निपातितानारत्यन्वयः २१.२२ अनर्थंमरणंतृप अद्धरिष्यसिपत्नानसंपादयिष्यसि २४

श्री
वाण
आरी
८२

163 संगदोषाद्धतः कुलमात्रस्यनाशः प्राप्नोतीत्याह अकुर्वंतीपीति परपापैः परीषांपापात्मनांपापैर्निमित्तैः नागह्रदे सर्पयुक्तह्रदे सर्पनिग्रहायप्रविष्टेनगारुडे-
रितधीवरादिनागरुडेनवायथाप्रमत्स्यानश्यन्तितद्वत् २६ हृतदारान्सहृतदारान्सकृद्दारानितियावत् २८ २९ नवपरिग्रहैर्नूतनःप्रेय

हर्म्यप्रासादसंबाधांनानारत्नविभूषितां द्रक्ष्यसित्वंपुरींलंकांविनष्टांमैथिलीकृते २५ अकुर्वंतोपिपापा-
निशुचयःपापसंश्रयात् परपापैर्विनश्यंतिमत्स्यानागह्रदेयथा २६ दिव्यचंदनदिग्धांगान्दिव्याभरणभू-
षितान् द्रक्ष्यस्यभिहतान्भूमौतवदोषात्तुराक्षसान् २७ हृतदारान्सदारांश्चदशविद्रवतोदिशः हतशे-
षानशरणान्द्रक्ष्यसित्वंनिशाचरान् २८ प्रद्रव्यभवतांलंकांद्रक्ष्यसित्वममसंशय शरजालपरीक्षिप्तांम-
ग्निज्वालासमावृतां २९ परदाराभिमर्षात्तनान्यत्पापतरंमहत् प्रमदानांसहस्राणितवराजन्परिग्रहे ३०
स्वदारनिरतःस्वकुलंरक्षराक्षस मानंवृद्धिंचराज्यंचजीवितंचेष्टमात्मनः ३१ कलत्राणिचसौम्यानिमि-
त्रवर्गंतथैवच यदीच्छसिचिरंभोक्तुंमाकृथाराममविप्रियं ३२ निवार्यमाणःसुहृदामयाभृशंप्रसह्यसी-
तांयदिधर्षयिष्यसि गमिष्यसिक्षीणबलःसबांधवोयमक्षयंरामशरात्तजीवितः ३३ इत्यार्षेरामायणे-
आरण्यकांडेअष्टत्रिंशः ३८

महात्मनांसहस्राणिप्रवनस्तासेवरमस्वनान्यत्रमनोधीदीमर्थः ३० ३१ ३२ ३३ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ३८ ॥

164 पुनः स्वानुभवसिद्धं राममुद्दिश्य तमाह एवमिति तदा विश्वामित्रयज्ञरक्षणसमये तेन त्वं कथंचिद्विज्ञातोऽसि इदानीमेष फलावस्था यामपि पदहृते मद्विषये यद्वृत्तं पत्सर्वं
लोकोत्तरं तद्गुणनिरीक्षणात् साध्यं स्पृश्य स्पृशनिमिषं यावत् १ पूर्वं तया कृतः शाप एकं दर्शापितो महान् निर्विलसः ग्रामतद्विषयस्य आहृतिर्वैराग्यः ताभ्यां सहितः

एवमस्मिंस्तदा शुक्रः कथंचित्तेन संयुतो इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व यदूद्वहं १ शुद्धसाभ्यामहं हाभ्यां
मनिर्विलसत्त्वया कृतः सहितो मृगतृष्णाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावनं २ हेमत्विषो महादेहो लीलया शृंगमा
हाबलः यवरं दण्डकारण्यमाससाद तो महामृगः ३ अग्निहोत्रेषु नीयेषु चैव हूतेषु रावण अन्वत गो
रो व्यचरं तापसानां तपोवने ४ निहत्य दण्डकारण्ये तापसानां च चारिणः हविषाणि पिबंस्तेषां
तस्मात् तानि च भक्षयन् ५ ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासमत्त्वनगोचरान् तदाहृषिरमतो हृदयवरं दण्डका
वने ६ तदा दण्डकारण्ये व्यवरं पर्महर्षकः ग्रासादयं तदा रामे तापसं धर्ममाश्रिते ७ वैदेहीं च महा
भागे लक्ष्मणं च महारथं तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतं ८ सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाब
ले तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ९

हृमपि मृगरूपः सन् प्रविश्य अपव्यथः २ तदेवाहृदीक्षेति ३ वनगोचरान् ऋषीन् प्रगजीवोऽस्य ४ ग्रासादयं ग्रासवान् तापसधर्मे तापसं सं वेषिधर्मं साक्षि

५
५
१
१८

165 अकृतप्रज्ञः अकृतविचारः तंप्रहारंपूर्वंरामदत्तप्रहारं १० सन्नतपर्वणः अग्रीवेहामार्थं १२ शठो गूढविप्रियकारी दृष्टभयः रामादितिशेषः समुत्क्रा-
न्तः पलायितः १३ प्रव्राजितः परित्याजितः कृतसकलदुष्टव्यापारत्यागः युक्तो योगाभ्यासरतः अतएव तापसः तपोनिष्ठः समाहितः स्थिरान्तःकरणः १४

अभ्यधावंससंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृंगोमृगाकृति जिंघांसुरकृतप्रज्ञस्तंप्रहारमनुस्मरन् १० तेनमुक्तास्त्रयो-
बाणाःशिताःशत्रुनिवर्हणाः विकृष्यसमहच्चापंसुपर्णानिलतुल्यगाः ॥ तेबाणावज्रसंकाशाःसु-
घोरारक्तभोजनाः आजग्मुःसहिताःसर्वेत्रयःसन्नतपर्वणः १२ पराक्रमज्ञोरामस्यशठोदृष्टभयःपुरा
समुत्क्रांतस्ततोमुक्तस्तावभौराक्षसोहतः १३ शरेणमुक्तोरामस्यकथंचित्प्राप्यजीवितं इहप्रव्राजि-
तोयुक्तस्तापसोऽहंसमाहितः १४ वृक्षेवृक्षेहिपश्यामिचीरकृष्णाजिनांबरं गृहीतधनुषंरामंपाशह-
स्तमिवांतकं १५ अपिरामसहस्राणिभीतःपश्यामिरावण राममयमिदंसर्वमरण्यंप्रतिभातिमे १६
राममेवहिपश्यामिरहितेराक्षसेश्वर दृष्टास्वप्नगतंराममुद्भ्रमामिविचेतनः १७ ॥

रहितेरामरहितेऽपिवने उद्भ्रमामि भीतोभवामिस्वचेततःसम्भ्रमोन एवैतत्स्वोपितदर्शनवशात्लब्धचेतनः प्रलपामीत्यर्थः १७ ॥ १७

166 रकारादीनीति एवंचमात्राद्यर्थेनेयस्त्रायः सर्वक्रमपाकारइतिभावः तत्रापिएकदेशस्तनावदपितामम यकंकिंचमेकं शृणोतत्रासभयजनकत्वमिति
स्यानेरूच्छीकेशतत्वप्रकीर्तितिगीताश्लोकार्थोत्रब्रवयः १८ तस्याहंमेणरेणपुष्पकपतयुचितं नद्गुतद्धारणपद्धारउचितःसर्वकुलनाशकत्वात् युद्धे
पकस्यैवनाशादितिभावः राघवपदमाहः तस्मांचेति यदिमांजीवंतंद्रष्टुमिच्छसितदारामकथानकार्यातत्रकृपयापारदत्तेनोपहारकस्माउभयोरपि

रकारादीनिनामानिरामत्रस्तस्यरावणः रत्नानिचरथाश्चैववित्रासंजनयंतिमे १८ अहंतस्यप्रभा
वज्ञोनयुद्धंतेनतेक्षमं बलिवानपुरुषव्याघ्रोराघवोहिमहाबलः १९ रामेणमेणपुष्पकत्तमोबाकु
रुरावण नतेरामकथाकार्यायदिमांद्रष्टुमिच्छसि २० बहवःसाधवोलोकेयुक्ताधर्ममनुष्ठिता प
रेषामपराधेनविनष्टाःसपरिच्छदाः २१ सोहंपरापराधेनविनशेयंनिशा`````` कुरुया
त्तेक्षमंतत्त्वमहंत्वांनानुयामिवै २२

तेजोनाशोमरणाद्दप्यधिकाउत्वस्येतिभावः २० साधवःप्रकृतपणपचाराःयुक्तायोगवंतःप्रत्युष्ठितोऽरतिकंनरत्निरिनिष्ठा २१ परापराधेननवाप
राधेनेत्यर्थः विनशेयंविनशिष्यामि प्रत्नोद्देशात्तस्यतेदत्तंमरणःत्वमावानमेवकुरुअहंत्वांनानुयामि तद्विनानुगच्छामीत्यर्थः २२

श्री॰
वा॰रा॰
आ॰टी॰
८४

167 तत्रहेतुमाह रामश्चहीति तेजःपराक्रमःसत्वंबुद्धिर्बलंबलंधारीरं द्वितीयेनामहात्मजत्वादिगुणैः रामःप्रसिद्धः तर्हीदृशोरामःरात्रसलोकस्यां
तकतकःद्दितिश्रयनभवेदिति अपिसभावयेतप्रतोनानुयामितत्रुद्धिंसकलरात्रसकुलनाशाभिप्रायनिभावः २२ खरादिनाशस्यतत्कृता
न्यायमूलत्वात तत्रत्तैमेवप्रक्रमाह यदीसीताहरणप्रयत्नदोषविद्रूपितशूर्पणखाद्वारेणोरतिदूतस्वलीमवस्थितेनरामेणपरिशूर्पणखा

रामश्चहिमहातेजामहासत्वोमहाबलः अपिरात्रसलोकस्यभवेदंतकरोपिहि २३ यदिशूर्पणखाद्वारे
तोभ्नेतस्थानगतःखरः अतिवृत्तोहतःपूर्वंरामेणाक्लिष्टकर्मणा २४ अत्रब्रूहियथातत्वंकोरामस्य
व्यतिक्रमः २४ इदंवचोवंधर्मेदिनार्थिनामयायथोच्यमानंयदिनाभिपत्स्यसे सबांधवस्त्यद्यसिजीवि
तंरणेहतोयरामेणशरैरजिह्मगैः २५ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९

वाक्यजनितरोषात्स्वयंयोद्धुंगतोरामेणाहतस्तदाकोरामस्यव्यतिक्रमोःन्यायस्त्वमेवब्रूहि इदमिति यथोच्यमानंपरमार्थेनउच्यमानंय
दिनाभिपत्स्यसत्तामीकारिष्यसितदारणेहतः सबांधवस्त्वंजीवितंसद्यसि अतिमयाअप्येवंनिश्चीयते २५ इतिश्रीरामायणेआर
ण्यकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९

८५

168 मारीचस्य मारीचेन त्वमेव निवृत्तिसमर्थं प्रोक्तं माऽयं कालो विनैव चाकाण्डं उक्तं उपदिष्टो राघवेणोऽनर्थे स्वपथमिव न उक्तं न प्रतिजग्राह १ शाठ्येन मानुषस्य स्वाव
कालात् क्रोधेनाह दुष्कुलेति अयुक्तार्थं राजवितथप्रतिकूलत्वात् अयुक्तार्थं निष्फलत्वमोघगाम्भीर्यं तेन मनसा दयेन स्थानवकाशात् ३ संयुगे पापः

मारीचस्य तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं च रावणः उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधं १ तं पथ्यहितवक्ता
रं मारीचं राक्षसाधिपः अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः दुष्कुलैतदयुक्तार्थं मारीच मयि क
थ्यते वाक्यं निष्फलमत्यर्थं बीजमुप्तमिवोषरे ३ त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे मूर्खस्य
पापशीलस्य मानुषस्य विशेषतः ४ यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा
वनमेकपदे गतः ५ अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव सन्नि
धौ ६ एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच विद्यते न व्यावर्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ७ ॥

शीलत्वादिगुणकस्य सीतारक्षार्थं हन्तव्यात रामस्य भार्याहरणविषये स्थितं मां त्वद्वाक्यैर्भेत्तुं निवर्तयितुमशक्यमित्यर्थः मामिति द्वितीया छान्दसत्वात्
तत्र मूर्खत्वमुपपादयति यस्त्यक्त्वेति प्राकृतमस्थिरं स्त्रीकैकेयीपक्षपदे ज्ञात्वा ५ संयुगे खरहन्तुरित्यन्वयः ६ ॥

श्री
वारा
क्षेत्री
८५

169 अपि वा दृष्टो जरपुत्रात्पस्तवामं गतस्तस्माद् दोषगुणं वेति कस्य वित्तं दिग्ध्यस्य विनिश्चये निश्चयसिध्यर्थं प्रज्ञा उचिते को गुणः को दोषः क उपायः को
यापाइति यदि दृष्टस्यानंतदापद्ववक्तुमर्हसि गुणदोषादिकमित्यर्थः मयात्तु निश्चिते कार्ये केवलसाहाय्ये नियुज्यसे। सोवतेनल्पः सत्त्वनिभा
वः ८ दृष्टेनतरमेवराजनिसंबंधेनविनीतेनवाच्यमित्याह संस्पृष्टेनेतिति उद्धतोजल्पितेनेनविनीतत्वादर्शिता ९ उपचारेणराजनीत्युक्तंसाव

दोषं गुणं वा संस्पृष्टं त्वमेवं वक्तुमर्हसि अपायं वा उपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ८ संस्पृष्टेन न वक्त
व्यं सत्त्वेन विपश्चिता उद्धतो जल्पिता राज्ञो यः कीर्तिमात्मनः ९ वाक्यमप्रतिकूलं तन्नर उग्रं स्वं भ
मेद्धितं उपचारेण युक्तं च वक्तव्यो वसुधाधिपः १० सावमर्दं तु यद्वाक्यमथवा हितमुच्यते नाभि
नंदेत तन्नराज्ञा मानी मानवर्जितं ११ एवं रूपाणि राज्ञो वा धार्याणि स्मितौजसः अग्नेरिंद्रस्य सोमस्य
यमस्य वरुणस्य च १२ ग्रीष्मं तथा विक्रमं च सौम्यं दंडप्रसन्नता धारयंति महात्मानो राजानः दा
णदाच १३

वमर्दं राजन्दृष्टसावमर्दसहितं अथवा यपथ्यं यपिहितं तत्तथापिनाभिनंदेत तत्त्वेन दृष्ट एव ममाहितमवमर्दसहितं मानहीनं वदसीति तन्नचितमि
तिभावः ११ ततो वक्तव्यनिष्टमपीत्याह केयं चेमशाद अग्नेरिति १२ कानि रूपाणि तत्राह क्रमेणाग्नेरग्न्यमिति ग्रीष्मं तेजसाम सौम्यं रूपाद्दि
वित्वं दंडं दुष्टनिग्रहम् एवंचताहृद्यो वक्तेतीतत्वाद्दंडपाद्यस्याशयः १३ ॥

८५

170 धर्मं राजधर्मं १४ अभ्यागतमतिथिमित्यनेन पूज्यत्वातिशयं सूचयति गुणदोषप्रश्ने किं मम हितं मितिप्रश्ने वा त्वदर्शकत्वं सूचितं नैव त्वदेकमपि मया
दृष्टमिति भावः १५ अपि च अपितु मया तु मयात्मा प्रतिपत्तावदेवोक्ते किं तत्राह अस्मिन् सीतापहारव्यपेक्षे ते स भवान् मया नियुक्तः साहाय्यकं त्वं मह

तस्यास्त्वं सर्वावस्थासु मान्यास्ताः श्रुत्वा श्रुतिसदा नैव धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमाश्रितः १४ अस्याम
ते त्वदोगात्म्यात्तरुक्षवद्सीहरण गुणदोषान्न पृच्छामि क्षेमं चात्मनि राक्षस १५ मयोक्तमपि चैतावद्
त्वां प्रत्यमितविक्रम अस्मिंस्तु स भवान् कृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि १६ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं
वचनान्मम सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः १७ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर
प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि १८ त्वां हि मायामयं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया आनयैनमिति
क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली १९ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे दूरं गत्वाप्युदाहर हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवा
क्यानुरूपकं २० तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः अनुगच्छति सम्भ्रान्तः सौमित्रिरपि सौ
हृदात् २१ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखं आहरिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव
२२ एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस राज्यस्यार्धं प्रदास्यामि मारीच तव सुव्रत २३ ॥

सीति १९ किं तत्कर्तव्यं साहाय्यं तत्राह शृणु इति साहाय्ये मम वचनाद्यत्कार्यं तत्कर्म शृणु इति संबन्धः २० रामवाक्यानुरूपं रामध्वनिसदृशध्वनि॥

कि॰ ३० ॥ २२ ५५

श्री
वा॰रा॰
आ॰टी॰
८९

171 शिवंसौम्यगच्छसौम्येत्यनेनत्वांप्रशिक्षितोभवेत्यर्थः किंवशिकेमनोहरं मार्गंमृगरूपंगच्छप्राप्नुहि २४ अथयानेनत्वांसहवामाकर्णदंडमाह नोचेदिति नहिचना
नेनुष्ठानेमरणमेवानुष्ठानेतुजीवनमतोनुष्ठानादिप्रातिकूल्यएवभयंनपाकरणेबलात्सहलेइहैककमरणभयात्वंकरिष्यसेव २६ रामात्त्वयायद्धदयेरव
करोविजीवनेसंभाव्यतएवमहन्नाकरणेनितुसर्वथाद्यमत्युरेवेमाह आसाद्येतिनेराममसंशयाप्राणनाशानिश्चयः एतत्तमउवचनम् २७ इतिश्री

गच्छसौम्यशिवंमार्गंकार्यस्यास्यविवृद्धये अहंत्वानुगमिष्यामिसमरयोदंडकावने २४ प्राप्यसीतामयु
द्धेनवंचयित्वातुराघवं लंकांप्रतिगमिष्यामिकृतकार्यःसहत्वया २५ नोचेत्करोषिमारीचहन्मित्वामह
मद्यवै एतत्कार्यमवश्यंमेबलादपिकरिष्यसि २६ राज्ञोविप्रतिकूलस्थोनजातुसुखमेधते आसाद्य
तंजीवितसंशयस्तेमृत्युर्ध्रुवोह्यद्यमया विरुध्यतः एतद्यथावत्परिगण्यबुद्ध्यायदत्रपथ्यंकुरुतत्तथा
त्वं २७ इत्यार्षेश्रीरामायणेआरण्यकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० आज्ञप्तोरावणेनेत्थंप्रतिकूलंचराजवत्
अब्रवीत्परुषंवाक्यंनिःशंकोराक्षसाधिपम् १

रामायणेश्रीरामेआरण्यकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० राजवद्राजयोग्यमनवणेनाज्ञप्तःरामलक्ष्मणप्रतारणरूपकार्यंप्रतिकूलम् अथयथावधेक्षी
यामीममेवंप्रतिकूलवाक्यसदृशंयथातथाज्ञप्तो मारीचोनिःशंकोमारीचःपरुषंराक्षसाहितोर्थंवाक्यमब्रवीत् १ ॥

172 विनाशः विनाशोपायः २ सुखिना त्वया सद्भावस्थानमिति शेषः केनाभिनंदति कः न पापकृत् ३ उपायतः उपायव्याजेन मृत्युद्वारस्योपदेष्टा रक्षो हीनवीर्यास्तव
शत्रवः ये त्वां नतो बलवतेरणा प्रगृह्णोपरुद्धं विनश्यन्तं द्रष्टुमिच्छन्ति ४ स्वकृतेन स्वनिर्मितविनाशोपायेन ५ ये त्वामेवं कुपथप्राप्तं न निगृह्णन्ति

केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा सपुत्रस्य सराजस्य सामात्यस्य निशाचर २ कस्त्वया सु-
खिना राजन्नाभिनंदति पापकृत् केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ३ शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीन-
वीर्या निशाचर इच्छंति त्वां विनश्यंतमुपरुद्धं बलीयसा ४ केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहितवादिना ।
यस्त्वामिच्छति नश्यंतं स्वकृतेन निशाचर ५ वध्याः खलु न वध्यंते सचिवास्तव रावण ये त्वामुत्प-
थमारूढं न निगृह्णंति सर्वशः ६ अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः निग्राह्यः सर्वथा स-
द्भिः स निग्राह्यो न गृह्यसे ७ धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर स्वामिप्रसादात्सचिवाः प्राप्नुवंति
निशाचरः ८ विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण व्यसनं स्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवंतीतरे जनाः ९

न वारयंति ते अमात्यास्ते वध्या अवध्याः कुतः त्वया न वध्यंत इत्यर्थः ६ तच्च नीतिशास्त्रमाह अमात्यैरिति ७ कुतस्तैरेवमनुष्ठेयं तत्राह धर्ममिति ८
विपर्यये स्वामिवैगुण्ये तत्र न केवलं तेषामेव व्यसनप्राप्तिः किंतु सर्वजनानां तदाह इतरे जना इति प्राप्नुवंतीति शेषः ९

173

तीक्ष्णेनक्रूरदंडेनप्रतिकूलेनस्वप्रकृतीनामितिशेषः ११ तीक्ष्णमंत्राःतीव्रोपायप्रयोक्तारःतेननेनैवशत्रुदिशाराजनासहस्रसर्वैर्नैववसमनपायस्याप्येनेमं
दोमेरथ्युद्धिःसारथिपैर्वानरथायथाविषमेषुसारथिभिःसहदूनश्यंतितथातेराजानोमंत्रिभिःसहदूनश्यंति १२ प्रकृष्टधर्ममनुष्ठिताःप्रकृष्टधर्मानुष्ठा
तारःसाधवोतीतिमार्गनिष्ठाःसपरिच्छदाःसपरिजनाः १३ तीक्ष्णदंडेनप्रजास्वप्रतिकूलेनरक्ष्यमाणाःप्रजानवर्धंते गोमायुनामृगघातक

राजन्मूलोच्छ्रियमेवप्रयशाश्चजयतोवा तस्मात्सर्वस्ववस्यारदतिनयानराधिपाः १० राज्यंपालयितुंशक्यं
नतीक्ष्णेननमृदुनावा नचातिप्रतिकूलेननाविनीतेनशत्रुणा ११ येतीक्ष्णमंत्राःसचिवाभुज्यंतेसहतेनवै
विषमेषुरथ्याःशीघ्रंभंजंतिसारथिपोयथा १२ वहवसाधवोलोकेप्रकृष्टधर्ममनुष्ठिताः परेषामपराधेनवि
नश्यंतिसपरिच्छदाः १३ स्वामिनाप्रतिकूलेनप्रजास्तीक्ष्णेनराघव रक्ष्यमाणानवर्धंतेमृगागोमायुना
नायथा १४ सर्वथासंविनश्यंतिसर्वेरावणराक्षसाः येषांत्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धिरजितेंद्रियः १५
नदिदंकाकतालीयंचोरमापादितंमया अत्रत्वंशोचनीयोसिससैन्योविनशिष्यसि १६

तीक्ष्णेनरक्ष्यमाणामृगाइव १४ कर्कशःक्रूरबुद्धिःकठिनश्च १५ कर्कशःक्रूरबुद्धिःकठिनश्च १५ नदिदंत्वत्तोमरणरूपंचोरंकाकजातीयस्मा
कस्मिकमयाःप्राप्तिंनयथाप्रियतथाप्रियतस्मात्तिवमयाशोकःक्रियतेजानस्यादिक्रवोमन्यरितिमायात नयापित्वंससैन्योविनशिष्यसियत्र अत्रार्थे

174 ननु मम मरणं कथं निश्चितं तत्राह मामिति मां निहत्य रामस्त्वां सबांधवम् अचिराद्वधिष्यति तस्मादुभयथापि मरणं निश्चितं ततो वा रामाद्वा तत्राद्येन वधेन
कृतकृत्योस्मि यत्र तु येणोः रिणाहतो म्रियेयतो राजतो वलान्मरणापेक्षया रणाशत्रुतो मृत्योः स्वर्गदत्वात् अयमर्थो रयम् अस्तु तेन तु मरणेनेन पापेन्द्रकेः रा
ज्ञा मारितस्य पौंचोदकदानाचभावश्रवणात् रामतो मरणेन कृतकृत्योहमिति भावः ईदृशज्ञानं चास्य तपसा योगेन च बुद्धिचित्तत्वादिति बोध्यम् १७

मां निहत्य तु रामोसावचिरात्त्वां वधिष्यति अनेन कृतकृत्योस्मि म्रियेचाप्यरिणा हतः १७ दर्शनादेव
रामस्य हतं मामवधारय आत्मानं च हतं विद्धि त्वां सीतां च सबांधवम् १८ आनयिष्यसि चेत्सीतामा
श्रमात्सहितो मया नैव त्वमपि नाहं वै नैव लंकां न राक्षसाः १९ निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा न
मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णंति सुहृद्भिरीरितम् २० इत्यार्षे
श्रीरामायणे आरण्यकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

आत्मानं रावणं सबांधवम् आत्मानं मारिंचम् अन्वयः १८ कदाचिद्यदि मया जीवता सहैव सीतामानयिष्यसि तदा पश्चादपि सर्वे वयं निश्चितं हता इत्यर्थः १९ न
मृष्यसे न सहसे कृतबुद्ध्या न परिगृह्णासीत्यर्थः परेतकल्पा मृतप्रायाः २० इत्यार्षे श्रीरामायणे आरण्यकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

रात्रिचरर्षभोः रावणप्रघट्टं च प्रयुनैव विंध्य मरणात्रूपेन स्मात्वत्तमेवमब्रवीत्वलग्रंह्नं च रस्मर्थः १ तथा वद्देवनिवड्ढः खमप्याह दृष्टाप्यमिति पुनः प्रवाधे
तेन हृष्टो भविष्यामि न ह्या यमान विशेषणेन रामेण जीवितं निरू तेन भ्रष्टमेव वचकारावज्ञ च वजीविते नष्टे २ यमदंडहतस्य तत्सेरामः प्रति ऋपेयमदंडश्रति

एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिंचरप्रभोः १ दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचा
पासिधारिणा मद्वधोद्यतशस्त्रेण निहतं जीवितं च मे २ न हि रामं पराक्रम्य जीवन्प्रतिनिवर्तते वर्तते प्रति
रूपोऽसौ यमदंडहतस्य ते ३ किं तु कर्तुं मया शक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाच
र ४ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स राक्षसः परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ५ एतच्छौंडीर्ययुक्तं
ते मच्छंदवशवर्तिनः इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो हि राक्षसः ६ आरुह्यतामयं शीघ्रं खगो रत्नविभू
षितः मया सह रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ७

रूपोऽयमदंडप्रतिरूपो वर्तते ३ अयश्शक्यपरिहारमनर्थं शोचति किं त्विति ४ तेन वचनेन गच्छामीति वचनेन च ससंश्लिष्टं गाढम् ५ मच्छंदवशवर्तिनः शौं
डीर्यवीर्यं तत्प्रक्रम एतद्वीयोग्यमिति शेषः इदानी मारीचोऽसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोऽसि पूर्वमन्यो हि राक्षसः त्वद्वधादिविशिष्ट इति शेषः ६ खगः आकाशगामी रथः ७

176 सूर्येणामलत्कणारहितेसमये ८९ आश्रममंडलात् मारीचाश्रममंडलादित्यर्थः पत्तननगरयोरराजधानात्वेन भेदः पत्तनशाखोऽर्धचीरिः ९ मणिप्रवा-
शृंगाग्रः इंद्रनीलरत्नाकारशृंगाग्रः मणिशाड्वः केवलं इंद्रनीलेऽतिकविसमयइतिकतकः क्वचित्सिताक्वचिदसिता अवस्थाकृतिः शोभायस्य

प्रलोभयितुंवैदेहीं यद्येवं गंतुमर्हसि तां शृणुमेत्वयं सीतामानयिष्यामि मैथिलीं ८ ततस्तथेत्युवाचे
नेरावणेनाहंकारस्ततः ततोरावणमारीचौ विमानविमतेरथे ९ आरूढावपतः पीडितस्मादाश्रमम
डलात् तत्रैव वनत्रपश्यत्तौ पत्तनानि वनानि च १० गिरीश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च सोऽमत्य
दंडकारण्यगावसमाश्रमं ततः ११ ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः अवतीर्य रथात्तस्मात्
ततः कांचनभूषणात् १२ हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते
कदलीवृतं १३ क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्त
दा १४ मृगो भूत्वाश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह सत्वरूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनं १४ मणिप्र
वरशृंगाग्रः सितासितमुखाकृतिः रक्तपद्मोत्पलमुख इंद्रनीलोत्पलश्रवाः १५ ॥

मः तदेवाह रक्तपद्मोत्पलेति उत्पलं नीलोत्पलं इंद्रनीलवदुत्पलवत् श्रवः श्रवणौ यस्य सः १८

मधूकपुष्पसदृशपार्श्वदृष्टः कंजपद्मं तत्किंजल्कसदृशवर्णः १७ संसहतः क्लिष्टसंधिबंधः १८ १९ प्रज्वलयन् प्रदीपयन् २० शाद्वलानि विचरन् भक्षयन् गच्छ आगच्छति २१ विटपमिति क्रियाविशेषणं विटपीनामिति दीर्घश्छांदसः छेदोत्तरोथात् नयभङ्गादजितिपाठेऽप्याद्यभ्रपनासिकलोपः २२

किंचिदभ्युन्नतग्रीवं इन्द्रनीलनिभोदरः मधूकनिभपार्श्वश्च कंजकिंजल्कसन्निभः १७ वैडूर्यसंकाशखुरस्तनुजंघः सुसंहतः इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजितः १८ मनोहरस्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः १९ वनं प्रज्वलयन् रम्यं रामाश्रमपदं च तत् मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः २० प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितः विचरन् गच्छते सम्यक् शाद्वलानि समन्ततः २१ रौप्यैर्बिंदुशतैश्चित्रो भूत्वा च प्रियदर्शनः विटपीनां किसलयान्भक्षयन्विचचार ह २२ कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः समाश्रयन् मंदगतिः सीतासंदर्शनं ततः २३ राजीवचित्रपृष्ठः स विरराज महामृगः रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् २४ पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते २५

कदलीगृहकं कदलीवाटिकां कर्णिकारान् तद्वनं च गत्वा आक्रामीत् सीतासंदर्शनमये देशे ततस्ततो मंदगतिः समाश्रयन् विचचार विरराज च २३ २४ २५

178 मृगयूथानि गच्छति तत्स्पृष्टो गच्छतीत्यर्थः २६ विनिष्पतन्नागत्य नकुर्वन्नित्यर्थः २८ विद्रवंति प्रमृगान्निष्क्रम्यादिग्निर्दोषः २९ मृगवधेरतोपि भाव्य
स्य राक्षसस्य सच्छादनार्थं संस्पृशन्नपि मृगान्न भक्षयति ३० अपचये उद्दीपनं(?) आपीडकच्छत(?) तञ्च मनाना संपचयोन्माशिशिरांतकालोयं गंधवान् स्मरभिमा
नो जातपुष्पफलद्रुम इति संज्ञापरतिसौमित्रेर्कुरश्चेरवनानि लभतिवपपानीरे या मोकेश्च किंचाग्रेद्वादशासोनंरयंघेषाम्तां गीकेशानित देवोहृष्मी

विक्रीडंश्च पुनः भूमौ पुनरेव निषीदति आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति २६ मृगयूथैरनु
गतः पुनरेव निवर्तते सीतादर्शनमाकांक्षन् राक्षसो मृगतां गतः २७ परिभ्रमति चित्राणि मंडला
नि विनिष्पतन् सशंकास्त्वथ सर्वे तं मृगा येऽन्ये वनेचराः २८ उपगम्य समाघ्राय विद्रवंति दिशो दश
राक्षसः सोपि तान्वन्यान्मृगान्मृगवधे रतः २९ प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् तस्मिन्ने
व ततः काले वैदेही शुभलोचना ३० कुसुमापचये व्यग्रा पादपानभ्यवर्तत कर्णिकाराशोकाम्र
वृतांश्च मदिरेक्षणा ३१ कुसुमान्यपचिन्वती चचार रुचिरानना अनर्हा वनवासस्य सा तं रत्नमयं
मृगम् ३२ ॥

तिरवणशक्तिज्ञानतोदृत्रमर्दर्शनकाले चवनेप्रतिसीता वाञ्छंवर्ततेरुशामो मा सौहोनशेषोलुंवंगमेति सगच्छते मा चेपुत्रकाश्मांद्रशणोदिमार्गशुक्ला
हश्मांतनतोर्वागेववांदशामसामामाम्यानस्यावर्तमानत्वोक्तिरसगतेचसानतवुक्तपदांतेरनूमनस्तदर्शनात ३१ अनर्हावनवाससेम्मेननग

आरण्यकाण्डे १२॥

श्री
वा रा
आरं
६०

नूपुरजं तं धातवो गैरिकाद्या स्तत्सदृशरोमश्रकं ३३ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेद्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ सा तमिति मृष्टहाटकं शुद्धं हेम तत्सदृशवर्णा च

मुक्तामणिविचित्रांगं ददर्श परमांगना तं वै रुचिरदंतोष्ठं रूप्यधातुतनूरुहं ३३ विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं
समुदैक्षत स च तां राममहिषीं लोभयन्मायामयो मृगः ३४ विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्वनं प्रदृश्यपूर्वह
ष्टां तं नानारत्नमयं मृगं ३५ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ३६ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडे
द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमानि विचिन्वती हेमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुप
शोभितं १ प्रहृष्टा चानवद्यांगी मृष्टहाटकवर्णिनी भर्तारमपि चक्रंदल्लक्ष्मणं चैव सायुधं २ आहूया
हूय च पुनस्तं मृगं चाभिवीक्षते आगच्छागच्छ शीघ्रं वै आर्यपुत्र सहानुज ३ तावाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रा
मलक्ष्मणौ वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगं ४ शंकमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो राममब्रवीत्
तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगं ५

कंदत्याक्रन्दयानेकं दिः चक्रंदेति रोदनार्थे भावस्तु भममपि स्वितिकविना १ २ ३ तावाहूतौ सीतयेति शेषः ४ ५

180 मृगयां चरंतः तां कुर्वंतः उपाधिना मृगरूपछलेन ८ अस्य मायाविनो मायया याऽस्कृता सा मृगरूपमिदं कृतं सोयेव मृगरूपेण परिणतेत्यर्थः मातुमस्य काश
पुरं गंधर्वपुरवदापातरमणीयं ९ नास्ति मवत्रपादानकमृगसंभवान् १० काऊतस्थल लक्षणप्रतिवार्यमायं तास्तत्सोः पिठ विश्वमृगोनेतनतग्रहणाविद्म

चरंतो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने ग्रेनेन विहरन्नाम राजानः पापरूपिणा ८ अस्य मायाविनो मा
यामृगरूपमिदं कृतं भातुमस्य कृष्णाक्षं गंधर्वपुरसन्निभं ९ मृगोऽयं विविधोऽत्र विविधो नास्ति ण
चैव मृगास्तत्र गतो नो यमायेषा स्विन संशयः एवं ब्रुवाणा काकन्त्यः प्रतिवार्यश्च विस्मिता उवाच सी
तां सखी हृष्टा लक्ष्मणाऽश्रचेतना १० अयं प्रज्ञाभिभावद्भवः पूर्णपदर्पणाः मृगाश्चरंति सहिताश्च म
गाः स्वमगात्तया ११ अरताः श्यतसंपाश्ववानरः किन्नरास्तथा विहरंति महाबाहो नृपश्रेष्ठा महा
बला १२ नवान्यः सहस्रशो राजन् दृष्टपूर्वो मृगो मया तेजसा द्दमयादीप्यायथायं मृगसत्तमः १३

तया कार्यैः स्त्रकेत्यर्थः छद्मनावंचनेनल्लुप्तचेतनासेव १० नोऽस्माकं अग्रेयो ध्यागमनोत रंतत्रत्य सखीभिप्रायेन बहुवचने ११ स्मरश्च मरोकुसमपुल्का।
पृष्ठो १२ अन्यः सहशः पतन्सहस्रशोन्यः इत्यर्थः तेजसा विविचित्रितिसाम येनत्तमया सौम्य भोवनदीप्यादेहकां मा १३

श्री
वा रा
आ टी
४२

181 शशिसन्निभत्वेनाह्लादकत्वं १४ स्वरसंपत्स्वरसमृद्धिः १५ तवग्रहणंचकर्त्तृकग्रहणंजीवतोग्रहणमात्रमपिभक्तंभवतियतोविस्मयंजनयिष्यति १६ हतोपिपरि
तेग्रहणंप्राप्नोति तदापियैमेप्रयोजनमित्याह अजिनमिति १९ शष्पबृस्यांबालतृणपरिकल्पिततापस्यसनेविनीतायांप्रसारितायामस्याजोजाम्बूनदमयत्वचि उपा।

नानावर्णविचित्रांगोरत्नभूतोममाग्रतः द्योतयन्वनमव्यग्रंद्योततेशशिसन्निभः १४ अहोरूपमहोलक्ष्मीः
स्वरसंपच्चशोभना मृगोद्भुतोविचित्रांगोहृदयंहरतीवमे १५ यदिग्रहणमभ्येतिजीवन्नेवमृगस्तव आ
श्चर्यभूतंभवतिविस्मयंजनयिष्यति १६ समाप्तवनवासानांराज्यस्थानांचनःपुनः अन्तःपुरविभूषार्थो
मृगएषभविष्यति १७ भरतस्यार्यपुत्रस्यश्वश्रूणांममचप्रभो मृगरूपमिदंदिव्यंविस्मयंजनयिष्यति १८
जीवन्नयदितेभ्येतिग्रहणंमृगसत्तमः अजिनंनरशार्दूलरुचिरंतुभविष्यति १९ निहतस्यास्यसत्त्वस्य
जाम्बूनदमयत्वचि शष्पबृस्यांविनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुं २० कामवृत्तमिदंरौद्रंस्त्रीणामसदृशं
मतं वपुषात्वस्यसत्त्वस्यविस्मयोजनितोमम २१

सितुंत्वत्समीपेस्थातुमिच्छामियद्वाभगवद्रूपस्यसतोकर्तुमित्यर्थः २० इदंकामेनस्वप्रयोजनेच्छयायमितियोजनंरूपंरौद्रंअतएवस्त्रीणामसदृशंकेकेयोपीवत
इतिममनिर्णितं तथापिअस्यसत्त्वस्यवपुषाममविस्मयोजनितइति जातकौतुकनिवृत्यर्थमनुचितमपिकरोमीतिभावः २१

182 कांचनरूपेणेतिपाठेरूपेणरूपंमणिविशेषमितिदत्ताशुधः नतत्रतसदृशानानाविहगपततिनवागमयसदृशेन २२ सत्त्ववस्यापिसंभाविततो संभावि
तवस्तुनववनिरूपणकुशलमनस्येपिमनोविस्मयमागतेशनैनदृिववभूवभवितव्यतायाःप्राबल्यात् २३ तदेवाह लोभितइति २४ स्वरूपेणस्वलो
किकविचित्रस्वरूपेणश्रेष्ठः सर्वश्रेष्ठरूपेणादेहेनवा सुधपशमृगोनभविष्यतिनभविष्यति जीवनमस्यनसंभाविमित्यर्थः प्रायेणमृगत्वम

तेनकांचनरोमाणंमणिप्रवरशृंगिणं तरुणादित्यवर्णेननत्त्रयवर्चसा २२ बभूवराघ
वस्यापिमनोविस्मयमागते इतिसीतावचःश्रुत्वादृष्ट्वाचमृगमद्भुतं २३ लोभितस्तेनरूपेण
सीतयाचप्रचोदितः उवाचराघवोहृष्टोभ्रातरंलक्ष्मणंवचः २४ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यास्पृहांमृग
लोभितामिमां रूपश्रेष्ठतयाह्येषमृगोद्यनभविष्यति २५ नवनेनंदनोद्देशेनचैत्ररथसंश्रये
कुतःपृथिव्यांसौमित्रेयोस्यकश्चित्समोमृगः २६ प्रतिलोमानुलोमाश्चरुचिरारोमराजयः
शोभंतेमृगमाश्रित्यचित्राःकनकबिंदुभिः २७

उनसंभावितमित्यर्थः इतिकतकः २५ नंदनइन्द्रदेशःकीर्तनेयस्यतत्रवनेचैत्ररथसंश्रयेतदाख्योवनेपिन योस्यकश्चित्समोमृगःसपृथिव्या
मस्तिदतिकुतःसंभाव्यतेइत्यर्थः २६ तदेवाह प्रतिलोमेत्यादि कनकबिंदुभिः संहतारोमराजयश्चन्वयः २७

183 शतह्रदां विद्युत २८ ममाग्रगल्वकंमुखः पांचवक्त्राभिवोदरः इति पाठे ममाग्र इदं नीलमणिमयं गल्वकं चषकं तस्याकारास्येषु दश्यमर्थः इति तीर्थः च्युनिरूपः श्र
मिस्त्रीमिति रूपाणि तं मयामाः पाठांतरेषु एस्मादिः २९ मां सद्वृत्तोऽपि विह्वराणां च ब्रवीति किं पुनरेवंविधत्वागलाभार्थमिति भावः ३१ महावने राज्ञीमृगरिति पा
ठः व्यवसायेन मृगव्येध्यायमेन धना निविचीयंते संमग्रहेते नखवेतेक्रनोधनेतन्यायानव इति मणिरत्नसुवर्णाविचयेषु तारहराधातवः वज्रादिमणि

श्री
वारा
ह्नी
९२

एवमास्ते भ्रममानस्य दीनामग्निशिखोपमां जिह्वां मुखान्निस्सरंतीं मेघादिव शतह्रदां २८ ममाग्रग
ल्वकंमुखः पांचवक्त्राभिवोदरः कस्य नाम मानि रूपोऽसौ न मनो लोभयेत्क्षणः २९ कस्य रूपमिदं दृ
ष्ट्वा ज्ञात्वा नूनं सयशस्वं नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत् ३० मां सद्वृत्तोऽपि मनागा विह्वरार्थं च यथावि
तः ब्रूते लक्ष्मणराज्ञानो मृगयायां महावने ३१ धनानि व्यवसायेन विचीयंते महावने धातवो वि
विधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ३२ तत्सारमखिलं दृष्ट्वा धनं विचयवर्धने मनसा चिंतितं सर्वं ये
षां शुक्रमलक्ष्मणा ३३ ॥

सुवर्णादिषु कास्ताग्रादि धातवइति भावत ३१ विचयवर्धने तत्र हस्तेन तृणं सारमतिप्रयासं स्तंभवति सुकं ब्रह्म सर्पं ध्यगासं कमकायमवर्णमिति श्रुतेः
एवं च शुक्रस्य ब्रह्मलोकं प्राप्तस्य तत्र हृपमायमापतस्य मनसा चिंतितं सर्वं संकल्पमात्रस्य सिद्धं सर्वं भोगं च स्तषयामर्वसामस्तारे तहत ३३ ९२

184 नत्र तथापि विचार्यकर्त्तव्येनत्याह ग्रंथेति ग्रंथी ग्रंथापेतः पुमान् येनार्थकृत्येन ग्रंथविमि तेन व्यर्थे येन कर्मणा तेत्सोऽर्थो दोतिमस्य रयोः विचार्य
त्रेवव्रजति तत्संपाहृत्यार्थमेवार्थाः ग्रंथंसपादनवतः ग्रंथग्रास्तज्ञाग्रंथग्रंथपरस्याममाहुः २४ ग्रंथोः विवारितेवाऽप्रहेतिरिमाह यतस्येति ग्रवि
चारेन कर्त्तव्यपतत्त्वेन महत्वार्थ समिद्धेरिति गूढन्यासार्थम् २५ ग्रस्यपरार्थनमेवं द्योपतिनेति कदलाख्येति कश्चिकादली मृगश्चकर्बुरनीला

ग्रंथी येनार्थकृत्येन संत्यज्य विचारयन् तमर्थमर्पयास्तज्ज्ञाः प्राहुरर्थार्थलक्षणं २४ यतस्य म
गरत्वस्य परार्थैकोऽन्वयोऽवि उपवेश्यति वेदेह्ये मया सहत्वमनुपमा २५ न कादली न प्रियकी न
प्रवेणी नवाविकी भवेदनसमहर्षीस्पर्शेनेनेति मे मतिः २६ एवं च मृगः श्रीमानयं द्विधा न
भस्वरः उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ २७ यदि वा येन यायन्माभवे दृष्टसिललक्षणं
मोयेषारात मस्येलिकत्तैयोस्म वयो मया २८

ग्रन्थोऽमा मृगविशेषः कदली प्रियकी मृगश्चमसृणा वनरोम पृक्तो मृगः प्रियकस्तस्येयं प्रियकी प्रवेणी प्रजविपोषसंबंधनिः आविकी अविनक
प्रसेकं नवत्वक्लिः सर्वथा साहपणाभावे बोधनाय ग्रंथेनेन यतद्वीयत्वमा २६ यश्चनभस्वरो मृगः मृगशिरा न तुज्ञस्यः तदेवाह तारामृगेति २७
ग्रंथलक्षणामतमंगीकृत्यापि प्रवृत्तिमाह यदिवेति गाढसमाये षातमृगाइतियथामो वदसि यदिवातद्येवेष भवे तथाप्यस्य वयो मया कत्ते

श्री
वारा
ग्राहो
९३

185 उत्थायप्राङ्मुखे उत्तमवा ४० पुरस्तात्पुरे रहदेहकारणेपस्यागर्भोश्वतरीमिवेति अश्वतरीस्वगर्भेणाम्रियत इति प्रसिद्धिः अश्वतरीगर्दभादश्वायामुत्पद्यते इति तीर्थः
अश्वतरीकर्कटीतिपरे इत्यभिकइतिकतकः अथायव्यालयेवन्यायसी यस्यागर्भस्योदरपाटनं विनानिःसरणमिति सर्वजनप्रसिद्धेः ४१ स समस्याने

एतेन हि न्यंसेन मारीच नाकृतात्मना वनं विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुंगवाः ३९ उत्थाय वह्निकोणेन मृगया
यां गतोऽपि पापः निहताः परमेष्ठासमात्तस्मात् ध्यस्त्वं पं मृगः ४० पुरस्तादि हत्वा तापैः परिभूय तपस्विनः उ
द्दरस्याहि नान्देति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ४१ स कदाचिद्विगालोके ग्रासमासाद्य महामुनिम् ग्रासं तेन समापु
कं भयत्वस्तस्य बभूव ह ४२ स शुश्रूषाभेव तनहूपकं तं कामं समीहते उत्थाय पितामहं भगवान्ब्राह्मणापि मिदम्
ब्रवीत् ४३ व्याधविगात्पवातापेपरिभवात्सुतेजसा जीवलोके द्विजश्रेष्ठस्तस्माद्विसिनरोगतः ४४

श्रोहुंते तद्रूपं रात्तसं ज्ञपं अत्थायितामहं षडसिता ४३ अविगणय्य अविचार्य यत पापं तस्मात् द्विजपरिभवजपापेन जरां जीर्णताम् ४४

186 योमारीचोमद्विधमतिक्रामेतनतइहतोपिमारीचोवातापिरिवनभवेदिवनजीवेदेव ४५ उक्तमेवार्थंपुनराहराघवाययभवेदितिमामागतःप्राप्तोमारीचोः।
गस्त्येनवातापिरिवमयाहतोभवेत् भविष्यतीत्यर्थः सन्नद्धःपंचकवचादिप्रकृष्टैर्युतःपत्रवान् चापपाणतत्परहीनः ४६ अस्माकंप्रकृत्यमावश्यककर्तव्य
यतदस्यामेतरत्तत्त्वविषये आयत्तेस्थितेनत्वमेककृत्येनमात्रधानस्तिष्ठस्वकर्तव्यमाह अहमिति अद्यएवंश्लोकचतुष्टयंचरणश्लेषेण अपिचेतायथात्

नइहतोपिभवेदेववातापिरिवलक्ष्मण। मद्विधंयोतिमन्येतधर्मनित्यंजितेंद्रियं ४५ भवेद्धतोयंवातापि
रगस्त्येनेवमागतः इहत्वंभवसन्नद्धोयन्त्रितोरक्षमैथिलीं ४६ अस्यामायत्तमस्माकंयत्कृत्यंरघुनंदन
अहमेनंवधिष्यामिग्रहीष्याम्यथवामृगं ४७ यावद्गच्छामिसौमित्रेमृगमानयितुंद्रुतं पश्यलक्ष्मण।
वैदेहीमृगत्वचिगतस्पृहां ४८ त्वचाप्रधानयाह्येषमृगोद्यनभविष्यति अप्रमत्तेनतेभाव्यमा
श्रमस्थेनसीतया ४९

ह्यन्तोनियन्त्ररहितःसीतांरक्षयदस्माकंकृत्यमवलाग्रहणप्रयोजनं तदस्यामायत्तंअतएवसावधानीयमीत्यपिसूचितम् ४७ यावद्गच्छामिगमि
ष्यामीत्यर्थः आनयितुमानेतुं तत्रहेतुःपश्येति ४८ प्रधानयासर्वोत्तमयानभविष्यतिनजीविष्यति अनेनजीवतोग्रहणमसंशक्यमितिदर्शितं।
तम् नेनयासीताश्रमस्थेतिपाठः अनयाप्रेरितकर्तव्येचेत्यप्रमाण्यर्थः ४९ ॥

यावदिति तावदप्रमत्तेन भाव्यमित्यन्वयः ५ प्रदक्षिणेन समर्थेन सर्वतः सर्वदिग्वर्तिरक्षोत्सरेरयः ५ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेत्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ तत्सरुः।
खड्गमुष्टिः १ मध्येस्थलत्रयेविनतंत्रिविनतं आत्मविभूषणत्वाचापस्यवीरालंकारत्वात आत्मविभूषणंचापस्यवीरालंकारत्वात आत्मविभूषणमित्यनेनाग।

श्री॰ वा॰रा॰ आ॰टी॰ ९४

यावत्पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहं हत्वैतच्चर्मआदाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ५ प्रदक्षिणेनातिबले
न पक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण भवाप्रमत्तः प्रतिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शंकितः ५।
इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे त्रिचत्वारिंशः ४३ तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनंदनः दधारासिं महाते
जा जांबूनदमयत्सरुं १ ततस्त्रिविनतं चापमादायात्मविभूषणं आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रवि।
क्रमः २ तं वन्यराजो राजेंद्रमापतंतं निरीक्ष्य वै बभूवांतर्हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेभवत् ३ बद्धासिर्धनुरा
दाय प्रदुद्राव यतो मृगः तं स पश्यति रूपेण द्योतयंतमिवाग्रतः ४ अवेक्ष्यावेक्ष्य धावंतं धनुःपाणि
महावने अतिवृत्तमिषोः पातालोभयानं कदाचन ५

त्सरु हेतवैमल्वमिति सूचितं कलापौ तूणीरे २ वन्यराजः वन्यानां मृगाणां राजा: विचित्रमृगत्वात पुनः संदर्शनेदृष्टिविषये ३ रूपेण स्वरूपेण अग्रतो द्योतं
यन्तद्योतमानमिवस्थितं ४ अतिवृत्तप्रतिक्रांतकदाचनलोभयानंदूरस्थानमिवं दृश्यमानम ५ ॥

188 शंकितमिपुपादादिति शेषः वनोद्देशेषु क्वचित् दृश्यमाने क्वचिददृश्यमाने ६ छिन्नाभ्रसंवीतचन्द्रसादृश्योपपादकमुत्तरार्धं ७ दर्शनादर्शनेनेति हेतौ क
वद्भावः सम्मोहनं भातो मासीत्वोस्याश्रमस्य हराणात इत्यर्थः ८ तेन दर्शनादर्शनेन क्लिश्यमोहयन्मारीचेन मोहितो विचितः विवशस्तन गरलाभय

शंकितेन समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाम्बरं दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित ६ छिन्नाभ्रैरिव संवीते
शारदे चन्द्रमण्डले मुहूर्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते ७ दर्शनादर्शनेनैव सोपाकर्षत राघवं सुदूरं
माश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ८ आसीत्क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः अथावतस्थे सुश्रा
न्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले ९ स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः मृगैः परिवृतो याभिरहरात्मसदृ
शपत १० गृहीतकामं दृष्ट्वा तं पुनरेवाभ्यधावत तत्क्षणादेव संत्रासात्पुनरन्तर्हितोऽभवत् ११ पुनरेव ततो
दूराद्वृक्षखण्डाद्विनिःसृतः दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः १२ भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपित
स्तत्र राघवः सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिमर्दनम् १३ संधाय सुदृढे चापे विकृष्य बलवद्बली तमेव
मृगमुद्दिश्य ज्वलन्तमिव पन्नगं १४

सुश्रान्तस्तेन रामोऽश्रान्तः छायामाश्रित्यावतस्थे ९ उन्मादयामास बहुदूरधावनेन चित्तविभ्रमं चकार १० ११ १२ भूयः कुपितश्चेति शेषः १३ १४

189

श्री
वा० रा०
आरी
५५

ब्रह्मविनिर्मितमस्त्रं ब्रह्मदैवताकं तं मृगरूपसदृशरूपस्य मायाकृतरूपेण तु वस्तुविपर्यस्थितस्य १५ मारीचस्यैव हृदयेन तु ततकृतमायामृगाकारमात्रस्य
तालमात्रमुत्पत्यारवेणकृतवेधादिति शेषः १६ तद्वचनं रावणवचनं रक्षो ध्यानं कृतवान् केन मम कृतेनोपायेन सीता लक्ष्मणं प्रस्थापयेत् तां च शून्ये रा

मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितं स भृशं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः १५ मारीचस्यैव हृदयं।
विभेदाशनिसन्निभः तालमात्रमथोत्पत्य न्यपतत्स भृशातुरः १६ विनदन्भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवि।
तः म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुं १७ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो दध्यौ केन तु लक्ष्मणं इह प्रस्था
पयेत्सीतां तां शून्ये रावणो हरेत् १८ स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वनं सदृशं राघवस्यैव हा सीते ल
क्ष्मणेति च १९ तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन हि मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमास्थितः २० चक्रे
स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भीमदर्शनम् २१ रामो रुधिरसिक्ता
ङ्गं वेष्टमानं महीतले जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् २२

वणो हरेदिति दध्यौ १८ प्राप्तकालमाज्ञाय
रावणोक्तमुपायमेव प्रकृतमत्वा १९ मर्मणि प्राणस्थाने रक्षसः संबंधि राक्षसं रूपमास्थितः एवोक्तेः शरीरं चक्रे इत्यन्वयः २० समहाकायः महाशरीरः २१ २२

190 लक्ष्मणादवपवाहु मारीचस्यांतिति २२ सीताकथंभवेत् किंप्रयैयेनारयित्वा लक्ष्मणं प्रेषयेत् अतएवाराभवेदित्यर्थः २४ कामवस्थांप्रयेपादितिशेषः हृष्ट
नूरुहः शास्त्रादिवर्मोविततनुः वस्तुतपतनमूलेन सर्वकार्यनिष्ठतिरितिहृष्टाद्वेमांचितनुः २५ त्वनरवत्भगवानमनुष्यरूपत्वाद्भयशोकादिमत्वे
नाटयन्नौनिकविरपिसर्वलोकवेधनंतथैवाह तत्ररामंभयमिति तानि विक्रमर्यंतत्पृष्टतनूरुह इतिपृष्टपदेनप्रागेवधनितवान् २८ एवतंमरां

मारीचस्य तु मायेषा पूर्वोक्ता लक्ष्मणेन तु तत्तथाह्यभवच्चाद्य मारीचोयं मया हतः २३ हा सीते लक्ष्मणे
त्येवमाक्रुश्य तु महास्वरं ममार राक्षसः सोयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् २४ लक्ष्मणश्च महाबाहुः का
मवस्थां गमिष्यति इति संचिंत्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः २५ तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजं
राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वरं २६ निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः त्वरमाणो जन
स्थानं ससाराभिमुखस्तदा २७ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे चतुर्दशः सर्गः ४४ आर्तस्वरं तु तं भर्तु
र्विज्ञाय सदृशं वने उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् १ न हि मे जीवितं स्थाने हृदयं वावतिष्ठ
ते क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृश २

जनस्थानमभिमुखं वृत्तं जनस्थानवर्तिनिजाश्रमाभिमुखं २७ इति श्रीरामायणे आरण्यकांडे चतुर्विंशः
सर्गः ४४ अथ सीतारामविषयशोकनाटने न लक्ष्मणं तु हासयमिश्रैर्नेति भर्तुः स्वरेण सदृशम् स्वरं भर्तुः स्वरादन्येव स्तानेत्यर्थः १ क्रोशतः रामस्य २

श्री
वाग
प्री
१९

191 आज्ञापयन्सन्तेश्रमतेनतेभायामात्रमसेनसीनपेत्वक्रमत्तुविंशेत्वध्यः ४ त्वभितादभिनेवयणुवत्पोगप्तहृतः ५ तेदवाद यत्नमितिनाभिपद्यसेनपात्मेभव
सिमकृतेमसरियहार्थे ६ विसृज्यविलपथातथाविश्रब्धइतिपाठान्तरे नेदत्ताणिविहायकथंगच्छामीत्यत्राह किंहीति योगमः प्रधानेपसपत्प्रधानस्त्वमिदं
गत्तन्नामेसंशयमापन्ने सतिमयापिइष्टत्वावइत्ताणेनजीवत्पाकिंकर्तव्यंभवेत् तदभावेमरणामेवश्रेयस्तदेव नकेनापिभवत्त्वरत्तसावाः स्मेनजन्तना

आक्रोशमानंत्वंवैभ्रातरंगतमर्हसि तेतिप्रश्नमभिधावन्नभ्रातरंशरणैषिणं ३ रत्नसौवपणमापन्नेसिं
हावामिवगोवृषं नजगामतपोकस्त्वधानराज्ञापयामसनम् ४ नमवावतंतस्त्रंवत्वभिनाजनकात्मजा
सौमित्रेमित्ररूपेणभ्रातृस्त्वमसिशत्रुवत् ५ यस्त्वमस्यामवस्थायांभ्रातरंनाभिपद्यसे इच्छसित्वंविन
श्यन्तंराममेलक्ष्मणमत्कृते ६ लोभात्तमत्कृतेनूनंनानुगच्छसिराघवं व्यसनंतेप्रियंमन्येस्नेहोभ्रातरि
नास्तिते ७ तेनातिष्ठसिविश्रब्धस्तमपश्यन्महाद्युतिं किंहिसंशयमापन्नेतस्मिन्निहमयाभवेत् ८

वास्वतोवहिप्रवेशणादिनावेतिभावः अत्रायंध्वनिः रामस्संहारप्रधानकार्यकरणायाग्नस्यतवत्तदनुवर्तितस्मिन्कार्येइदमदवस्थितासंशयमा
पन्नेइहजीवन्त्यामयाकिंकार्यंसंभवेत् सर्वेत्रोत्पत्तिस्थितिसंहारेषुतवभ्रातरइहसेवसहकारिणीप्रकृतिस्तुसंहारोद्यमत्स्थास्यमानंनिवर्तेतइति ८

गवेवोपि तनत्यापिमानषनाहेनेनतेन लोकवद्गागतु सागरात्लक्ष्मणेःवदद्भिमाद्द्यब्रवीदिति ९ नसविद्येत नशोभने इत्यर्थः नसविद्येतस्मकेतनत्रसकलत्राद
योरामिति १३ वलवतामिदोदीवामपिवलैस्तस्य वलमनिवार्यमभूप्य १४ तवतया १५ स्वरोव्यक्तंस्पष्टंतस्यरामस्यनभवति देवतःग्रशरीरदेव

कृतेयमद्य मिहंसायस्यायातनत्कसागतः एवंब्रुवाणांवैदेहींवाष्पशोकसमन्वितां ९ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्र
स्तांसीतांमृगवधूमिव पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैः १० अशक्यस्तववैदेहि भर्ताजेतुंनसंशयः देव
देवमनुष्येषुगंधर्वेषुपतत्रिषु ११ राक्षसेषुपिशाचेषुकिन्नरेषुमृगेषुच दानवेषुचघोरेषुनसविद्येतशो
भने १२ योरामंप्रतियुध्येतसमरेवासवोपम अवध्यःसमरेरामोनैवंत्वंवक्तुमर्हसि १३ नत्वामस्मिन्वनेहा
तुमुत्सहेराघवंविना अनिवार्यंबलंतस्यबलैर्बलवतामपि १४ त्रिभिर्लोकैःसमुदितैःसामरैःसामा
रैरपि हृदयंनिर्वृतंतेस्तुसंतापस्त्यज्यतांतवः १५ आगमिष्यतितेभर्ताशीघ्रंहत्वामृगोत्तमम नसतस्यस्वरो
व्यक्तंनकश्चिदपिदैवत १६ गंधर्वनगरप्रख्यामायासातस्यरक्षसः न्यासभूतासिवैदेहिन्यस्तामयिमह
त्मना १७

तांसंवेधीकश्चित्स्वरःस्यापितेस्यर्थः तदापिशंकायुक्तानत्वेवमयीत्यर्थः १८ किंतर्हिगंधर्वनगरप्रख्याततद्वन्मिथ्या तस्यरक्षसःरक्षसोमायैवेवंवव
नार्यंतनकृतेत्यर्थः न्यासतुल्यतयामयिनिहितामसि अतस्त्वामत्यक्तेनोत्सहेइत्युत्तरेणान्वयः १७

193 त्वरस्यनियते रामेणाकृतेनेसतिजनस्थानवधंजनस्थानवर्ति त्वपरिकरस्थोवधं प्रति रक्षाकृतेवैराह्रसत्त्वयः स्याद् इति प्रसक्ताप्त्यामोद्दतार्थमतसस्तं नालं नोत्सहे १९ हिंसैव साधनं नपीडेवविहाराणेये षांनेतयारदेषवोत्यपि अनसत्व रामस्यक्षेपानवितमर्हसि अनार्यकरुणारंभ अनार्यकरुणारंभ अनार्ये याकृति नयाकरुणाया रामव्यसनेरिमद्विषयायाग्रारंभोमहत्तगारंभोयस्य नत्सेवापनम् २१ तेनरामव्यसनप्रियनेनग्रग्ररामव्यसनं रामप्रतिज्ञा

श्री
वा रा
प्राती
८०

रामेणत्वंवनाद्दीनंवामक्कमिद्रोत्सहे कृतवैराश्चकल्याणिवयमेतेनिशाचरैः १९ त्विरस्थनिधनेदविजनस्थानवधेश्रुति रात्सराविविधाभावोवाहद्दांतिमहावने २० हिंसाविहाराविदेहिनविंतापितमर्हसि लक्ष्मणेनैवशक्तान्तकृतासरक्तलोचना २१ अब्रवीत्परुषंवाक्यंलक्ष्मणमत्यवाहिने अनार्यकरुणारंभन् रामकुलपांसनः २२ अद्वनवप्रियमन्येरामस्यव्यसनेमहत् रामस्यव्यसनेदृष्टानेतानिप्रभाषसे २२ नैवविद्वेसपत्नेषुपापंलक्ष्मणपश्चवेत तद्दियेश्रुन्तरांसेषुनिम्नप्रच्छन्नचारिषु २३ स्वदुष्टस्त्ववेना रामंमेकमेकोनुगच्छसि ममहेतोःप्रतिच्छन्नःप्रयुक्तोभरतेनवा २४

तार्थस्य सर्वैर्बोवधत्रूपस्याहानिसिद्धिपतेमेतिगूढंनाम्बयं अत्रप्राक्षामद्विषयाकरुणाअनार्याकृतिनाप्रधानकार्यविरोधिनादितिबोध्यम् २२ अप्रयश्चन नरवनमाद नैवेत्यादि सपत्नेश्रुत्तानिवान् २३ स्वदुष्टःसततरांदुष्टहृदयः २४

194 नत्वमिच्छसि ममापरिग्रहणं २५ उपसंश्रित्य उपभुज्य २६ पृथग्जनं पामरं नीचमितिवत् ३१ तीक्ष्णाः क्रूराः भेदकराः कृतघ्ना इत्यादिः स्वतंत्रा इति शेषः ३०
वनेचरा देवा इति शेषः ३१ यत्तु परुषमुक्तस्तदुपशृण्वन्त्विति योजना यद्यस्मात् मामेवं वा गंगावर्तभावं वदेतन्निश्चेतनपवद्दोषाद्य विनश्यन्तीं मा सत्यं किल

नत्वमिच्छसि सौमित्रे त्वं वा प्राप्तुं भरतस्य वा कथमिंदीवरश्यामं रामं पद्मनिभेक्षणं २५ उपसंश्रित्य भर्ता
रं कामयेयं पृथग्जनं समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयः २६ रामं विना क्षणमपि नैव जीवा
मि भूतले इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणं २७ अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिः स जितेन्द्रियः उ
त्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम २८ वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिली स्वभावस्त्वेष नारीणा
मेषु लोकेषु दृश्यते २९ विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जन
कात्मजे ३० श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसन्निभम् उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिभूता वनेचराः ३१
न्यायवादी यथा वाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया धिक् त्वामद्य विनश्यन्तीं यन्मामेवं विशङ्कसे ३२

शविपरीतमतिं त्वां त्वां धिक् इत्यर्थः अग्रजनरुपेतोऽशाक्यार्थः तेन एतस्य कुलस्य नाशो भावी धिक् यतो यदर्थमाने नैव विशंकसे वदसि इति गंधयद्वा
विनश्यन्तीं शक्तिनयाप्रतित्वां परिणामरूपेण विनश्यन्तीं त्वां धिक् यन्मा नदृश्यं दृष्टत्वात् क्रमगण्यायाग मेवं विशंकसे तदाक्रान्तेष्विति नैव यसे भावने ति ३२

196 पुनर्वैपात्रसारेणाह सीतात्विति हृष्टभावेन कोपेन गुरुवाक्ये ज्येष्ठनियोगे स्थिते ममैवं वदसीति शेषः अत्रैव यत्र काकुत्स्थस्तत्र गच्छामि गमिष्यामि॥
श्री रक्षन्तु सर्वे वनदेवता इति शेषः ३३ यानि घोराणि निमित्तानि मे प्रादुर्भवन्ति तैस्त्वमीदृशं कुमारो न रामेण सह पुनरागतः त्वां पश्येयं परा तदपि संभवेदित्यर्थः ३४
वारा किमनेन ममान्त्यकृष्णप्रसंगः शंकितः इति मन्यमाना स्वदार्ढ्यं प्रकाशयति लक्ष्मणेनेति ततः प्रयाणेनेति शेषः ३५ आबंधिष्ये उद्बन्धनं करिष्यामीति शेषः
म्रारी विषमे भृगुपातादिविषमे स्थाने इति शेषः ३६ सर्वथाकर्तव्यमर्थमाह प्रवेक्ष्यामि हुताशनं अतएव वाक्यपाठ्याः ज्ञेयाः अनेन सा दाक्षायणी मे ब्रह्मणा न गामि
५८

सीता तु हृष्टभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थिते गच्छामि यत्र काकुत्स्थः स्थितस्तत्र वनान्तरे ३३ रक्षेत्तु त्वां॰
विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे ३४ अपि त्वां सह रामेण
पश्येयं पुनरागतः ३४ लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु रुदती जनकात्मजा प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरि
प्लुता ३५ गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण आबंधिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ३६

ष्यामि किं न वदे स्वदुर्येण यो गोस्थित्वा मायायैवं तदुःस्थं गमिष्यामीति यन्निवेतं तदुक्तं कूर्मपुराणे रामस्य सुभगां भार्यां रावणो राक्षसेश्वरः सीतां विशा
लनयनां वक्रे कालेन नोदितः गृहीत्वा मायया वेषं चरन्तीं विजने वने समाहर्तुं मनश्चक्रे तापसः किल कामिनी विज्ञाय सा च तद्भावं स्मृत्वा
दाशरथिं पतिम् तद्वत् लंकायामेव हृदि कृततापसी भूत्वा हरिष्यामीति भावमित्यर्थः ॥ ५८

197 जनमयारण्यंवह्निनावस्यपंश्चविस्मिता प्रपेदेपावकंदेवंसंतितांविख्यातोमुवं ग्रात्मानंदीमवृषभंभूतस्तदिक्षितमिमापश्चोकातुक्ताश्रविवत्स्यहृकेजसाए
मुपल्लीवरास्विनी ध्यायंतीमनसातस्यौरामश्चनमीलितनेत्रया प्रयावसथाङ्गवान्दृष्टवाहोमेदस्वरः प्राविरासीत्स्वदीमादिर्दृहृतिवसुधामायामयीसी
तासरावणावधेच्छया सीतामायाराघवामेष्टपावकोन्तरधीयत कमात्तुरावणवधेरामोलक्ष्मणेसंयुतः समादायाभवत्सीतांशंकाकुलितमानसः सा
श्रन्यायभूतानासीतामायामयीपुनः विवेशपावकंदीप्तंददाहृज्वलनोपिताम् दग्धामायामयीसीताभगवानुग्रदीपितिः रामायादर्शयत्सीतांपावा
कोसोमरप्रियः पतत्पतिव्रतानांचमारादस्यकथितंमया स्त्रीणांसर्वाघशमनंपावनयश्चिमिदंस्मृतमिति उत्तरखंडेचतुर्विंशोध्याये ग्रनेनस्त्रीणां

पिबामिविषंतीक्ष्णंप्रवेक्ष्यामिहुताशनं नच
राघवादन्यंकदापिपुरुषंस्पृशे २८

तानिधुंशाकुयापीश्रग्निप्रवेशोनदोषायसर्वशास्त्रविहितेवेतिध्वनि कदाप्यंपुरुषंतस्पृशेयमन्वयः ग्रत्रयत्संनिधानेरतिदोषः तेनविनायस्पर्शोपिनदो
तिः तदापतिसंनिधानात् किंच सातान्द्भगवतीस्पर्शोरावणेनाविशयवतन् द्वणादेवमिर्येदेवंवसर्वरात्तस्यवधोनस्यादितिमायासीतारचना किंवा
स्यकार्यदृष्टुमम पुष्कांग्निनातकारादृः ग्रन्यथारावणावेशात्ततोलोकपालाग्निनाकथंतत्रगरदाहःस्यात् पतिव्रतुक्तिप्रवेशेनतत्रकार्यसामर्थ्यंता
सेतिमंतव्यंकिंचैवंप्रतिज्ञापरावणस्पर्शेजगन्मातुः प्रतिज्ञाभंगःस्यात् ३०

श्री
वा॰ रा॰
आ॰ टी॰
९९

198 आक्रुश्य लक्ष्मणं प्रति शनिस्ताय दुःखात्मकरुणतापादिव उदरं प्रजघानेत्यनेन न सर्वरक्षोमरणं विना न मोऽदरप्रविनिर्वृतिरिति सूचितं अन्यथा शोके वक्षआगतस्यैव
स्त्रीषु प्रसिद्धत्वात् सेयगतिः स्यात् ३८ विमनाः सौमित्रिः तां रुदन्तीमार्तरूपामार्तस्य वृक्षतरूपामालोक्यालोक्यापि तत्परतामाश्वासयामास सा च तेन किंचिदुवा
च आश्वासनव्याजेन गमनविलंबं करोतीति कोपेनेति शेषः ३९ अभिवाद्य गमनसंमतिशेषः किं चिरभिप्रमाणम्येति कोपितः स उक्तः यत्र किंचिदिमने

इति लक्ष्मणमाक्रुश्य सीता शोकसमन्विता पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ३८ तामार्त
रूपां विमना रुदन्तीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्रां आश्वासयामास न चैव भर्तुस्तं भ्रातरं किंचिदुवा
च सीता ३९ ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किंचिदभिप्रणम्य अवेक्षमाणो बहुशः स मै
थिलीं जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ४० इति श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे पंच
चत्वारिंशः सर्गः ४५

न कोपः सूचितः यद्यपि क्रोधेपि यथोचितव्यवहारस्यागे लक्ष्मणस्यानुचितत्वात् तथापि प्रतिज्ञातरं तत्रैव स्वबुद्ध्या यां संदर्शयतस्य अग्निप्रवेशो यमेनच्छा
याबुध्या किंचिदञ्जलिर्वा किंचिद्देवनमनप्रियमनन्तसूचितं कथमेनां रामेण विना मद्याभिमिति बहुशोऽवेक्षमाणः अग्निप्रविशनवेति च वदमाणः ४०
इति श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ॥ ९९

199-A

नचिरादिव शीघ्रमेवेत्यर्थः विकांक्षन विशेषणाकांक्षमाणः तत्सविधगमनमिच्छन्नित्यर्थः कांक्षिः शाकाद्यामयितेनरामे विरुद्धं यो कस्मानः शीघ्रमितोः नृप
तरागकार्यनाशात् रामोपिविरुद्धः स्यादितियोक्रमानः शीघ्रंजगामेतिचंथ्यग्रंतपवद्यवद्दितशर्वसर्गात्तेमारीचस्तथा शाह्नोन्नरे सीताविषयामद्देतीचिा
तामुक्त्वा ततः पुनरपिमांसाधिमितरमृगरचप्रतिरुक्तासाविलंवायेन १ तदालक्ष्मणमासाद्य पगमे शेनतरे रामलक्ष्मणयोरमपसरणेनावकाशमा

तदा परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः सविकांक्षन्भृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव १ तदासाद्य दशग्रीवः
क्षिप्रमंतरमास्थितः अभिचक्राम वैदेहीं परिभ्राजकरूपधृक् २ श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री
उपानही वामे चांसेवसज्याथ शुभे यष्टिकमंडलू ३ परिभ्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्तत तामाससादा
तिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ४ रहितां चंद्रसूर्याभ्यां संध्यामिव महत्तमः तामपश्यत्ततो बालां राजपु
त्रीं यशस्विनीं ५ रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद्भृशदारुणः तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानगता द्रुमाः ६

साद्यप्राप्य २ शिखीउपानही तिञ्जाम्नादिवादिनिः अनेन त्रिदंडि संन्यासिवेषः सूचितः तदुक्तं भारते रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुंजकूर्ची त्रिदंडधृगिति तदुक्तं इस
नेनजटित्वात्वशिनिः कुंडं कमंडलुः यष्टिदंडाः सिक्का भ्रातृभ्यां परस्परभ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां ४ ग्रहवत्केतुवत् तं संदर्शनेत्यन्वयः ६ ॥

शीघ्रस्रोताः शीघ्रप्रवाहापि नदी तं वीक्षंतं वीक्षमाणं दृष्ट्वा तद्भयात्स्तिमितं मंदं गंतुमारेभे इत्यन्वयः ७ अंतरे छिद्रप्रकारे योगपच्छिद्रं तदंतरे तदुभयपरिहितरूपाकाले ८
उपतस्थे अतिसमीपे प्राप्येत्यर्थः अनुशोचतीनामिव ९ चित्रां चित्रातनक्षत्रं भव्यरूपेण परमशांतयतिरूपेण १० बाष्पशोकेन चाभिपीडितां स्वयम्

मंदपवनश्चैवं पेते न प्रवाति च मारुतः शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षंतं रक्तलोचनं ७ स्तिमितं गंतुमारेभे भया
द्गोदावरी नदी रामस्य त्वंतरप्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदंतरे ८ उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः अभव्यो भव्यरू
पेण भर्तारमनुशोचती ९ अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः स पापो भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः १०
अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीं तिष्ठन्संप्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ॥ शुभां रुचिरदंतो
ष्ठीं पूर्णचंद्रनिभाननां आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडितां १२ स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौ
शेयवासिनीं अभ्यगच्छत वैदेहीं दुष्टचेता निशाचरः १३ स मन्मथशराविष्टो ब्रह्मघोषमुदीरयन् अ
ब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः १४ तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियं विभ्राजमानां
वपुषा रावणः प्रशशंस ह १५ रौप्यकांचनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि कमलानां शुभां मालां पद्मि
नीव च बिभ्रती १६ ॥

गौ प्रविश्य मां रक्षेरन्नवतीति वा बाष्पशोके रामवृत्तशोकये तापानतार्थः १३ ब्रह्मघोषं ब्राह्मणानां समाभिः तानायवेदघोषं उदीरयन् उच्चरन् १४ रौप्यकां

200 ह्रीर्गौरी श्रीरैश्वर्यप्रधाना भगवच्छक्तिः लक्ष्मीः सौभाग्यप्रधाना भूतिरणिमादिसिद्धिः रतिः कामपत्नी स्वैरचारिणी एवं वने आगमनात्प्रष्टव्यो सेव्यस्य प्रपंचः
समाः शमादि समा इति मम संख्यानाः शिखरिणः अं दकं ज्वलवत्प्रशस्ता अग्राः १७ सप्रसन्नौ प्रालिंगलादौ संजातप्रागल्भ्यौ संप्रवलीकौ विविक्तिपादे इत्य

ह्रीः श्रीः कीर्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी १७ समाः शि
खरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके १८ विशाले जघने
पीनमूरू करिकरोपमौ एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रगल्भितौ १९ पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धताल
फलोपमौ मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ २० चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि म
नो हरसि मे नदीकूलमिवाम्भसा २१ करान्तमितमध्यासि सुकेशे संहतस्तनि नैव देवी न गन्धर्वी न य
क्षी न च किन्नरी २२ नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले रूपमग्र्यं च लोकेषु सौ
कुमार्यं वयश्च ते २३॥

लिंगनौ घनावित्यर्थः १९ मणिप्रवेको मणिश्रेष्ठः २० नदीकं चीकलेसवकूले २१ करान्ते नोपदेशितिनीचक्रममाणेन मितं मध्यं यस्यास्त
थाभूते २२ रूपमग्र्यं कुमारता वयः कान्तारवास इति च त्वाचिन्तसुन्मायं यन्ति विकृतं कुर्वन्ति २३

20) प्रकीर्णकामनिरोद्धाम वेद्यापि ह्विनस्यानिराक्षसपराक्रमासंभवदेवंवचनं २४ प्राचरितं त्वपभोक्तं तत्र युक्तं वस्त्रं वस्त्रं युक्तमाल्यादिवंद्यसन्ना
विफलमितिभावः २६ २७ २८ द्वीपिव्याघ्रोसविंद्रनिर्विह २९ तरक्षुर्मृग्यादनः बिभ्यसे बिभेषि ३० ३१ प्रशस्ता कृतप्रशंसा ३२ द्विजाति

इह वा मम्रकोत्तंरेचित्तम्प्रमाथयंतिमे सा प्रतिकाम भद्रं ते नैवं त्वमिहार्हसि २४ राक्षसानामयंवा
सो घोराणां कामरूपिणां प्रासादाग्र्याणि रम्याणि नगरोपवनानि च २५ संपन्नानि सुगंधीनि युक्ता
न्याचरितं त्वया वरं माल्यं वरां गंधं वरं वस्त्रं च शोभने २६ भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे का त्वं भ
वसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते २७ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे नेह गच्छंति गंधर्वा
न देवा न च किन्नराः २८ राक्षसानामयं वासः कथं नु त्वमिहागता इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपि
व्याघ्रमृगा वृकाः २९ ऋक्षास्तरक्षवः कंकाः कथं तेभ्यो न बिभ्यसे मदान्वितानां घोराणां कुंजराणां
तरस्विनां कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने कासि कस्य कुतश्च त्वं किं निमित्तं च दंडकान् ३१
एका चरसि कल्याणि घोरान् राक्षससेवितान् इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन महात्मना ३२ द्विजाति
वेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतं सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ३३ ॥

वेषेण त्वमागतं रावणं दृष्ट्वा द्विजातिवेषो परावण इति ज्ञात्वापि अतिथिसत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैः ३३

202 पायेनाभिनिमंत्र्यसकृत्स्वतदापाय्यदानेनतत्कालेसौम्यदर्शनंतंसिद्धंएकमन्त्रमित्यब्रवीत् २४ पादेकामंडलकृसंभंतंद्धकवसंतजंभयधारिणं उपा
पानांब्रह्मणावर्शनिप्रमेवाववाणोनकृतानोकापायवसंब्रह्मपेषंद्रादीनांदर्शनात् उज्ञष्टशपेदितमशकामितिविचार्यनिरोधः तथागतंब्राह्म
वेषेणागतंरावणं ब्राह्मणावदेवत्यमत्रयत पादौनतंरवत्राशकक्कलियंतशपमेवतःसहाणेपायशतिदर्पनादिमपिगूढमत्र २४ विमत्रश।

उपानीयासनेपूर्वंपाद्येनाभिनिमंत्र्यच अब्रवीत्सिद्धमित्येवतदातंसौम्यदर्शनं २४ द्विजातिवेषेणास
मीक्ष्यमैथिलीसमागतंपात्रकुसुंभधारिणं अशक्यमुद्वेष्टुमुपायदर्शनात्न्यमंत्रयद्ब्राह्मणवत्तथा
गतं २५ इयंबृसीब्राह्मणकाममास्यतामिदंचपाद्यंप्रतिगृह्यतामिति इदंचसिद्धंवनजातमुत्तमंत्वद
र्थमव्यग्रमिहोपभुज्यतां २६ निमंत्र्यमाणःप्रतिपूर्णभाषिणीं नरेन्द्रपत्नीप्रसमीक्ष्यमैथिलीं प्र
सह्यतस्याहरणेदृढंमनः समर्पयामासवधायरावणः २७ ततःसुवेशंमृगयागतंपतिंप्रतीक्षमा
णासहलक्ष्मणंतदा निरीक्षमाणाहरितंददर्शतन्महद्वनंनैववरामलक्ष्मणौ २८ इत्यार्षेरा
मायणेआरण्यकांडेषट्पंचाशत्तमःसर्गः ५६

कारः इयंबृसीत्यादि वनजातंवन्यपदार्थजातंत्वदर्थमेवसिद्धंकृतं तदिहोपभुज्यतां २६ एवंनिमंत्र्यमाणोरावणआत्मवधायतस्यनाशायतस्याः
प्रसह्याहरणमनोदृढनिश्चितंसमर्पयामाससम्यककृतवानित्यर्थः २७ गयोःप्रतिगतंहरितंपश्यामे २८ इतिषट्पंचाशत्तमःसर्गः ५६

रावणेन त्विति आत्मानं जिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेण रावणेन पृष्टा वैदेही आत्मना स्वयमेवात्मानं शशंस १ ननु स्त्रीजामात्रं कर्तव्यं किं श्रुतिवचनेने
न्याह ब्राह्मणश्चेति एष ब्राह्मणः अनुक्तः असमाधीसंधिः अनुक्तः अप्रतिवचनः २ सर्वकामसमृद्धिनी सर्वभोगाश्रीत्यादि इत्यादिनि: ४ राजमंत्रिभिः राज्ञो राज्यनिर्वा

रावणेन तु वैदेही तदा पृष्टा जिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेण शशंसात्मानमात्मना १ ब्राह्मणश्चातिथि
श्चैष अनुक्तो हि शपेत मां इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् २ दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य
महात्मनः सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामस्य महिषी प्रिया ३ उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने
भुंजाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ४ तत्र त्रयोदशे वर्षे राजामंत्रयत प्रभुः अभिषेचयितुं
रामं समेतो राजमंत्रिभिः ५ तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने कैकेयी नाम भर्तारं ममार्या
याचते वरं ६ परिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनं ७ द्वाव
याचत भर्तारं सत्यसंधं नृपोत्तमं नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्ये च कदाचन ८

हकैर्मंत्रिभिरित्यर्थः ५ संभ्रियमाणे संपाद्यमाने संभारे इत्यर्थः भर्तारं दशरथं ममार्या पूज्या श्वश्रूः अनार्येति क्वचित्पाठः ६ मे श्वशुरं सुकृतेन प
रिगृह्य वररूपेण सुकृतेन वशीकृत्य प्रहाय मे गणयापेक्षिते इत्यर्थः मम भर्तुः प्रव्राजनं भरतस्याभिषेचनमिति ७ द्वौ वरौ अयाचत ८ ॥

204 अन्वर्थैः अनुगतार्थैः सप्रयोजनैर्नरूपभोगस्तोमेडर्थैः याचनसर्वाएनमवस्तुनिर्नभंयदाम्पामिरामाभिषेचनविवेमाकृविनिपायमानापितया
याञ्चांचकारनांगीकृतवती वयसापंचविंशकः वननिर्गमनकाले इति शेषः नन्वेतत्पुक्तं ऊनषोडशवर्षो रामइतिविश्वामित्रंप्रतिदशरथोक्तेः अ॰
ताहाटशासमाइतिअग्रेकेस्थितिवेत् नअत्स्यांतरस्मात् प्रतिज्ञायावस्यायामपिराज्यस्मरुवानिसर्वेनामसर्वेगास्यपातयोके यद्यातिक्रांतनंपंच

एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते इतिब्रुवाणांकैकेयींश्वशुरोमेसपार्थिवः ९ अयाचता
र्थैरन्वर्थैर्नचयाञ्चांचकारसा ममभर्तामहातेजावयसापंचविंशकः ९ अष्टादशहिवर्षाणिम
मजन्मनिगण्यते रामेतितोलोकेसत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ विशालाक्षोमहाबाहुःसर्वभू
तहितेरतः कामार्तश्चमहाराजःपितादशरथःस्वयं १२ कैकेय्याप्रियकामार्थंतंरामंनाभिषे
चयत् अभिषेकायतुपितुःसमीपंरामागतं १३

विंशकइत्यर्थः ममभर्तावयसामहातेजाइतितरूणइत्यर्थः पंचविंशकः सांप्रत्सिहं पंचविंशतत्वेचेतनंसोयमेवपंचेतन्येनेवजगाद्यामे
ननतोधिकंकिंचिद्स्तीतिसूचयत्वंतयोक्तिरितिनि ९ तथाममजन्मतोवनप्रवेशसमयेः तीतानीत्यर्थः गणयते इसार्धमेकत्वममपचनत्नाअपंचम
हाभूतपंचैंद्रियाः दकारादिमनोरूपाणि अष्टादशवर्षाणिपर्वाणिजन्मनिकार्ये गणयंत इतितत्कलीभूताशकृतिरहमितिसूचितम ॥ कामार्तः

सी
वा.रा.
आ.टी.
१०२

205 अनृतान् मोचयतद्दत्तवरानुपालनेनेतिशेषः १३ १७ वैमात्रःशुभ्रादिषुविमातृशब्दपाठेपिआर्षेणअसहोदरोभ्रातेत्यर्थः विभिन्नाया।

कैकेयीममभर्तारमित्युवाचदृढव्रतः तवपित्रासमाज्ञप्तंममेदंशृणुराघव १४ भरतायप्रदा
तव्यमिदंराज्यमकंटकं त्वयातत्खलुवस्तव्यंनववर्षाणिपंचच १५ वनेप्रव्रजकाकुत्स्थपितरं
मोचयानृतं तथेत्युवाचतांरामःकैकेयीमकुतोभयः १६ चकारतद्वचःश्रुत्वाभर्तामममदृढव्र
तः दद्यान्नप्रतिगृह्णीयात्सत्यंब्रूयान्नचानृतं १७ एतत्ब्राह्मणरामस्यव्रतंध्रुवमनुत्तमं तस्य।
भ्राताततुवैमात्रोलक्ष्मणोनामवीर्यवान १८ रामस्यपुरुषव्याघ्रःसहायःसमरेरिहा सभ्राताल।
क्ष्मणोनामब्रह्मचारीदृढव्रतः १९ अन्वगच्छद्धनुष्पाणिःप्रव्रजंतंमयासह जटीतापसरूपेण
मयासहसहानुजः २० प्रविष्टोदंडकारण्यंधर्मनित्योदृढव्रतः तेवयंप्रच्युताराज्यात्कैकेय्या
स्तुकृतेत्रयः २१ ॥

मातरपत्नीवैमात्रः १८ १९ २० कैकेय्याःकृतेतन्निमित्तम् २१ ॥

 पदिवसंप्तपकांतर्दिग्गूढंतेमध्यमविश्रामंकुविंत्यर्थः २२ हत्वाश्रादायेतिच्छेदः प्रह्लमाहृत्लदर्थमित्यर्थः गोत्रमार्षकुलंप्रसिद्धवंशपकृतं प

विश्रुतमहिजनश्रेष्ठवनंगंभीरमोजसा समानमवमहत्तेनशक्रेवसत्तमिहत्वया २२ ग्रागमिष्यतिमे
भर्तावन्यमादायपुष्कलं रुरून्गोधान्वराहांश्चहत्वाग्रयामिषंवहु २३ सहंनामचगोत्रंचकुलमाच
ल्वतत्ववतः एकश्चदंडकारण्येकिमर्थंचरसिहिन २४ एवंब्रुवत्यांसीतायांरामपत्न्यांमहाबलः
प्रत्युवाचोत्तरंतीव्रंरावणोराक्षसाधिपः २५ येनवित्रासितालोकाःसदेवासुरमानुषाः अहंसरा
वणोनामसीतेरक्षोगणेश्वरः २६ त्वांतुकांचनवर्णाभांदृष्ट्वाकौशेयवासिनीं रतिंस्वकेषुदारेषु
नाधिगच्छाम्यनिंदिते २७ वह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः सर्वासामेवभद्रंतेममा
ग्रमहिषीभव २८ लंकानाममसमुद्रस्यमध्येममहापुरी सागरेणपरिक्षिप्तानिविष्टागिरिमूर्ध
नि २९ तत्रसीतेमयासार्धंवनेषुविचरिष्यसि नचास्यवनवासस्यस्पृहयिष्यसिभामिनि ३०

ह्याणोत्रंपित्रकुलंमात्रः २४ २५ २६ हृष्ट्वाश्वर्वंपुत्रतायदृष्ट्वाचेत्यर्थः २७ २८ २९ वनेषुउपवनेषु ३० ३० ॥

श्री वा रा ग्रा टी ९८

207 पंचत्वादि रक्षोयोनौ तमोगुणप्रधानायां जातत्वात् उद्रिक्ततमसा भगवन्मायया ज्ञानाच्छादनादेव उक्तिः सर्वपातकवतो रावणः कथं मेवदेदिति प्रज्ञाना
न्यमेव तत्त्वविन्द्रानुपलंभात् सीताराम सर्वं खराविमतनस्य ज्ञानं रावणस्यासीदेवेत्यपि ज्ञानाभ्यमेव विष्णुपुराणे विरोधात् तथाचोक्तं विष्णु
पुराणे मैत्रेय उवाच हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना अवापनिहतो भोगानप्राप्तानमरैरपि नलयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः संप्रा
प्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर कौतूहलपरेणैतत् पृष्टो मे वक्तुमर्हसि पराशर उवाच दैत्येश्वरस्य त

पंचदास्यासहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः सी
ते परिचरिष्यंति भार्या भवसि मे यदि ३१

वधायाखिललोकानां स्थितिस्थितिविनाशकारिणाः पूर्वं तनुं गृह्णाना नृसिंहरूपमाविष्कृतं तत्र हिरण्यकशिपो विष्णुरयमित्येवं न मनस्य
भूत् निरतिशयपुण्यजातसंभूतमेतदमिति रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगाज्जातततो वाप्यवधहेतुकी निरतिशयामेवाखिलत्रैलो
क्याधारिणीं प्राप्तवन्तेमोगसंपदमवाप्यनात्मत्स्मिननाद्विति यतेपरब्रह्मभूतेभगवत्यनालंबनीकृते मनसस्तत्त्वश्रपमं दृष्टानन्तत्पपनराय
णधीनतयाज्ञानकीसमासक्तचेतसो दाशरथ्यरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमवासीत् नायमच्युतस्यासक्तिर्विपद्यतो ज करणस्य मानुषबुद्धि

॥ देवकेवलमभूत् ९८

208 विपर्ययेन विपर्ययतोपीत्यर्थः तस्मिन्नपि समये विसन्नबुद्धिर्नासीदिति भावः पुनश्च्युतविनिपातनमात्रफलं मा विलम्भं मे इलस्माच्चेदिराजकुल
जन्मानो याहृतं चैव सर्वं शिशुपालने चावाप तत्र च विलोम्येव भगवान्नामकारणानि प्रभवन् नामानि गोविन्दादीनि कारणानि गवां रक्षणादी
नि इत्यर्थः ततश्च तत्कारणकृतानां तेषामशेषाणामेवायुतेना नामनवरतमनेकजन्मसंवर्धितविद्वेषानुबंधिचित्तो विनिंदनसंतर्जना
दिषूच्चारणमकरोत् तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहुशं
खचक्रगदाधरमतिप्रौढवैरानुभावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्ववस्थांतरेषु नैवापययावस्यात्मचेतसः ततस्तमेवानुक्रोशे
षूच्चारयंस्तमेव हृदयेन धारयन्नात्मवधाय भगवद्धस्तचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजः स्वरूपं परमब्रह्मस्वरूपमपगतरागद्वेषादिदोषमभग
वतमद्राक्षीत् तावच्च भगवच्चक्रेनाशु व्यापादितः तेन तत्स्मरणदग्धाखिलाघसंचयो भगवतैवांतमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ प
ततवाभिहितं भगवान्निरकीर्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबंधेनाप्यखिलसुरासुरादिदुर्लभफलं प्रयच्छति किमुत सम्यक् भक्तिमतामिति
लोकदृष्टान्त सीतासादृश्यात् सीताबुध्यापहरणाच्चानतापितं सम्यग्ज्ञातरूपेः भगवतः प्रवृत्तिः पंचविंशरूपाक्रीडा यद्वा तद्वा प्रकारे
णान्यथा योजनप्रयासस्तीर्थीदीनां विफल एव विष्णुपुराणोक्तरीत्यैव भागवते उक्तं एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति प
तेश्च्यनेन पूर्वोक्ताश्च वतारा रूपादयश्च पुरामष्टपते पुंसः परमेश्वरस्य तत्रावतारा येषां पादयः कलाः पद्युन्निकृष्ण त्वयं पावतेर्वदशा
मेतच्छोर्णेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शासनं तस्यायुक्तेः उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने इति विष्णुपुराणप्रोक्तेः द्वितीयभाग
वतेप्येवमेव भारतेप्येवमेवं एतेन्यपरानामितस्यावतीर्णस्यति दशमस्य प्रोक्तव्याख्यानमयास्तत्तथापि नतत्कारणकृतनामनं तत्रलाभा
हद्रूपाः ज्ञानकार्यानादनाच्च एवावयुक्ताहीनां प्रसक्ततोदर्शनान्नत्वस्वयं भगवानिति उक्तिः नेता वतारामामाघवतारणांततोन्यत्वमितिप्र
मः कार्यः श्रीधरोपि मत्स्याद्यवताराणां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेपि यावदुपयोगमेव ज्ञानप्रकाशाविष्कारः अज्ञानाविष्कारस्त्ववतरूपाः कृष्ण
त्वमोत्सः यथाभिमतमुमरणा नाहत्वमसंविदितश्रासमतस्तस्य मरणमिति यथा चद्रोपधाः समर्पो नयनकाले माहं [illegible] द्वारकायां संनिहितः

श्री वारा ग्राटी १०५

209 किंतत्सौभाग्यं यत्तातोभवनामयं त्केशश्चेति सौभाग्येचमाधिकंमतवसदेवपारीरंदृष्ट्वामोहश्चस्याद्यज्ञानानावमलं रामावतारेपिज्ञानाविकारस्त
ज्ञत्वदर्शितोदर्शयिष्यतेच प्रवत्तारामेमविराजपवीषाः भागवतेप्रथमतृतीयेध्याये जग्रहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषोडशकलमा
दौलोकसिसृक्षयेत्यादिनावैराजंरूपंरूपमुक्त्वापतन्नानावताराणांनिधानंवीजमव्ययं यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयइत्युक्तेः पततडक्तवैरा
जंनिधानंकार्यावसानेप्रवेशस्थानं वीजमुद्गमकारणमव्ययंस्वयंचिरस्थायि वकेवलमवताराणामेववीजं किंतुसर्वेषामित्याह यस्येति य

रावणेनैवमुक्तातुकुपिताजनकात्मजा प्रत्युवाचानवद्यांगीतमनादृत्यराक्षसं ३२ महागि-
रिमिवाकंप्यंमहेंद्रसदृशंपतिं महोदधिमिवाक्षोभ्यमहंराममनुव्रता ३३

द्यपिविराड्जीवयवनस्थापितदंनयोर्भिन्नत्वयोपासनायैव मुक्तं सिनकृत्वकेपोद्घारेणवतेषांमूर्धन्यत्वेनमुख्यत्वात्दत्त मुख्ययोःप्रथा
नयोर्मध्ये दंशयोस्तत्वज्ञयोर्लक्षणयोर्वैकुंठस्थभक्तलस्ययोर्विश्लेषयोरवताराइतिसूचितमतएवानेकत्वं श्रुतिदेवहूतेनत्वांविनात्वगो
नयोभतेःतत्त्वमागच्छेतिनिवेदितमिमंस्पष्टपुराणेषुद्रामस्यापित्वयैवोक्तं अंशावधेषामौपाधिकमायायाःसांशत्वादित्यलम् ३१
रावणेनेति कुपिताकुपितेव ३२ पूर्वतसमुद्रोपमाभ्यांधैर्यगांभीर्येदर्शिते ३३ ॥

210 न्यग्रोधपरिमंडलं न्यग्रोधवत्परिणाहदैर्घ्यसर्वांगं च रामस्य दीर्घबाहुत्वात्सर्वाणामेव लक्षणमेतत्स्याः सा २४ सिंहस्य विक्रान्तं पदविन्यासस्तद्वत् पदविन्यासेन गमनशीलं सिंहसंकाशं पराक्रमे इति भावः नृसिंहमित्यस्य द्विरावृत्त्या गमकत्वं भवति पुनरुक्तत्वेऽपि २५ रामाज्ञावत्सः श्रेष्ठराजस्तत्पुत्रो दशरथपुत्रम् २६ यथा आदित्यस्य

सर्वलक्षणसंपन्नं न्यग्रोधपरिमंडलं सत्यसंधं महाभागमहं राममनुव्रता २४ महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनं नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता २५ पूर्णचंद्राननं रामं राजवत्सं जितेंद्रियं पृथुकीर्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता २६ त्वं पुनर्जंबुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभां नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा २७ पादपान्कांचनान्नूनं बहून्पश्यसि मंदभाक् राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि रावण २८ क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि २९ मंदरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् गंतुमिच्छसि ४० अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेढि च क्षुरं राघवस्य प्रियां भार्यामधिगंतुं त्वमिच्छसि ४१

स्प्रष्टुं अशक्यत्वात् यथा आदित्यप्रभा आदित्यमुक्त्वा केनापि स्प्रष्टुमशक्या तथाहं शक्तिशाक्तिमतोरवियोगादिति भावः २७ कांचनवृक्षदर्शनं मुमूर्षुलक्षणं मंदहीनभाग्यस्तानि भजतीति मंदभाक् २८ क्षुधितस्य सिंहस्य सर्वस्य च वदनाद्दंष्ट्रा ग्रहणेच्छा सदृशीमदिच्छा एष सर्वत्र निदर्शनालंकारः २९ लेढि लेढि ४१

श्री
वाग
प्राती
१०८

२११ संदंशनिकाभ्यामिवनदी ४५ सरागं मम तं सौवीरकमारनालं कांनिकं कांचनसीसत्रपलोहवीरिमार्थः ४६ हूलीगजः विडालोमार्जारः मर्द्दनं कलंका

त्रुवसत्पशिलांकंदेसमुइंनतंमिछुसि सूर्यंवेदमसोचोभोपाणिभ्याहतंमिछुसि ४२ योगामसपश्रयो
भार्यैप्रदर्शीयतमिछुसि वग्निप्रज्वलितरचवस्ताणाहतमिछुसि ४३ कत्पानहूतंमयोभार्यागामस्पा
हूंमिछुसि ग्रयोमुत्वानाम्लानामधेचरिंतमिछुसि ४४ गामसपसहयेभार्यायोपियगंवतमिछुसि
पट्टंतरंसिंहमगालयोर्वेनपट्टंतरंसंदंनिकासपूइयो ४५ सरागमसौवीरकयोर्पट्टंतरदंतरदारुग्राण्येल्लेषु
ल्लेषवच पट्टंतरंकांचनसीसलोहयोर्पट्टंतरचंदनवारिपंकयोः ४६ पट्टंतरहूल्लिविडालयोर्वेनतदंतरे
दारुग्राण्यल्लेषेवच पट्टंतरंवायसवेनतेयपयोर्पट्टंतरमकुमपूरयोरपि ४७ पट्टंतरहंसकरदयोर्वेनरे
नरेदारुग्राण्यल्लेषुवचनसिसहस्रातमशभावेगमेस्थितेनकोयकवाणयाणि ४८ हूतापितेहूनज्ञणागामि
छेप्राज्यपयामल्लिकयावतीणि इतीवतदाकमइछभावासहइछशक्रःरजनीचेदतं ४९ गाढशकपाश
यिवावभ्रूवतातोहताकाकदलीवतनी ४९ तोवीपमानाकलहसीनासरावणाण्यमसमूशभावः
ऊलेवलनामचकमेवाममनः समावचदाभयकाः

कः ४२ नरोजीणीवसयांशुलोटकोद्मल्लिकयावणीणिभक्षमास्यपयातो
नाशयतिनहत ४८ इतिवइमेवसरूदृष्ट्रमन्यतइःखजनकतमसर्वासुवातोहतांमहावावानप्रकंपमान ४९ भयकारणार्थंभयोमात्नाथे ५० इतिवचा

212 एवमितिपरुषंक्रोधंवैशेनवर्णानांचवर्वोगेनेवोद्धारापत प्रतिकटत्तरमित्यर्थः संरब्धःक्रुद्धः १ सापत्नःशिवायाणसापत्न्येशत्निपादेमातृसपत्नीपु
त्रेत्वेत्रसिद्धस्त्वर्थः भ्रातेपुत्रवसातादिति तदापादःपत्नेनकुलशाषसत्रकं २ वैमात्रःशाग्वतद्वैमात्रश्नितिपाटेहितीयामात्मात्तद्पत्यमित्यर्थमा
तरुदिवत्वाभावश्रार्षः यस्मादिशद्वस्यादिपूरणार्थत्वपिसंत्व्यार्थत्वाभावाद्मोत्वमित्यन्ये कारणांतदेनिमित्तविशेषेद्वंद्वं द्वंद्वयुद्धमासादितःप्रा

एवंब्रुवंत्यांसीतायांसंरब्धःपरुषंवचः ललाटेभ्रुकुटींकृत्वारावणःप्रत्युवाचह १ भ्रातावैश्रवणस्याहं
सापत्नोवरवर्णिनि रावणोनामभद्रंतेदशग्रीवःप्रतापवान् २ यस्यदेवाःसगंधर्वाःपिशाचपतगोरगाः
विद्रवंतिसदाभीतामृत्योरिवसदाप्रजाः ३ येनवैश्रवणोभ्रातावैमात्रःकारणांतरे द्वंद्वमासादितः
क्रोधाद्रणेविक्रम्यनिर्जितः ४ मद्भयार्तःपरित्यज्यस्वमधिष्ठानमृद्धिमत् कैलासंपर्वतश्रेष्ठमध्या
स्तेनरवाहनः ५ यस्यतत्पुष्पकंनामविमानंकामगंशुभं वीर्यादावर्जितंभद्रेयेनयामिविहायसम्
ममसंजातरोषस्यमुखंदृष्ट्वैवमैथिलि विद्रवंतिपरित्रस्ताःसुराःशक्रपुरोगमाः ७ यत्रतिष्ठाम्यहंत
त्रमारुतोवातिशंकितः तीव्रांशुःशिशिरांशुश्चभयात्संपद्यतेदिवि ८ निष्कंपपत्रास्तरवोनद्यश्च
स्तिमितोदकाः भवंतियत्रयत्राहंतिष्ठामिविचरामिच ९

पितः ४ स्वमधिष्ठानंस्थानंपुरीलंकां कैलासमध्यवात्मश्वलाध्यपणाद्धुष्या ५ वीर्यादावर्जितं प्राद्धिपरगृहीतंमयेतिशेषः येनपुष्पकेण ६१ तो
ष्णांशुरपिममभयाच्छिशिरांशुःसंपद्यते ८ यत्रचरामियेनमार्गेणगच्छामितितियावत् यत्रचतिष्ठामितत्रभयेनेत्यन्वयः ९

श्री
वा०रा०
आरं०
१०७

213

समुद्रस्यपारेममलंकापुरीनामइत्यन्वयः १ प्रकारस्यपांडुरत्वंसुधालेपप्रजनितंवाहाटकैःकक्ष्याप्रवच्छेदायस्यांसानोरणोपुरद्वारं ॥ मानुषीणांना
रीणांनस्मरिष्यसियोषेवहंमिमंगोरेंद्रियानारीसमागमादिति भावः ३ गणपतमानुषदिव्यभोगास्तत्रानुभवन्तुभयं ३ गणपतेइलेभमितिभवः १३ ग
तापुषः एकादशसहस्रसंख्यायामितापुषः स्वर्गादिवयज्ञक्रोधेनमपाववधाहातत्वंयाराम्मो मंदवीर्यरतिज्ञातोज्येष्ठोपिराज्येपिप्रियंभरतंस्थापयि

ममपारेसमुद्रस्यलंकानामपुरीशुभा संपूर्णारत्नसैन्यैर्यथेंद्रस्यामरावती १० प्राकारेणपरिक्षिप्य
पांडुरेणविराजता हेमकक्ष्यापुरीरम्यावैडूर्यमयतोरणा ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधातूर्यनादविनादिता स
र्वकामफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानभूषिता १२ तत्रत्वंवसमहेसीते राजपुत्रिमयासह नस्मरिष्यसिनारी
णांमानुषीणांमनस्विनि १३ भुंजानामानुषान्भोगान्दिव्यांश्चवरवर्णिनि नस्मरिष्यसिरामस्यमानु
षस्यगतायुषः १४ स्थापयित्वाप्रियंपुत्रंराज्येदशरथेनयः मंदवीर्यस्ततोज्येष्ठः सुतःप्रस्थापितोवनं १५
तेनकिंभ्रष्टराज्येनरामेनगतचेतसा करिष्यसिविशालाक्षितापसेनतपस्विना १६ रक्षसामधिपं
भर्तारंकाममयस्वयमागते नमन्मथशराविष्टंप्रत्याख्यातुंत्वमर्हसि १७

नावनंप्रस्थापितः १५ येनमन्दचेतसाकिंकरिष्यसीत्यन्वयः भ्रष्टराज्यत्वाच्चेतोहीनत्वंतापसेनतपस्विनातापसश्रेष्ठतपस्विनायद्वातापसेन
शोच्येनतपस्विनाआभ्यंतरेणरक्षसांरक्षणेरतपालभ्यय १७

214 उवधीपन्नगं वसं वरणेनाभिहत्य यथा पश्चात्तापं गतेति पुराणेषु प्रसिद्धं तथा पश्चात्तापं गमिष्यसि १८ अगृह्यानसनः अंगुलीनापितस्तेन अनेनमया
नीतोऽपुरणरामशुनरोप्स्यतीतिनशंकामितिभावः संग्रामेमामितिशेषः १९ रहितेरामरहितेआश्रमेस्थितेतिशेषः ईदृशावैश्रवणस्येदृशकृत्यमनुचित

अस्मात्वागृह्य मांभीरु पश्चात्तापं गमिष्यसि चरणेनाभिहत्येव पन्नगं वसमर्दशी १८ अगृह्यानसमोरा
मोममपृष्ठेसमाश्रयः नवमार्गेणसंग्रामोभन्नस्ववरवर्णिनि १९ एवमुक्त्वातुवैदेही क्रुद्धासंरक्तलोच
ना अब्रवीत्परुषंवाक्यंरहितेराक्षसाधिप २० कथंवैश्रवणंदेवंसर्वदेवनमस्कृतं भ्रातरंव्यपदि
श्यपत्वमशुभंकर्तुमिच्छसि २१ अवश्यंविनशिष्यन्तिसर्वेरावणराक्षसाः येषांत्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धि
रजितेन्द्रियः २२ अपहृत्यशचींभार्यांशक्यमिन्द्रस्यजीवितं नहिरामस्यभार्यांमामानीयस्वस्तिमा
न्भवेत् २३ जीवेच्चिरंवज्रधरस्यपश्चाच्छचींप्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् नमादृशींराक्षसधर्षयित्वापीता
मृतस्यापितवास्तिमोक्षः २४ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकाण्डेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८

मितिमिथ्येवामंवंशं सर्वेशानेनकथयसीतिअर्थः २१ एवंभूतस्यराज्ञाप्रजानांसर्वेषांराः समनयनेतवजीवितच्छेदएवेतिभावः २२ अप्रतिरूपरूपां अनुप
मसौंदर्यांमोक्षः मृत्योरितिशेषः अतिमलिनांतःकरणातामात्ताज्ञानेकथाप्येतवनास्त्यैवेतिभावः २४ अत्रसर्वेरावणोक्तौसमस्तमकवेतादृमधाश्कवि

॥ अरण्यः

श्री
वा.रा.
सुंदरी
१०८

215 पंचपंचकतत्त्वज्ञो रावणोहं भजस्व मामिति श्लोकः क्वचित्प्रयुज्यते तमेवं यावत्तस्से ससस्सकं षडंगसहितवेदोपवेदसहितव त्वदेशविद्यारूपं तदेता अष्टा
दशकविभूषितः वत्त षष्टिकलाभूषितः पंचपंचकतत्त्वज्ञः पंचविंशतितत्त्वस्वरूपवेनानिमानित्यवस्तुविवेकवानिति यावदिति सकनकाख्यानवान्
प्रहितस्तापतेश्रायपादेश्रश्यामगतिरपि परपादपर्यालोचनयान्नीयपादोक्तपपादोक्तत्तानवतहै हृषे मकर्मिणि प्रहृतिरण्य तुचितेनेति भाति ४७
इति श्रीरामायणे षष्टाचत्वारिंशः सर्गः ४८ हस्ते हस्तं समाहत्येत्यर्थः विनिष्पाद्यज्ञानियावत् महिषायस्त्रियेव हत्वा तत्याकदाचिदेषा दशग्रामसमये क्रोधेऊ

सीतायावचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद्वपुः १ सुमेरुषिलीय
नर्वाक्यं वभाष वाक्यकोविदः नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ २ उद्वहेयं भुजाभ्याम
तमेदिनीमंबरे स्थितः आपिबेयं समुद्रं च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः ३ अर्कं रुंध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्वि
भिंद्यां हि महीतलं कामरूपेण उन्मत्ते पश्य मां कामरूपिणम् ४

यौदित्तिसंकयाक्रूरसीयमहद्रूपंगीकारः यद्वाकपटेनापिपर्वं न स्वभावयतिवेषधारणात्तन्द्वेषस्वाभावो न हूरणोस्य प्रतिवद्धत्वादिह ह्यास्वरूपग्र
दूणमनमरावणस्यापि प्रयुवेषः क्रोधप्रतिवेधकस्थनस्य हस्ते हस्तावातइतिवोध्यं १ नश्रुतौ श्रोत्रेवस्तुमात्रेणविनिशेषः २ तावेवाह उद्वहेयमि
त्यादि आपिबेयमिति पक्षतिरव्यगिवस्वयार्थंदृष्टयम् ३ कामेत चित्तेनेन रूपेण चउन्मत्तेत्यर्थः ४

216 हरिपर्यंतेषवामशांभे ५ सोमंभिमतरूपं नीवनारूपंप्रशास्तनीलांसरूपं मस्तुतत्स्वरूपंभेजे ६ परिव्राजकब्रह्मकपरपरिव्राजकरूपं ७ भास्करस्यप्रभा

एवमुक्तवतस्तस्यरावणस्याधिपोविभुःभो क्रुद्धस्सहरिपर्यंतेरक्तेनेत्रेवभूवतुः ५ सघसोमंपरित्यज्यनी
लाद्रूपंसरावणः स्वरूपंकालरूपाभंभेजेवैश्रवणानुजः ६ संरक्तनयनःश्रीमांस्तप्तकांचनभूषणः
क्रोधेनमहताविष्टोनीलजीमूतसन्निभः ७ दशास्योविंशतिभुजोवभूवक्षणदाचरः सपरिव्राजक
च्छद्ममहाकायोविहायतत् ८ प्रतिपेदेस्वकंरूपंरावणोराक्षसाधिपः रक्ताम्बरधरस्तस्थौस्त्रीरत्नं
प्रेक्ष्यमैथिली ९ सतामसितकेशांतांभास्करस्यप्रभामिव वसनाभरणोपेतांमैथिलींरावणोब्रवी
त् १० त्रिषुलोकेषुविख्यातेयदिभर्तारमिच्छसि मामाश्रयवरारोहेतवाहंसदृशःपतिः ११ मांभजस्व
चिरायत्वमहंश्लाघ्यःपतिस्तव नैवचाहंक्वचिद्भद्रेकरिष्येतवविप्रियम् १२ त्यज्यतांमानुषोभावो
मयिभावःप्रणीयतां राज्याच्च्युतमसिद्धार्थंराममपरिमितायुषं १३ कैर्गुणैरनुरक्तासिमूढेपंडितमा
निनि यःस्त्रियावचनाद्राज्यंविहायससुहृज्जनं १४ अस्मिन्व्यालानुचरितेवनेवसतिदुर्मतिः इ
त्युक्तामैथिलीवाक्यंप्रियार्हाप्रियवादिनी १५

मिवतस्याग्नेपिपर्यंतेषणामरूपनायायंब्रह्मदोषोग्नेरक्तेः १० मानुषोभावःमनुष्यगमविषयोभावःस्नेहवेधः १३ प्रियवादिनीरावणाद्रूममप्रेतिशेषः १५

217 श्री वा०रा० आ०टी० १०५

काममोहितो जग्राहेत्यन्वयः नानोविशेषदृष्टान्तः बुधः खे रोहिणीमिव खेग्राकारो भूमेश्चरो रोहिणीयोगो रोहिणीस्वमातरं यदि कामातुरः गृह्णीयात्तत्तदात्स्व
शमिदं वौरयपर्यायोऽस्कल्पनमित्यतिपायोक्तिः रत्नत्वंगपासीतयासपोमरणपर्यवसायिपापादानत्तु समूलनाशनस्य वेदस्य वंशपीन प्रतिज्ञानस्य
निर्वाहाय पक्षीणां देवानां मध्ये रामप्रतिज्ञानस्य च निर्वाहाय १६ वामेनेति अत्र रक्षनया शायपदानभियास्ववामावासनवनिवारणायेवंग्रहणं

अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव १६ वामे
न सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना १७ तं दृष्ट्वा गिरिशृ
ङ्गाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजं प्राद्रवन्मृत्युसंकाशं भयार्ता वनदेवता १८ स च मायामयो दिव्यः ख
रयुक्तः खरस्वनः प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः १९ ततस्तां परुषैर्वाक्यैरभितर्ज्य
महास्वनः अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा २० सा गृहीता विचुक्रोश रावणेन यशस्वि
नी रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने २१ तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव विवे
ष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः २२

त्रिसाङ्गः १७ परुषैरुक्तः परं रामप्रत्याशास्त्याजेत्यसंवमादिभिः अङ्केन हस्तान्तरेरित्यर्थः २० अनिचुक्रोशेत्यादितच्छायायाअपि मनुष्यभावना
ह्य २१ अकामाविरागिणीं विचेष्टमानां तत्रात्मानं मोचयितुं २२ १०५

218 तमेवप्रतिकृत्यस्ववृत्तमाह ततःसेत्यादिना भृशंचुक्रोशमत्तेवभ्रांतचित्तायथातुराक्रोशतितथाचुक्रोशेत्येवयथाशब्दार्थःसर्वचेष्टानांनाशत्वंसत्ववितं २३ ननु
नामेति प्रसिद्धोविनेतानाशिक्षकः नचापिशास्तकालेशासनेनकोपिहितोवाकालेकारणकालतरवाहाभिकपदेनहोपाय २८ स्वयमेवतत्रहेतुमन

ततःसाराक्षसेंद्रेणह्रियमाणाविहायसा भृशंचुक्रोशमत्तेवभ्रांतचित्तायथातुरा २३ हालक्ष्मणमहाबा
हो गुरुचित्तप्रसादक ह्रियमाणांनजानीषेरक्षसाकामरूपिणा २४ जीवितंसुखमर्थंचधर्महेतोःपरि
त्यज्यत्वं ह्रियमाणामधर्मेणमांराघवनपश्यसि २५ ननुनामाविनीतानांविनेतासिपरंतप कथ
मेवंविधंपापंनत्वंशाधिहिरावणं २६ ननुसद्योविनीतस्यदृश्यतेकर्मणःफलं कालोप्यंगीभवत्यत्र
सस्यानामिवपक्तये २७ त्वंकर्मकृतवानेतत्कालोपहतचेतनः जीवितांतकरंघोरंरामाद्व्यसनमा
प्नुहि २८ हंतेदानींसकामातुकैकेयीबांधवैःसह ह्रियेयंधर्मकामस्यधर्मपत्नीयशस्विनः २९ आ
मंत्रयेजनस्थानेकर्णिकारांश्चपुष्पितान् क्षिप्रंरामायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ३० हंससारससंघु
ष्टांवंदेगोदावरींनदीं क्षिप्रंरामायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ३१

यतितत्विति अविनीतस्यपुरुषस्याविग्रहस्यकर्मणःफलंसद्योनदृश्यतेयतस्तत्रकालोप्यंगीभवतिसहकारणंभवतिपक्तिपाकः २७ अयुना
स्वेष्टप्राप्यमाहहंतेति यस्तत्पुत्रप्रेोद्यविनाशात्पं २८ सकामातुजातेतिपोषःह्रियेयमिपतद्भ्रमादि २९ हरतीतिपासंधमितिसंबंधः ३०

३१

श्री
वारा
आरी
१०१

219 ते सीते नमन्वयः २४ अमुत्रापि परलोके पिगतां वैवस्वतहृतामपि मां विदित्वा पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा आनेष्यत्येव अतो यः येषां सेनेत्यन्वयः २५ गृध्रं जटायुं २८

दैवतानि च यान्त्यस्मिन्वने विविधपादपे नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृतां ३२ यानि कानि वि
दप्यत्र सत्वानि विविधानि च सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ३३ ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणे
भ्योपि गरीयसीं विवशा नेहृता सीता रावणेनेति शंसत ३४ विदित्वा तु महाबाहुरमुत्रापि महाबा-
लः आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ३५ सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता वनस्प
तिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ३६ सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशं गता समाक्रंदद्भयपरा दुः
खोपहतया गिरा ३७ जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् अनेन राक्षसेंद्रेण करुणं पापकर्म
णा ३८ नैष वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः सत्ववाञ्जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ३९ रामा
य तु यथातत्वं जटायो हरणं मम लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ४० इत्यार्षे रामायणे आरण्य
के एकोनविंशः सर्गः ४९ तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः १

तस्य स्मितिपादेत्य येस्य धैतत्तनशक्य इत्यत्र हेतुः सत्ववानित्यादि ३९ इति एकोनविंशः सर्गः ४९ तं शब्दं जटायो पश्य मामित्याशब्दं प्रवसुप्तः भो
जनोत्तरं दिवं गाढं सुप्तोपि सुश्रुवे ततस्तेन शब्देन प्रबुद्धो रावणं निरैक्षत १ ॥

220 दशग्रीवेतिसंबुद्धिः ग्रहेसत्यसंश्रवः सत्यप्रतिज्ञः सीतारक्षणेऽरक्षणे इमस्नेहायरक्षकत्वादिति भावः नाम्नाजटायुरितिप्रसिद्धेः तेमत्तस्मदात्मीहशं
कर्मकर्तुंनार्हसि भ्रातरितिसामप्रयोगः पयेवंतस्यसतिदासत्यप्रतिज्ञत्वात्मयासहयुद्धंभाव्यमितिद्वंद्वप्रयोगप्रसंगः ३ राजेतिसर्वलोकराजत्वे

ततःपर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुंडःखगोत्तमः वनस्पतिगतःश्रीमान्व्याजहारशुभांगिरं २ दशग्रीवस्थि
तोधर्मेपुराणेसत्यसंश्रवः भ्रातस्त्वंनिंदितंकर्मकर्तुंनार्हसिसांप्रतं ३ जटायुर्नाम्नाहंगृध्रराजोमहा
बलः राजासर्वस्यलोकस्यमहेंद्रवरुणोपमः ४ लोकानांचहितेयुक्तोरामोदशरथात्मजः तस्यैषा
लोकनाथस्यधर्मपत्नीयशस्विनी ५ सीतानामवरारोहायांत्वंहर्तुमिहेच्छसि कथंराजास्थितो
धर्मेपरदारान्परामृशेत् ६ रक्षणीयाविशेषेणराजदारामहाबल निवर्तयमतिंनीचांपरदाराभि
मर्शनात् ७ नतत्समाचरेद्धीरोयत्परोस्यविगर्हयेत् यथात्मनस्तथान्येषांदारारक्ष्याविमर्शनात् ८

तेनवापिराजेतिध्वनितं ४ धर्मपत्नीत्यनेनैतद्धरणेमहापापंसूचितं कथंराजेतिभवानितिशेषः धर्मेप्रजापालनरूपे ६ राजदाराइतितद्धरण
स्यगुरुतल्पसमत्वादितिभावः ७ अस्यपुरुषस्यपरःस्वेतरःप्राणीयत्कर्मविगर्हयेत् नतत्समाचरेत् स्वदारवत्परदाराश्चविमर्शनात्परस्पर्शा

221

श्री वा॰रा॰ श्रुती १११

शास्त्रेष्वनागतंशास्त्रेष्वनवगतंपरमत्रूपतात्कामसतोनवगतमपिअर्थंवाकार्यंवाधर्मंवाराजानमत्रसत्यप्रवदंतीति शास्त्रैःस्फटमपिराज्ञआचरणंदृष्टाप्रजाआ
चरंतितस्मात्राज्ञःधर्मप्रवृत्तिरनुचितेतितात्पर्यं नव्यवस्यंतिराजानइतिपाठेशास्त्रेष्वनागतेतत्राप्रतिपादितेधर्मंराज्ञानोत्रव्यवस्यंतिनेह्वतीतिइत्यर्थःत
स्मात्कामात्तस्मार्गपवमेतिकुर्यादित्यभिप्रायः ९ तथाराजाइत्याणांउत्तमवसत्त्वनाषुत्तमोनिधिः तथाधर्मश्चेतिपाठेप्रजानामितिराज्ञेतिचशेषःइत्या
णामितिप्राप्त्वदेवपतोधर्मादिकंराजमूलंप्रवर्ततोराज्ञानाधर्मादिनूपइत्यर्थःशुभंकामे १० पवंभूतराजधर्महीनेनपिकथंमेश्वर्यागमइत्याह पापेति

अर्थंवायदिवाकामंमेशिष्टाःशास्त्रेष्वनागते यव्यवस्यंत्यत्रराजानोधर्मंपौलस्त्यनंदन ९ राजाद्धर्मश्चकाम
श्चदृष्टाणांवोत्तमोनिधिः धर्मःशुभंवापापंवाराजन्मूलंप्रवर्तते १० पापस्वभावश्चपलःकथं
त्वंरत्नसंचयैश्वर्यमभिमतंप्राप्तोविमायनमिवदुष्कृते ११ कामस्वभावोयःसोमोनशक्य
स्तंप्रमार्जितुं नहिदुष्टात्मनामार्यमावसत्यालयेचिरं १२ विषयेवाप्रवृत्तेवातेपदारामस्यमहाबा
लः नापराध्यतिधर्मात्माकस्यतस्यापराध्यसि १३

दुष्कृतीस्वार्गगंपदेवयानमिव ११ ननुमेश्वर्यैणुषुणपरा
पत्रमीयताननाह कामेति यःपुमान्कामस्वभावोगपदेवपावमिनेस्वभावंप्रमार्जितुंनशक्यः तन्मार्जनंनहि धर्मेणपमपत्रनीतिश्रूतेःधर्मात्मा
त्सावतततस्मिन्नाह नहीति यस्मात्दुष्टात्मनामालयेआर्यंपुजंपुण्यंचिरकालेनापिनाविसति ११ यदारामःयस्मादाइत्यर्थः १३

222 जनपरार्थोः सिद्धः खरादिवधादिमायांकाद् एदीति जनपराधेहेतुः पूर्वमतिवृत्तः अतिक्रान्तो वितत्हृतः १४ गमिष्यसीत्यत्र काकुः न जीवन् गमिष्यसीत्य
र्थः १५ त्वां वा चोरेणो वत्सया मा दद्देहं अभ्रत्तिशेषः रुंद्राशान्तिर्दिइप्रयुक्तं वज्रं १६ भारः भारवत् द्रष्टव्य अनामयं रोगानुत्पादक १८ यत्कर्म कृत्वा धर्मो की

यदि शूर्पणखाहेतो र्जिनस्थानगतः खरः अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा १४ अद्य बुद्धिर्यथा
त संकेतो मम स्वव्यतिक्रमः यस्यैव लोकनाथस्य दृष्ट्वा भार्यां गमिष्यसि १५ त्रिंशविसज्य वैदेही मानायो
रेणा वज्ञया द्रष्टदहनभूतेन हृत्रमिंद्रशान्तिर्यथा १६ मर्षमाणी विषं वधावहं तेनावबुध्यसे ग्रीवायां
शतिमुक्तं च कालपाशेन पश्यसि १७ स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् तदन्नमपि भोक्तव्यं
जीर्यते यदनामयम् १८ यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो ध्रुवं शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत्कर्म स
माचरेत् १९ षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम राघव पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः २०

र्तिः पारलौकिकी शुण्यानि शाय ज्ञावत्नार्थे श्वयीति शापत्रं यशस्तत्र भवेत् नो अयथेतत् पूर्वीर्जितं च धर्मादि न भवेत्त्रपेत किं च येन शरीरस्य खेदः त
त्कर्म कस्त्वद्विवसमाचरेत्र कोपीत्यर्थः १९ षष्टिवर्षसहस्राणि गतानीत्यर्थः राज्यं पालितं मयेत्यर्थः पितृपैतामहे पितृपैतामहमभ्यां हेभ्य आगत

223

पितृपैतामहं पितामहेभ्य आगतमित्यर्थः २० मैवैदेही दशरथमित्रवान्ममस्त्वर्थो वैदेहीमादायनकुशली गमिष्यसीत्यर्थः २१ ममःपश्यतःमांपश्य
तमनादृत्येत्यर्थः नायसंयुक्तेवेदिकायुक्तेदैत्यभिद्वाभासेयावांसनातनींधर्मवत्सपर्णांवेदश्रुतिंब्राह्मणोदीक्षितः नवामाप्येतापश्याश्रैवीपर

हृतोहंतेनपुत्राःधृत्वीमरथःकवचीशरी नचाप्याहापकुशलीवैदेहीमेगमिष्यसि २१ नशशांकत्वं
बलाद्धंतेवैदेहीममपश्यतः देवाभिन्यायसंयुक्तेफेवावेदश्रुतीमिव २२ पुष्पस्वयहिस्रोसि।
मुहूर्तेनिहतानत्तः नचिराद्धुरिवासम्भ्राणामोपृथिवयिष्यति २४ शापिष्यसेहतोभूमोयथाश्वे
त्वरत्न्या २३ १ प्रसह्यतेपुगोयेननिहतादैत्यदानवाः किंनशक्तोमयाकर्तेगतोहरेन्द्रणात्मजो
तिष्ठवेनयपसेनीचतपोभीतोमसंपायः २५ नहिमेजीवमानस्यनेष्यसिशुभामिमां सीतांक
यलपुत्रातीतांममस्यमहिषींप्रिया २६ अवशंपनमयाकार्यंप्रियेनस्यमहात्मनः जीवितेनापिराम
स्यतथादशरथस्यच २७ तिष्ठतिष्ठदशग्रीवमहूर्तंपश्यरावण छेत्स्यादिवफलंबाणपानवेपय
रथात्तमः २८

मीमांसान्यायविद्वोवेदर्तेस्मयाकर्तेनशक्तोतिनहृदित्यर्थः २८ मुहूर्तरामागमनपर्यंतं २२ संयुगेरामेणेतिशेषः नवधिष्यतिप्रापितवधिष्या
तीत्यर्थः अनेनामेस्वस्यात्मयोग्य २४ नयपसेपलायसितसंशायइत्यन्वयः २५ जीवमानस्यजीवतःनयिष्यासिनेष्यसि २६ २७ २८

224 यथाप्राणं यथाबलमित्यर्थः २९ अतिपंचाशत्तमः सर्गः ५० इतीति १ बाणोद्भूतयोर्बाणप्रवर्तितयोः २ माल्यवतो हेमाल्यवतोमेरुकोटिंकारणेः
परो मेरुपार्श्वं सपत्रयोः पत्रसहितयोः यद्वा पक्षयोक्तोकल्पनेयपदिहा माल्यवतो सपक्षो पुष्पयतो नदानतत्सदृपामिदमितितेनानुपमत्वंफल

यदा नित्यं प्रदास्यामि यथाप्राणं निशाचर २९ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे पंचाशत्तमः ५० स शुक्रः
क्रोधतास्राक्षः सप्तकांचनकुंडलः राक्षसेंद्रोभिदुद्राव पतगेंद्रममर्षणः १ स संप्रहारस्तुमुलस्तयोः
स्तस्मिन्महामृधे बभूव बाणोद्भूतयोर्मेघयोर्गगने यथा २ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा स
पक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ३ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः अभ्यवर्षन्म
हाघोरैर्गृध्रराजं महाबलं ४ स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्रा
णि संयुगे ५ तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ६ अथ
क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् मृत्युदंडनिभान्घोरान्शत्रोर्निधनकांक्षया ७ स तैर्बाणैर्महा
वीर्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं

ति ३४ प्रतिजग्राह सेहे रावणस्त्राणि रावणप्रहितानीति शरजाल
विशेषणं अस्याणेर्गुणाद्विकमनरावणस्तानीतिपादस्तस्करामप्रवनस्यरावणस्यगात्रेष्वन्वयः ८० पूर्णमुक्तैः आकर्णपूर्णकृष्टमुक्तैः ८

श्री
वा॰रा॰
आदी
११३

225 अवारितः असमेनाहामः कुलायंचासस्थाने प्राप्तोयः पतीतहनवेसो १२ तस्मिन्निदं पणचरकवचं अपुनोत्पातयामासपाशमनभिनिपादेशारश

सागतस्सरथेपपपन्नजानकींवाष्पलोचना अविलंयित्वावाणांस्ताभ्यात्संसमभिद्रवत् ९ ततोस्य सशरं
चापं मुक्तामणिविभूषितं चरणाभ्यां महातेजा बभंज पतगोत्तमः १० ततोन्यद्धनुर्गृह्य रावणः क्रोधमूर्छितः
ववर्ष शरवर्षाणि शतशोथ सहस्रशः ११ पक्षौ वारितवांस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः कुलायम
भिसंप्राप्तः पक्षीव बभौ तदा १२ स तानि शरजालानि पक्षाभ्यां तु विधूय ह चरणाभ्यां महातेजा
बभंजास्य महद्धनुः १३ तच्चाग्निसदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरं पक्षाभ्यां च महातेजा व्यधुनोत्पतगे
श्वरः १४ कांचनोरश्छदान्दिव्यान्पिशाचवदनान्खरान् तांश्चास्य जवसंपन्नान्जघान समरे बली
अथ त्रिवेणुसंपन्नं कामगं पावकार्चिषं मणिसोपानचित्रांगं बभंज च महारथं १५ पूर्णचंद्रप्रती
काशं छत्रं च व्यजनैः सह पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह १६ सारथेश्चास्य वेगेन तुंडेन
च महच्छिरः पुनर्व्यपहनच्छ्रीमान्पतिराजो महाबलः १७ स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसा
रथिः अंकेनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः १८

हेपकारणं नंद्यद्धितीयं यत्नुस्यबभंजेत्यन्वयः व्यधुनो कंपयत्विस्सरावणमिति शेषः १४ त्रिवेणुयुगधरः १५ ग्राहिभिश्छ्रादिभारकेः १७ अंकेनकटिना

रा
दि
११३

226 प्राणदानि सन्तपवनदानि हतानि गृधेन चाविताति साधनानि गृहसाधनानियमस्ते २२ समाबीर्यसन्निरुध्य २३ वचनं तस्यपाथोयांतादशाबाणाय
स २४ सबलः सकवरेराबलः परिच्छदः दासीदासादिनिर्देशनाः चम्सदितोनशिष्यसीनिज्ञामर्थ २५ प्रजवेधुफल २६ तस्यततःकालपाशात्

दृष्ट्वा निपातितं भूमौ रावणं भयवाहनं साधुसाधितिभूतानि गरुधाननपूजयन् २० परिश्रांतं तं दृष्ट्वा
तं जरयायति भृशाय उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः २१ तं प्रहृष्टं निधायांके गच्छन्तं रावणं जना।
कांतं जगाम गृध्रं तेन च शेषं च प्रणष्ट हृतसाधनम् २२ गृध्रराजः समुत्पत्य रावणं समभिद्रुवन् समा
चार्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् २३ वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यां रामस्य रावण अल्पबुद्धे हरस्येनां
वधाय खलु रक्षसाम् २४ समित्रबंधुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः विषपानं पिबस्येतत् पिपासि
तः इवोदकं २५ अनुबंधमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि
बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा २७ नहि जातु
दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ २८ यथा त्वया कृतं कर्म भी
रुणा लोकगर्हितं तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः २९

सोऽस्य स इत्यर्थः बडिशं मत्स्यवेधनं न लज्जो मत्स्यः अस्याश्रमस्य तव धर्षणं तत्कृतमभिभवं उद्दिश्य तत्क्षमिष्येते २८ यथा यादृशं त्वया कृतं कर्म तत्तस्कराचरि

227 इयरेन लोकाले नस्तुकाले प्रथमं तज्ज्ञनतकं प्रतिपन्नोसि प्राप्तोसि ३१ अस्य कर्मणः कर्तुः पापानुबंधः पापफलसंबंधश्चावश्यकः पाशहस्तः कोनुपु
श्री मानेवं निश्चयेन नरकं कर्म कुर्वीत लोकाधिपतिरपि समर्थोपि पापफलं कर्तुं किं न कुर्यात् स्वयंभूर्भगवानपि पापात्तत्फलं न दद्यात् कापि स्रष्टापि कर्तुं मक
वारा तमसमयाकर्तव्यकर्मणोपि नेदृशं कर्म कुर्यात् तादृशं सम्यक् समर्थत्वेन त्वया क्रियमाणं कर्म विराटेव फलं दद्भविष्यतीति तात्पर्यं ३२ दृष्टेपश्चाद्गोग ३३
ग्राही
११४

पुण्यस्य पदि स्मृतोसि शुद्धनैनिशरावणा शायिषसि हतो भूमौ यथा भावरस्तथा ३० परेतकाले पुरु
षोपक्रमे प्रतिपद्यते निनाशायात्मनो धर्मं प्रतियत्नोसि कर्मतत् पापानुबंधो वै यस्य कर्मणः को
नु तत्समाचरेत् कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भवतीति ३२ एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रावणः
निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ३३ तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार समंततः अधिरूढो
गजारोहो यथा स्याद्दुष्टवारणम् ३४ विददार नखैस्यस्य तुंडं पृष्ठे समर्पयेत् केशांश्चोत्पाटयामास न
खपक्षमुखायुधः ३५ स तदा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः अमर्षस्फुरितोष्ठः सन् प्राकंपत च
रावणः ३६ ॥

दुष्टवारणमभिरूढो गजारोहो हस्तिपको गजविधेयं यथा स्यात् यादृशाज्ञापरो भवेत् गजस्तानकरणया पारो भवेत् तथा विरराटेति पादे पि
हन्तान्निवकाटेनेवार्थः ३४ अस्य विददारपत्ते विददारेमर्थः तादृशक्रियाणां वास्यानुनरुक्तिः ३५ ३६

228 वैदेहीं परिष्वज्य पतनं पलायनभिया ३७ तं तलप्रहारमतिक्रम्य सोढ्वा व्यपाहरत् तुण्डप्रहारयित्वा तेन एव तो दिनवान् ३८ संछिन्नबाहोः कर्त्तित
सव्याहवः पुनः सहसा समभवत् वल्मीकान्नगा इवत् वल्मीकाग्रगा इव ३९ आयच्छमानस्य आयामपराक्रमं कुर्वाणस्य अल्पजीवितः चरी।

स परिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः तलेनाभिजघानार्तो जटायुं क्रोधमूर्छितः ३७ जटायुस्तमति
क्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिंदमः ३८ संछिन्नबाहोः सद्यो वै बाहवः स
हसाभवन् विषज्वालावलीयुक्ता वाल्मीकादिव पन्नगाः ३९ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य वी
र्यवान् ॥ ततस्तानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ४० मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत् ४१ त
तो मुहूर्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्ययोः तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः पक्षौ पादौ च पार्श्वौ च
खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत् ४२ स छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजी
वितः ४३ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषं अभ्यधावत वैदेही स्वबन्धुमिव दुःखिता ४४ तं
नीलजीमूतनिकाशकल्पं सपाण्डुरोरस्कमुदारवीर्यं ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां जटायुषं शान्त
मिवाग्निदावम् ४५

मात्रावस्थानो वितज्ञाणः ४३ ४४ प्रशिद्दावं दावाग्निपतिनिपातसार्धः ४५

229

श्री
वा॰रा॰
आ॰टी॰
११५

संग्रहत्वाद्भ्यामालिंग्य ५८ इतिटीकायामेकपंचाशः सर्गः ५१ सावित्तिनरणाम्बत्वेडःवेषु विमिते सूचंनवामदक्षिसंहृनादित्रूपंलक्षणं विदं
तथा जलता सीता वातनोः शिरसोदर्शनं बलत्वण स्वमेघः पुरुषंकुसंकुलसदंतं प्रपश्यति सपनंहृतीमादिस्वमाभ्यायापरिदृष्टं तथा शाकुन्तीनाथ
मकदिगागमनविशेषदर्शनं तथा तेषां मेरागणंदर्शिनमत्र भवः पतमितिपादे श्रृंगस्फुरणादित्मवीयथायोगं परिहृष्यते सर्वं लक्षणं जानामि

ततस्तं तत्र रथं महीतले निर्यातितं रावणवेगमर्दितं पुनश्च संगृह्य शिशुप्रभावनारुरोद सेनाञ्जन॰
कात्मजानदा ५८ इत्यार्षे रामायणे एकपंचाशः सर्गः ५१ सा तु ताराधिपमुखी रावणेन विरा
ते स्फुराजे विविहृतं विललाप सुदुःखिता १ निमित्तं लक्षणं स्वप्नं शाकुनिस्वरदर्शनं अवश्यं सुख
दुःखेषु नराणां परिदृश्यते २ न नूनं राममज्ञानासि महद्व्यसनमात्मनः धावति नूनं काकुत्स्थमद
र्थं मृगपक्षिणः ३ अयं हि कृपया राम मां त्रातुमिहं ते गताः शेते विविहृता भ्रमे
ममाभागधाद्भिर्हगमः ४

तिपादे श्रृंगस्फुरणादिदाजानमित्यर्थः शाकुनिग्रहणं मृगाद्युपलक्षणम् १ किं तमस्तस्माह नन्तरइति मदर्थं मदपहारसूचनप्रज्ञोतमुद्दिश्य म
गपक्षिणः सुभसूचमर्भाणा धावंति संतेनेः स्ववितमपिसमहत्त्र यसनेनजानामि नूनं जानीया श्रेणेपेहेत्याइतिताम मेमितिलोकामिलो

[illegible]
११५

230 यथांतिके निकटे स्थितानां नाम्न एव लक्ष्मणं भवेत् यथा समाक्रंदत नन्वहो वैः पीडितां रामागतं मा भूदिति नान्यथेय ५ क्लिष्टानि पीडितानि माल्या
भरणानि यस्यास्तां ६ वेष्टंतीं लतामिव वृक्षान् आलिंगंतीं मां मुंचेति बहुशः प्राप्तां तां जवदंतीमिति निष्ठाप्य मोचय मा चये त्यर्थो वा प्राप्य इत्यस्य तस्या वतीस
मीपगमनं प्राप्तवान् ७ जीवितांताय मृत्यवे न परस्त्रीकेशाग्रस्पर्शोपसकस्य पापिनो जीवितोपहारीति नियोजितम् ८ प्रमर्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृतिकं जगत्

उच्चैर्मामप्यकाकुत्स्थ लक्ष्मणो निवर्णगता समं उत्त्रासमाक्रंदच्छ्रावतां तयथांतिके ५ तां क्लिष्टमा
ल्याभरणां विलपंतीमनाथवत् अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ६ तां लतामिव वेष्टंतीमा
लिंगंतीं महाद्रुमान् मुंच मुंचेति बहुशः प्राप तां राक्षसाधिपः ७ क्रोशंतीं राम रामेति रामेण रहितां वने
जीवितांतायकेशेषु जग्राहांतकसन्निभः ८ प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभूव सचराचरम् जगत्सर्वममर्या
र्यादं तमसांधेन संवृतम् ९ नवाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोभूद्दिवाकरः दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां वैदेहीं वादि
नवक्षुषा १० कृतं कार्यमिति श्रीमान्व्याजहार पितामहः प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन्सर्वे ते परमर्षयः ११

समग्रः शीतरश्मेर्वमादि प्रभेनतमसा वा स्वेनाभ्यंतरेणाच ९ मर्यादासागमेवाह नवातीनीति देवो ब्रह्मापि स्वलोकस्थ एव दिव्येन चक्ष
षा सीतां परामृष्टां रक्षसा केशेषु गृहीतां दृष्ट्वा १० श्रीमानिति सकलैश्वर्यवान् पितामहः कृतो यदर्थमवतरणं देवानां तत्का
र्यं कृतं सिद्धमित्यब्रवीत् ११

231
श्री॰ वाल आटी ११८

प्रहृष्टंवयपोहृष्टंतमाहृहृष्टेति तत्कालेनादित्तदेसापाहृरणंरष्टातन्मायामोहितताद्यथितः यहृच्छयाप्राप्तंबिनैवसपरिवारस्यसवणनाशेशमं
बुध्वाहृष्टाइत्यर्थः भावसंधिरत्र १२ ततकांचनाभरणमुहृरशावर्णंपुष्कांगीसौदामनेविद्युदिति सदामंभोवहृत्वादिमनातहृवाविद्युदितिप्रकाशमा
नाभवतितहृत्सीतीत्यर्थः १४ अग्निनादीप्तोगारिवेमनेनासन्नभस्मतास्वविना प्रसंगाद्यप्यपिविछकेनस्यारावणविनाशस्तवि ध्ययोन।

दृष्ट्वासीतांपरामृष्टांदेहकारण्यवासिनः रावणस्यविनाशंचप्राप्तंबुध्वायदृच्छया १२ सत्वतोरामरा
मेतिहृष्टतीलक्ष्मणेतिच जगामादायवाकाशंरावणोयत्रसेश्वरः १३ तप्ताभरणवर्णांगीपीतकौ
शेयवासिनी राजराजपुत्रीवविद्युत्सौदामनीयथा १४ उद्धूतेनचवस्त्रेणतस्याःपीतेनरावणः
अधिकंपरिबभ्राजगिरिर्दीप्तइवाग्निना १५ तस्याःपरमकल्याण्यास्ताम्राणिसुरभीणिच पद्म
पत्राणिवैदेह्याअभ्यकीर्यंतरावणं १६ तस्याःकौशेयमुद्धूतमाकाशेकनकप्रभम बभौचादि
त्यरागेणताम्रमभ्रमिवातपे १७

नायेकाविः रावणेनतस्याप्रसतिंवर्णयति १५ पद्मपत्राणिरावणमभ्यकार्यंतरावणंगोपतितान्यभूवन्नित्यर्थः १८ आतपेइत्यनेनईषत्तपश्च
र्थकेनसंध्याकाललक्षयति तत्कालेआदित्यारोणततकिरणानुरक्तमभ्रमिवनकरपुनेवासोवभौ १७

232 विनालमिव पंकजं शोकस्तु कलान् १८ नीले जलदे भिन्नावात्स्मध्ये उदितश्चंद्र इव भो तत्कांति धूसरो दृष्टः तत उदेति वक्त्रं विशिनष्टि मुखललाटमिति प
मगर्भवदामायस्य तत् १९ शवर्णाकरं नवभावितिशोषः २० रुदितैरोदनवत्स्य पीप्राघत प्रतपवायमश्रोसंप्रपमार्जिताश्रुकम् २१ दिवा।

तस्मात्तद्विमलं वक्त्रमाकाशीशवर्णाकरं नराज्ञविनाशं मे विनालमिव पंकजं १८ बभूव जलदे नीले
भिन्नाचंद्र इवोदितः सललाटे केशान्ते पद्मगर्भसमभ्रुणा १९ शुभ्रैः सविमलैर्दन्तैः प्रभावद्भिरलंकृतं
तस्याः स्तनपद्मं वक्त्रमाकाशोशावर्णाकरं २० रुदितं बापमक्षस्त्वचेचतिम्रपरपाने सतामसचारुता।
त्राह्मणाकाशोद्दाटकप्रभं २१ गतं सेद्गमस्माधनेन स्यात्तद्वदनं शुभं शुभ्रभेन विनाशं मे दिवाचंद्र इ
वोदितः २२ साहं मवर्णा नीलांगमेथिली गतसापि प शुभ्रभे कांचनी कांचीनीलराज्ञमिवाश्रि
ता २३ सापद्मपीनाहेमाभाशावर्णा जनकात्मजा विद्युद्वनमिवाविशपशुभ्रभेनसभूष २४ त
स्याभूषणघोषेणावैदेसागतसेश्वरः बभूवविमलोनीलः सघोषइवतोयदः २५

दितचंद्रवदपमतशोभं शुभ्रभे शोभयतिस्म नीलेगजमाश्रितोवीव २३ पद्मापीतापद्मकेसरवत्देहात्तमभूपणातमकोश्रमभू
षणा २४ प्रभूतचपलोनीलइतिपारेवपलाविद्युतयासहितोघोषवान्मेघइवाभूदित्यर्थः २५

श्री
वा रा
प्रा टी
११०

232 उत्तमांगमीति मानस्त्र यांस्याद्रितोस्मन्नोरथनोरथश्च मिदृषात्क्रियमाणा पुष्पवृष्टिस्त्रउत्तमांगात् च्युतानकाले भ्रमोपपन्नेतिकतकः वस्त्व
तोराणमत्त्रियौदेवानां नव्याधौपांसभवान् उत्तमांगपुष्पाणानंतरेगेननंततच्युत्वा उत्तमांगाच्युतेत्यक अत्रपवाग्रभूमौ पुष्पवृष्टमागिदृष्टाणामो व
वदंति अभिज्ञानामिपुष्पाणाणानीहलक्षणा अभिमहानिदेशामयादृशानिकातेन इति २६ रावणागमनवेगजनितवायुनासमाधूतानि

उत्तमांगच्युता तस्याः पुष्पवृष्टिसमंततः सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले २६ सा तु रावणवेगे-
न पुष्पवृष्टिः समंततः समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्तत २७ अभिवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणा-
नुजं नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोत्तमं २८ चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितं विद्यु-
न्मंडलसंकाशं पपात धरणीतले २९ तरुप्रवालरक्ता सा नीलांगं राक्षसेश्वरं प्राशोभयत वैदे-
ही गजं कक्ष्येव कांचनी ३० तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा जहा-
राकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः ३१

पुनर्दशग्रीवमेवाभ्यवर्ततेत्यभिनोवर्तिष्यत्वं रमणायमानत्वात् २७ २८ २९ तरुप्रवालरक्तारुक्मवर्णारक्तविमलयवर्णोसमर्थः
कोऽयाति प्राशयाद्वैवर्ण्यस्याः कक्ष्या गजाच्छादनी ३० तां सीतामित्यलयः अत्रप्रकरणे वारं वैश्रवणानुजत्वोक्त्याईदृशक्रियाश्रवणे चिंताश
दर्शनेनैतन्नरणीत्रफलत्वं सूचयति ३१

234 हीणाः क्षीणाः पुण्यास्तारास्ताराहूपावस्थिताः पुण्यकृत इत्यर्थः ३२ उत्पातवातः ऊर्ध्ववातः द्विजगणैः पक्षिगणैः शुक्लाः व्याजह्रुरिव उच्चैर्वा
लकाः ३४ उत्तमीनप्रभृति मलेचरा पासांताः सखीमिव मैथिली गतेत्सा हूं गतेछाया सा इति पाठे रावणछाया सा छक्क जलयागनमाणाः

तस्यास्तानि शुभ्रवर्णानि भूषणानि महीतले सघोषाण्यवशीर्यन्त हीणास्तारा इवांबरात् ३२ तस्यास्तने
तराद्भ्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः वैदेह्या निपतन्भाति गंगेव गगनच्युता ३३ उत्पातवाताभिहता नानाद्वि
जगणायुताः माभैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः ३४ नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः
सखीमिव गतोत्साहां शोचन्तीव स्म मैथिलीं समंतादभिसंपत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः अन्वधावंस्तदा
रोषात्सीताछायानुगामिनः जलप्रपातास्रमुखाः शृंगैरुच्छ्रितबाहुभिः सीतायां ह्रियमाणायां वि
क्रोशंतीव पर्वताः ३७ ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पाण्डुरमण्डलः
३८ नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः ३९

त्यर्थः ३५ येषां द्रावणाविषयाम् ३६ जलप्रपातरूपाण्यस्राणि मुखे येषां ते ३७ ३८ आर्जवमृजुत्वं अनृशंसता दया परस्य सारिस्पर्थः ३९

235 गलषाः संवत्सलकाः स्वार्थे कः मृगपोतकाः मृगबालकाः ५० विलक्षणैः विगतसौमनस्यैः पावन ५१ विक्रोशन्तीमित्यर्धं पूर्वान्वयि ५२ धरणी
तलमवेक्षमाणां रामलक्ष्मणागमनाकांक्षया वस्तुतस्तदनागमनाकांक्षयेति तत्र प्रमृष्टो विलुलितो विशेषकस्तिलको यस्याः सा ५३ भ

इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्यदेवयन् वित्रस्तकादीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः ५० उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य
नयनैर्भयादिव विलक्षणैः सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः ५१ विक्रोशन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा
दुःखं तथा गतां तां तु लक्ष्मण रामेति क्रोशन्तीं मधुरस्वरां ५२ अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतले
स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकां ५३ जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीं ५४ ततः
तु सा चारुदती शुचिस्मिता विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली अपश्यती राघवलक्ष्मणावुभौ विवर्णव
क्त्रा भयभारपीडिता ५५ इत्यारण्यकांडे द्विपंचाशः ५२ खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा दुः
खिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी १ रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपं रुदती करुणं सी
ता ह्रियमाणा तमब्रवीत् २ ॥

यभारपीडितामेव विवर्णवक्त्रेत्यर्थः ५५ इति रामायणे आरण्यकांडे द्विपंचाशः सर्गः ५२
अथ सीतया मार्गाण्या क्रियमाणारुक्षपर्वतो हरविस्मितार्ह खमिति वर्णिनीत्यस्य पर्यायनिरार्थः १ रोदनरोषाभ्यां ताम्राक्षी २

236 विरहितो रामलक्ष्मणाभ्यामिति शेषः अनेन कर्मणा चौर्येण २ अपवाहितः अनेन जनापितः मायया मृगरूपेण मारीचेन शेषः ४ पुराणो वृद्धः अ
नपत्यस्य तिपातनेन न तदीयद्वेतुकमिति भावः ५ परमं खल्विति वीर्यं म्योक्तिः स्त्रिया हरणमेव गर्हितं राक्षसविदिवाह्लानोपा द्वेगर्हितत्वा

नृपपत्न्यपसेवी च कर्मणानेन रावण: ज्ञात्वा विरहितं यो मां चोरयित्वा पलायसे ३ त्वयैव नूनं दुष्टात्मन्
भीरुणा हर्तुमिच्छता ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ४ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपा
तितः गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ५ परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम विश्राव्य नामधे
यं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ६ ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे स्त्रियाश्चाहरणं नीच रहिते च प
रस्य च ७ कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितं सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ८ धि
क् ते शौर्यं च सत्त्वं च यत्त्वया कथितं तदा कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम् ९ ॥

तत्रापि परस्य परविवाहिताया: तत्रापि रहिते कोले दं शोचं न्यतिनिंकर्मेति भावः ७ शौण्डीर्यमानिनः शूरमानिनः तादृशा सेदृशी लोके निंदामर
णादप्यधिकेति भावः ८ सत्त्वं धारी रे बलं तदा युद्धप्रहरणपूर्वकाले कुलाक्रोशः कुलनिंदा चारित्रमाचारः ९

श्री
वा.रा.
सुंटी
११९

237 ह्रियतः एवंरूपेण त्वरत्वा धावसि अतः किं कर्तुं शोकं मुहूर्तमपि तिष्ठ त्वं यदि स्थास्यति इति शेषः प्रवक्ष्यति तेन किं स्यात्तदाह नेति १० नरदेवोपपादयति न
हीति ११ साधु आत्मनः पथ्यं कृत्वा विचार्येत्यर्थः साधु कृत्वात्मन इति पाठान्तरे साधु मांसं च पीत्वेमां स्रवयावत्त्वं भर्ता नायातीत्यर्थः १३ विना

किं शोकं कर्तुमेवं हि यज्जवेनैव धावसि मुहूर्तमपि तिष्ठ त्वं न जीवन्प्रतियास्यसि १० नहि त्वत्तः पथं
प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः ससैन्योपि समर्थोस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुं ११ न त्वं तयोः शरस्पर्शं से
ढुं शक्तः कथंचन वने प्रज्वलितस्येव स्पर्शमग्नेर्विहङ्गमः १२ साधु कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च
रावण मत्प्रधर्षणसंक्रुद्धो भ्रात्रा सह पतिर्मम १३ विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि ये
न त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि १४ व्यवसायस्तु ते नीच भविष्यति निरर्थकः न ह्यहं त-
मपश्यन्ती भर्तारं विबुधोपमम् १५ उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान्धारयितुं चिरं न नूनं चात्मनः
श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे १६ मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते मुमूर्षूणां तु सर्वेषां
यत्पथ्यं तन्न रोचते १७

शाय विधास्यति यत्नमिति शेषः येन व्यवसायेन स्त्रीभोगव्यवसायेन १४ तवैश्वर्यं कामे वाहं न हीति १५ श्रेयस्तत्कालसुखावहं पथ्यं वा प-
रिणामसुखावहं न समवेक्षसे न विचारयसि १६ यथा मर्त्यो मृत्युकाले विपरीतानि सेवते तथा त्वमपीति भावः १७

११९

238 हिरण्मयवृक्षदर्शनंमृत्युर्विहितैवेन रावणादियानखानंपश्यसीतिवर्तमानसामीप्येलट् १९ शाल्मलीयातनावृक्षः धरितंधर्तं जीवितमितिशेषः २१

पश्यामीहहिकंदेव्यां कालपाशावपाशितं यथाचास्मिन्भयस्थानेनविभेषिनिशाचर १८ व्यक्तंहिरण्
मयांस्त्वंहिसंपश्यसिमहीरुहान् नदींवैतरणींघोरांरुधिरौघविवाहिनीं १९ खड्गपत्रवनंचैवभीमंपश्य
सिरावण तप्तकांचनपुष्पांचवैडूर्यप्रवरच्छदां २० द्रक्ष्यसेशाल्मलींतीक्ष्णामायसैःकंटकैश्चितां नहि
त्वमीदृशंकृत्वातस्यालीकंमहात्मनः २१ धरितुंशक्ष्यसिचिरंविषंपीत्वेवनिर्घृण बद्धस्त्वंकालपाशे
नदुर्निवारेणरावण २२ क्वगतोलप्स्यसेशर्मभर्तुर्ममहात्मनः निमेषांतरमात्रेणविनाभ्रातरमाह
वे २३ राक्षसानिहतायेनसहस्राणिचतुर्दश कथंसराघवोवीरःसर्वास्त्रकुशलोबली २४ नत्वांह
न्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् एतच्चान्यच्चपरुषंवैदेहीरावणांकगा भयशोकसमावि
ष्टाकरुणंणीविचेष्टंतीन्नृपात्मजामागतगात्रवेपथु इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेपंचाशःसर्गः ५२

ममभर्तुःअपराधंकृत्वेतिशेषः भ्रातरंविनाएकाकिनेतियावत् २३ आगतगात्रवेपथुःआगतिपायात् २६ इतिरामायणेआरण्यकांडेद्विपंचाशः ५२

239

अपस्मृतां अपश्यं १ यदिहामायशंसेपुरीतिदैवगत्याग्रामायशंसेपुरीनिश्रमाशयेतिशेषः वस्त्रनिर्यंयदिहपाह्वेवेदाः पुमाणायदिस्फुरितिवत् वस्त्र
त्तरीयमुक्त्स्यनन्मध्ये वानरमध्येसद्भूषणभूषणमहितकाणिललारिचनिहिमनेयेतिशेषः ३ तक्कर्मवतत्करिमेतवस्त्रभूषणप्रदेयक
मित्तसंभ्रमात्तसभयरक्षणजनितचितदोभात् प्रतिभारेणाधारसामध्यास्त्वमुक्तवानपाच ४४ ससंहृष्टःसुमोसिस्नेनाज्ञानात् केचित्तला।

हृियमाणाविदेहीकंचित्रायमपश्यती ददर्शगिरिशृंगस्थान्पंचवानरपुंगवान् १ तेषांमध्येवि
शालाक्षीकौशेयंकनकप्रभं उत्तरीयंवराराहाशुभान्याभरणानिच २ मोचयदिहमायशासे
पुरितिभामिनी वस्त्रमुत्सृज्यमध्येनिक्षिप्तंसहभूषणं ३ संभ्रमात्तदपाणीवस्त्रकर्मचनबुद
वान् पिंगाक्षास्तांविशालाक्षीनेत्रैरनिमिषैरिव ४ विक्रोशंतींतदासीतांददृशुर्वानरोत्तमाः
सवंचामतिक्रम्यलंकांमभिमुखःपुरी ५ जगामैथिलींगृह्यहृष्टतीरावणस्तेश्वरः तांजहा
रसुसंहृष्टोरावणोमृत्युमात्मनः ६ ॥

अंगामहत्तान्स्नुद्वारपितिसंहृष्टः विनाच्छोकंरणापेपुणपत्तयाभावेननमस्त्रः सविहितःस्यादितिनमोगुणहृतःसन्मात्रयंपिपिविहृहश
हृव्यहारकृतवानइतिवदंतितेषामेतत्संगानेवत्समाणंवभूवत्समाणंवभूवमोहान्दिनःस्त्रसंगम्यात् तथाप्रात्मानंबुद्धिवैक्लान्तनकु
त्समममस्तदत्युत्तरसर्गादिस्यचासगतस्मात् ८

240 विहायसाकाशमार्गेणात्तिमं समतीपायेत्यन्वयः ७ तिमिमिर्मत्स्यविशेषः ८ संभ्रमात्तज्जगन्मात्रपहारदर्शनजक्षोभात् परिहृतोर्मिः स्वभाव
प्राप्तोर्मिप्रवृत्तिरहितः रुद्धाः रुद्धप्रवाहामीनादयोयस्मिन् ९ पतंत्वः सीताहरणकर्मावसानः सिद्धाः सिद्धाश्च ॥ रूपिणीमात्मनोमृत्युमि

उत्संगेनेवभुजगेमीनीलाद्रिंद्रुहोमहाविभो वनानि सरितः पोलास्सरांसिवविहायसा ७ सहितेसम
तीपायपारञ्चापादिवच्युतः निमिनक्रतिकेनंतवरुणावयमत्तये ८ सरितांपारणंगत्वासम
तीपायसागरं संभ्रमात्परिहृतोर्मीन्दृहमीनमहोरगः ९ वैदेह्यांदियमाणायांवभूववरुणालयः
प्रजयिद्गगताबावः सस्ननस्वारणात्तया १० वेदेह्यांदियमाणायांग्रीवइतिसिद्धास्तदाब्रुवन्
सतसीतांविचेष्यंतीमेकेनादायरावणः ११ प्रविवेशपुरीलंकांरूपिणीमस्तुमात्मनः सो-
भिगम्यपुरीलंकांसुविभक्तमहापथां १२ संरूढकक्ष्यावहुलांसमंततः प्रमाविशत्तवना
मस्तितापांगीयूपेकमोदृसमन्विताः १३

त्यन्वयः १२ संरूढकक्ष्यांवहुजनाकीर्णद्वारां वहलांविपुलां संरूढकक्ष्यावहुलमितिपाठेतादृशवहुतरद्वारवदित्यंतः प्रविशेषणम् १२

श्री 241 मायामिवासुरीमित्यनेनमायारूपैवैषासीतापालंकामागतेतिध्वनितं मुख्यामाताअग्निप्रविष्टेतिपूर्वमेवध्वनितं अतएवरावणसंवदती
वा रा यैषाज्ञातामायात्वाद्देवरावणस्यतद्दृष्टान पिशाचीचौरः राक्षसीरित्यर्थः इतिनीर्थः १४ अंशमनः अस्मदनज्ञाताः पुमानत्याभर्तास्त्रीवानपश्य
प्राटी त्वितथारक्षतेतिशेषः १५ मच्छन्दतोमदाज्ञयापथइक्षन्त्यदाइच्छेनदेवयथासाइष्टभवतितथैवनत्ततवदेवयमञ्छन्दतइत्यस्यसमंतुपाया।
१२१

निदध्येरावणः सीतांमयोमायामिवासुरीं अब्रवीच्चदशग्रीवः पिशाचीचौरदर्शनाः १४ यथाने-
नांपुमानस्त्रीवासीतांपश्यत्यसमंततः सकामामपिस्त्रवर्णंनिवस्त्रामाभरणानिच १५ यथादि-
छ्वेतदेवास्यद्वेयमञ्चरतोपथा यावबत्पतिवेदेह्यीवचनंकिंचिदप्रियम १६ अस्त्रानांयदिवा
त्तानामतस्याजीवितंप्रियम तथोक्ताराक्षसीस्ताश्चराक्षसेद्रः प्रतापवान् १७ निष्क्रम्यांतः पुरा
त्तस्मात्किंकृत्यमितिचिंतयन ददर्शोष्ट्रमहावीर्यान्राक्षसान्घोरदर्शनान् १८ सतान्दृष्ट्वा
महावीर्यांवरदानेनमोहितः उवाचतानिदंवाक्यंप्रशस्यबलवीर्यतः १९

मिमिथ्यार्थमित्यर्थमित्यर्थइतिकतकः अस्याअप्रियंवचनवाच्यमित्याह यावेति तस्याजीवितंनप्रियं तंमारयामीत्यर्थः १८ वरदानेनयेना
महेनमोहितः रामशरादपिनमेभीतिरितिचिंतयानःमोहकृतेष्वचिंतानान्वलवीर्यतः प्रशंसेत्यन्वयः १९

242 हतस्थानं रामेण स्थूलं कृतमित्यर्थः पूर्वं खरालयं तं भग्नं शालं २० ये यस्योपरि क्षेपः ये येपि पमर्दकः क्रोधः इत्यर्थः ततः खरादिवधात्तत्र भीत्या
नापि वृथा क्रोधः इत्यर्थः २३ निर्यातयितुं प्रत्युपकारेणापनेतुं २४ प्रवृत्तिर्वार्ता उपनेतव्या मम समापणीया २६ महार्थं महानर्थोऽभिधेयो यस्य

नानाशस्त्राणि तिष्ठमितो गच्छत सवशाः जनस्थानं हतस्थानं भग्नशूलं खरालयं २० नष्टास्यतोज्जनं स्था
ने शून्ये निहतात्तस्मै योऽहं बलमाश्रित्य रामस्य त्वरत्यपहरत्तः २१ बहुसैन्यं महावीर्यं जनस्थाने नि
वेशितं सदूषणखरं युद्धे निहतं राम सायकैः २२ ततः क्रोधो ममापूर्वो येयेस्योपरिवर्धते वैरं च स
महज्जातं रामे प्रतिसुदारुणं २३ निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरं महारिपोः नहि लब्धामहं निद्रामह
त्वा सप्तुणो रिपुं २४ नो निहन्तीमहं हन्ता खरदूषणघातिनं रामं शमीपलब्धामि यं न लब्धेव निर्धनः २५
जनस्थाने वसन्नित्यं मवस्तु भवस्थीराममाश्रिता प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं करोमीति तत्त्वतः २६ अप
सादाद्वृगतत्वं सर्वै रवनिशाचरैः कर्तव्यश्च सहायत्वो रामस्य वधं प्रति २७ प्रस्थानेन बलज्ञाने बहु
पौरुणमर्थनि प्रतस्थास्मि न जनस्थाने मयायस्य निवेशिता २८ ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थ
मेवमभिवाद्य रावणं विहाय लंकां सहिताः प्रतस्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शना २९

तत यतः यदि पिजनस्थानं तत्र हि पि पीत्यर्थः अलक्ष्यदर्शनाः अन्तर्धानविद्यया २९ ॥

243 अपलभ्यमपाप्यस्पृष्ट्वापरिमल्लाघमद्वेष्याप्यविनापरिग्रहेनविभाव्य प्रतज्यस्मपायमोहान्मदितःस्वरहूतैवैधोमनसकरःस्त्रीवियोगेनाती
तिव्रसोतिहर्षिनः ३० इत्यारण्यकांडेपंचाशः ५५ बुद्धिवैक्लव्यात्बुद्धिवैपरीत्यात् १ शोकावाप्ययस्यानेयश्चैवार्णावजलस्यानेऽयनेनाप्य

श्री
वा रा
आरो
१२२

ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः संप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीं प्रयज्य रामेण च वैरमुत्तमं बभूव मोहान्मुदितः स रावणः ३० इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे चतुःपंचाशः ५४ संदिश्य राक्षसान् घोरान् रावणो
ऽष्टौ महाबलान् आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत १ स चिंतयानो वैदेहीं कामबाणैः समर्पितः प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् २ स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः अप
श्यद्राक्षसीमध्ये सीतां दुःखपरायणां ३ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभारावपीडितां वायुवेगैरि
वाक्रांतां मज्जंतीं नावमर्णवे ४ मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृतां अधोगतमुखीं सीतां त
मभ्येत्य निशाचरः ५ तां तु शोकवशां दीनामवशां राक्षसाधिपः स बलाद्दर्शयामास गृहं देव
गृहोपमं ६ हर्म्यप्रासादसंबाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितं नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितं

मृ ७

वेगानिरायय उक्तः ४ अधोगतमवनतं मुखं यस्याः ५ अनिच्छंतीमपि तद्दर्शनं बलाद्दर्शयामासेत्यन्वयः ९ ७ ॥ ॥

244 दांतकैर्गजदंतैः कृतैः तपनीयैः स्वर्णमयैः स्तंभैरुपलक्षितमिति शेषः ८ तया सीतया ९ हेममयजालकैरावृताः १० सुधया मणिभिश्च विचित्राणि भूमिभागानि मैथिलीं
सार्धं दर्शितवान् ११ दीर्घिका वाप्यः १२ लोभितुं सा प्रतिग्रहाभ्यां प्रलोभयितुं १३ दशकोटिद्वाविंशतिकोटिसंख्याः १४ तेषामपि एकस्यैकमेकं सहस्रं

दांतकैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैस्तथा वज्रवैडूर्यचित्रैश्च स्तंभैर्दृष्टिमनोरमैः ८ दिव्यदुंदुभिनि
र्घोषं तप्तकांचनभूषणं सोपानं कांचनं चित्रमारुरोह तया सह ९ दांतका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रि
यदर्शनाः हेमजालावृताश्चासंस्तत्र प्रासादपंक्तयः १० सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्व
शः दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीं ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानापुष्पसमावृताः रा
वणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणां १२ दर्शयित्वा तु वैदेहीं कृत्स्नं तद्भवनोत्तमं उवाच वाक्यं
पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया १३ दश राक्षसकोट्यश्च द्वाविंशतिरथापराः वर्जयित्वा जरावृ
द्धान्बालांश्च रजनीचरान् १४ तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणां सहस्रमेकमेकस्य म
म कार्यपुरःसरं १५ यदिदं राज्यतंत्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं जीवितं च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्ग
रीयसी १६

मकार्यैश्वर्याज्ञे साधकतया पुरःसरमग्रसरमस्तीति शेषः १५ मे मम यदिदं राज्यतंत्रं राज्यपरिकरस्त्वयि प्रतिष्ठितं तं तदधीनमित्यर्थः १६

श्री
वा॰रा॰
आ॰टी॰
१२३

245 बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां मेनः पुरसंचारिणीनां नार्या मम मम परिग्रहः भार्याः तिष्ठंतु लिंगः परिग्रहपात्रीभूता भार्याश्चान्या मम याः संति तासां त्वमीश्वरी स्वामि
नी भव १७ साध्विदं तं मम वचो रोचयस्व मन्वयः अन्यथा त्वद्ध्यानेन वकिं न किमपि फलमित्यर्थः मां मा भजस्व अभिः तमस्य कामाभितमस्य १८

बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां मम योसौ परिग्रहः तासां त्वमीश्वरी सीते मम भार्या भव प्रिये १७ साध्विदं तथ्य
बुध्या रोचयस्व वचो मम भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि १८ परिक्षिप्ता समुद्रेण लंकेयं शत
योजना नेयं धर्षयितुं शक्या सेंद्रैरपि सुरासुरैः १९ न देवेषु न यक्षेषु न गंधर्वेषु नर्षिषु अहं पश्यामि
लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत् २० राज्यभ्रष्टेन दीनेन तपसेन पदातिना किं करिष्यसि रामेण
मानुषेणाल्पतेजसा २१ भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव यौवनं त्वध्रुवं भीरु रमस्वेह मया स
ह २२ दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने कास्य शक्तिरिहागंतुमपि सीते मनोरथैः २३ न
शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमलाः शिखाः २४

शतयोजना भूमौ इति शेषः अशक्यधर्षणत्वे हेतुः एवं च रामस्यागमनं तेषां संभावितमिति भावः १९ २० २१ २२ अस्य रामस्य २३
यथा वायुर्बद्धुं न शक्यः यथा चाग्नेः शिखा ग्रहीतुमशक्या तथेहागंतुमशक्यमित्यर्थः २४ ॥

246 मह्दिषास्त्वयेषुभविष्यंति इमं वेदं गीकरिष्यसि निदासे वक्त्ववद्दाज्ञावशो भविष्यामि तया भर्तेनपि राज्ञ्याः देवाश्च सद्यागृहाः संचराचराः एवं किं
विशेषणासंवंवराचरं वन्मेष्यभवतित देत्यर्थः २८ अभिषेकः प्रमतिह्यति द्वारा भोगापलंभेन ड्डरकेन क्लिष्टाङ्गी सम्नायनपनान्तष्ठाचमारमय

त्र्याणामपि लोकानां नत्वं पश्यामि पीभते विक्रमेणानयेयस्त्वां महाद्रिपरिपालितां २५ लंकायाःस
महद्दुःखमिदं त्वमनुपालय त्वत्प्रेष्यामहिष्याश्चैव देवाश्चापि चराचरं २६ अभिषेकजलक्लिन्नां त्वञ्च
वरमयस्त्वच ड्डुक्कते यस्तुणकमेवनतन्नतं २७ यच्चतेसत्कृतंकर्मतस्येदंफलमागतं इदं सर्वाणि
माल्यानिदिव्यगंधानि मेथिलि २८ भूषणानि च मुख्यानि नितानि सेव मया सह पुष्पकं नाम मुख्याणि
भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे २९ विमाने स्तस्थैं सेकाशं तरसा निर्जितं रणे दिव्यं रमणीयं च तद्विमानं मनो
जवं ३० तस्मिन्ते मया सार्धं विहारस्त्वयथा स्वं वदनपद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनं ३१ शोका
र्तं त्वं वरारोहे न भ्राजति वरानने एवं वदति तस्मिंस्तावस्तां तेन वरांगना ३२ पिपीयेड्डुनिभं सीता म
दमश्रुणा पवर्तयेन ध्यायन्तीं तामिवास्वस्यां सीतां चिन्तार्तनप्रभां ३३

स्तवन्तं सर्वं संचितेनकिंचित् ड्डुष्कृतमासीत् तज्ञदनवासीनत्वं तदुःखं नगतं तीर्णं २७ इदं लंकायां मदंगीकारादिति शेषः २८ शोकेन अक्षस्यां
मिवविचिन्तयाद्दृतप्रभामिव ध्यायंतीमिव तामुवाचेत्यन्वयः ३२

त्रलीमवस्थानाहीडुपात्रसौस्थितेतिमन्यमानआह अलमिति धर्मलोपः स्वभार्यात्यागपरांगीकाररूपस्तत्कृतेनव्रीडेनलज्जयालंमास्त्वित्यर्थः स्व
कृतत्वमाह आर्षइति हेदेवित्वमभिदिशमयाकियमाणोनिष्यंदः स्नेहबंधः आर्षनारूपः यस्मात्रभविष्यतिसोयमीदृशोनिषिद्धश्चैवहनियाण
मुचितत्वेनवेदोक्तएववलात्कारेणरावणविवाहेपुत्रगणनानात एवअक्रिरपितमोगुणप्रधानोमेनैवकन्यायावलात्कारेणग्रहण

उवाचवचनंवीरोरावणोरजनीचरः अवलंबीडेनवैदेहिधर्मलोपकृतेनते ३४ आर्षोयंदैवनि
ष्यंदोयस्त्वामभिगमिष्यति एतौपादौमयास्निग्धौशिरोभिःपरिपीडितौ ३५ प्रसादंकुरुमेक्षिप्रंव
श्योदासोहमस्मिते इमाःशून्यामयावाचःशुष्यमाणेनभाषिताः ३६ नचापिरावणःकांचिन्मूर्ध्नास्त्री
प्रणमेतह एवमुक्त्वादशग्रीवोमैथिलींजनकात्मजां कृतांतवशमापन्नोममेयमितिमन्य
ते ३७ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेपंचाशःसर्गः ५५

सैवराहत्यसविवादरूपत्वार्थतादिति बोध्यम् पुनःप्रसादयति एताविति ३५ इमाःदासोहमित्येताःशुष्यमाणेनकामपीडितेनमयाभाषिता
उक्तावाचः शून्याव्यर्थानभवंतितथाकुर्वितिशेषः ३६ एवंविधप्रसादनेनतत्कार्यभूदित्याह नचापीति मन्यते मत्स्व ३७ अत्रसाभासः १
इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेपंचाशःसर्गः ५५

248 विर्भयाप्सि पबलाद्रुपभोगेच्छ्रूर्यां ते विपतिष्यतीत्यस्मारसोरावणं प्रति यागंचविनेविसापनिर्भयावलाकारेयोगवशात्स्वशरणास्मृशपाचनभविष्यामी
तिथियाविर्भयावा तृणमंतरतः कृत्वा सातामापात्मकपरपुरुषसंभाषणजदोषपरिहारायेति बोधः १ धर्मसेतुरिवेत्यत्र धर्मेतिच्छेदः

सातयोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्शिता: तृणमंतरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत १ राजा दशरथो
नाम धर्मसेतुरिवाचलः सत्यसंधः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः २ रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लो
केषु विश्रुतः दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं स पतिर्मम ३ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कंधो महाद्यु
तिः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान्वधिष्यति प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया वै धर्षिता बलात् शयिता त्वं
हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ५ य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः राघवे निर्विषाः सर्वे सु
पर्णे पन्नगा यथा ६ तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः कांचनभूषणाः शरीरं विधमिष्यंति गंगाकूलमि
वोर्मयः ७ असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योसि रावण उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ८

कृपदं त्वमवधीकं धर्मसाचलः सेतुरिव मर्यादाप्रतिष्ठापकः परिज्ञातः प्रसिद्धः २ सकलत्रो भ्राता यत्रेति ४ शायिता शयनकर्ता सत्ता भूरिति बो
धः ५ प्रोक्तास्त्वमायत्ता इति बोधः ६ ७ तस्य रामस्य वैरं क्रोधं प्राप्यागतत्सनिधिश्रामस्त्वतोतीव त्वमेदा सेत्तस्य मनुष्यत्वादिति भावः ८

249

श्री
वा०रा०
प्राटी
१२५

तद्देवाह ग्रंथकारः नाशाकरः ९ एतच्च निगमणसंबोधनं दिद्दृंग्यो भवेदिति शेषः १० योगामः पातयेदिति राशिकार्थेलिङः एवत्स्वशातयोजनमस्य इमथ
गाल्लेकाः गम्येतितुङिः साहृष्येवेमाह त्यागं रणेषयेहापि वा साध्वर्थ सद्ररस्मिसीतामीचयेदेवेत्यर्थः ११ त्वत्कृतेन कृतापराधेन १२ पतिपार्श्वीना

मृते जीवितमोक्षस्य राघवो नकरो बली यशोर्द्विगुणमस्यैव जीवितं न तु दुर्लभं ९ यदि पश्येत्स रामस्त्वां
रोषदीप्तेन चक्षुषा एतस्य मम घृनिर्दृग्धो यथारूढेण मन्मथः १० यच्च ह न भूमोभूमौ पातयेद्रावणाय
न वा सागरं शोषयेद्वापि ससीतां मोक्षयेदिह ११ गतासुस्त्वगतश्रीके भ्रान्तेन्द्रियः लंकावैधव्यसंयु
क्ता त्वत्कृतेन भविष्यति नित्येन तापमिदं कर्मसयोरकं भविष्यति याहं नीता विना भावं प
तिपार्श्वान्त्वया बलात् १३ साहं दैवसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये
वसति दण्डके १४ सते वीर्यं बलं दर्पमुत्सेकं च तथाविधं अपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयु
गे १५ यदि विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः १६

विनाभर्त्वंपतिपार्श्वेवियोगं १३ दैवसंयुक्तोत्रलक्ष्मणसंयुतः सुवर्णादिदृंतादेवनसंयुक्त इति पाठे देवानुकूल्यवानित्यर्थः १४ वीर्यपराक्रमः बलसत्त्वो
सीरम दर्पमद उत्सेकः १५ कार्ये प्रमाद्यन्ति उचितेकार्येवैपरीत्यमनुवर्त्तन्तीत्यर्थः १६

मोऽशुभस्य स्थितस्येति शेषः स ते कालः इति नाशकाल इत्यर्थः समूलेनैव घश्यमेवांतः प्रस्थवः १७ यज्ञमध्यस्थां यज्ञशालामध्यस्थां स्रुगादियज्ञोपकर
णसहितां वेदिं भांडैस्तेनाभिमंत्रितं सम्यक्पूतं शक्या तथा त्वया द्रष्टुमिति योजना १८ यमत्वंशैनिपद्मखंडाः तृणमध्यस्थतलादितृणमध्यसंदृष्टेतपश्य

मोऽशुभस्य सते कालः प्राप्तोयं रावणस्य पाप आत्मनो रात्रसानावबुधायांतः प्रणस्यव १७ नशक्याः यज्ञमध्य
स्थावेदाः स्रुग्भांडमंडिता द्विजातिमंत्रसंपूता चंडालेनावमर्दितं १८ तथाहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी दृढ
व्रता त्वया स्प्रष्टुं न शक्याहं राक्षसाधम पापिना १९ क्रीडंती राजहंसेन पद्मखंडेषु नित्यशः हंसी सा तृण
मध्यस्थं कथं पश्येत मद्गुकम् २० इदं शरीरं निःसंज्ञं बंध वा घातयस्व वा नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि रा
क्षस २१ न तु शक्यमपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात्सुपरुषं वचः २२
रावणं जानकी तत्र पुनर्नोवाच किंचन सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् २३

तमद्गुकं जलवायसम् २० एवं निर्भयोक्तौ लोकानुसारेण पतिव्रतो वितर्केनाह इदमिति निःसंज्ञं स्वतो जडम् २१ अपक्रोशं सीता असतीजातेति हा
सुपरुषं स्वतः परुषं एतेन प्रबंधेन रजस्तमोपहतानामीश्वरालाभो दर्शितः २२ २३

251 भयसंदर्शनं भयोत्पादकं द्वादशशतीदेशतिशेषः यत्र पाठे दशमासान्तरं सीतायदि मानं भजिष्यति तदा हन्मीत्युक्तं तत्र पुनः सीतामुद्दिश्य गमनकालिकं
वच इति न बोधः नाभ्येषि स्वारस्येनेति शेषः २५ शत्रून् रावयति क्रोशयतीति शत्रुरावणः २६ अपनेष्यन्त्वपनयंतु २७ कृतप्रांजलो रावणं प्रतीति

श्री
वा रा
[illegible]
१२९

प्रभाववत ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान् द्वादश भामिनि २४ कालेनानेन
नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति लेशशः २५ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं राव
णः शत्रुरावणः राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् २६ शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विरूपा घोरदर्शनाः
दर्पमस्यापनेष्यंतु मांसशोणितभोजनाः २७ वचनादेव तास्तस्य सुघोरा घोरदर्शनाः कृतप्रांजलयो
भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् २८ स ताः प्रोवाच राजासौ रावणो घोरदर्शनः प्रचल्य चरणोत्कर्षैर्दारय
न्निव मेदिनीं २९ अशोकवनिकामध्ये मैथिली नीयतामिति तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परि
वारिता ३० तत्रैनां तर्जनैर्घोरैः पुनः सान्त्वैश्च मैथिलीं आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूमिव ३१
इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं परिगृह्य तां ३२

शेषः २८ चरणोत्कर्षैः पदोत्क्षेपैः मेदिनीं दारयन्निव प्रचल्य हि शाणिपदा विचलिता २९ नीयतामिति शेषश्चाथेयमत्यपः परिवारिता [illegible]
मध्यविपक्षात्रस्यतामित्यर्थः ३० ३१ ३२ ॥

252 सर्वकामः फलंतिये भ्यस्तादृशैर्वृक्षैः कल्पवृक्षैरित्यर्थः सर्वकालं मदैः सर्वकालं मदयुतैः द्विजैः पक्षिभिः ३४ शोकेनग्रस्तांसंतर्जनप्रकारेण

सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः समुपसेविताम् ३३ सा तु शोक
परीतांगी मैथिली जनकात्मजा राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ३४ शोकेन महता ग्रस्ता मै
थिली जनकात्मजा न शर्म लभते भीरुः पाशबद्धा मृगी यथा ३५ न विंदते तत्र तु शर्म मैथिली विरूपने
त्राभिरतीव तर्जिता पतिं स्मरंती दयितं च देवरं विचेतनाभूद्भयशोकपीडिता ३६ इत्यार्षे रामायणे आ
रण्यकांडे षट्पंचाशः सर्गः ५६ प्रवेशितायां सीतायां लंकां प्रति पितामहः तदा प्रोवाच देवेंद्रं परितु
ष्टः शतक्रतुं १ त्रैलोक्यस्य हितार्थाय रक्षसामहिताय च लंकां प्रवेशिता सीता रावणेन दुरात्मना २
पतिव्रता महाभागा नित्यं चैव सुखैधिता अपश्यंती च भर्तारं पश्यंती राक्षसीजनं राक्षसीभिः
परिवृता भर्तृदर्शनलालसा निविष्टा हि पुरी लंका तीरे नदनदीपतेः ४

पतनं तल्लोकरीत्या तत्स्मरणमनयोर्लोकोक्त्या यथा वास्तवमस्म्यनंतत्वेवकविरपि वर्णयति तत्तनाशपापेचेतिमंतव्यम् ३६ इति रामायणे षट्पंचाशः ५६

कथंज्ञास्यतिवैदेहीरामःतत्रस्थितामनिंदिता दुःखेसंविनिर्येतीस्त्वबहूणाःपरिदेवना ५ प्राणायामामकुर्वाणं
प्राणान्स्त्यक्तुंसमेशाये सभूयःसंशयोजातःसीतायाःप्राणसंतये ६ सत्वराशीघ्रमितोगत्वासीतांप्रपश्यभा॰
नतो प्रविश्यनगरींलंकांप्रयत्नाद्दृवितम ७ एवमुक्तोथदेवेंद्रःपुरींरावणपालितां प्रगच्छद्विद्रुयासा
र्धंभगवानपावकश्चात्मनः ८ निद्रांवोवाचगच्छत्वंराक्षसान्संप्रमोहय सातथोक्तामघवतादेवीपरमह
र्षिता ९ देवकार्यार्थसिध्यर्थंप्रामोहयतराक्षसान् एतस्मिन्नंतरेदेवःसहस्त्राक्षःशचीपतिः ९ प्रा
समासाद्वनस्थांतांवचनंचेदमब्रवीत देवराज्योस्मिभद्रंतेइहवास्मिभद्रंतेइहवास्मिशुचिस्मिते ११ गृहेत्वा
कार्यसिध्यर्थंराघवस्यमहात्मनः साह्यास्मिभद्रंतेइहवास्मिशुचिस्मिते १२ मत्प्रसादात्सुभद्रंसंतरिष्य
ति वैलैःसह मयैवेदंचराम स्योमाययामोहिताःशुभे १३ तस्मादत्रमिदंसीतेहविष्यान्नमहंत्वये
सर्वांसगरतस्त्वैवेदहिस्मागतःसहनिद्रया १४ एतदत्सपसिमदत्नाइतोवाधिष्यतेशुभे ह्यथान्नवाच
दंभोरुवर्षाणामयुतैरपि १५

254 एवमुक्ताव्देवेंद्रमुवाचपरिशंकिता कथंजानामिदेवेंद्रंत्वामिहस्थंशचीपतिं १६ देवलिंगानिदृष्टानिरामा
लक्ष्मणसन्निधौ तानिदर्शयदेवेंद्रयदित्वंदेवराट्स्वयं १७ सीतायावचनंश्रुत्वातथाचक्रेशचीपतिः पृथि
वींनास्पृशत्पद्भ्यामनिमेषेक्षणानिच १८ अरजोंबरधारीचनम्लानकुसुमस्तथा तंज्ञात्वालक्षणैःसीतावा
सवंपरिहर्षिता १९ उवाचवाक्यंरुदतीभगवन्राघवंप्रतिसहभ्रात्रामहाबाहुर्दिष्ट्यामेश्रुतिमागतः २०
यथामेश्वशुरोराजायथाचमिथिलाधिपः तथात्वामद्यपश्यामिसनाथोमेपतिस्त्वया २१ तवाज्ञयावदे
वेंद्रपयोभूतमिदंहवि अशिष्यामित्वयादत्तंरघूणांकुलवर्धनम् २२ इंद्रहस्तात्प्रगृह्यैवातत्पायसंसाशुचि
स्मिता न्यवेदयत्तद्भर्त्रेलक्ष्मणायचमैथिली २३ यदिजीवतिमेभर्तासहभ्रात्रामहाबलः इदमस्तुतयो
र्भक्त्यातदाश्नात्पायसंस्वयं २४ इतीवतत्प्राशपदविवर्णाननाजहौक्षुधोद्भवंश्रममुद्भवंचतत् इंद्रान्प्रवृत्तिमुपल
भ्यजानकीकाकुत्स्थयोःप्रीतमनाबभूव २५ सचापिशक्रस्त्रिदिवालयंतदाप्रीतोययौराघवकार्यसिद्ध्यै
येश्रामंत्र्यसीतांसततोमहात्माजगाममतिद्रासहितःस्वमालयम् २६
इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेआरण्य
कांडेषट्पंचाशःसर्गः ५६

अथकविरामहत्वांतस्माद्राक्षसमिति १ पथि निवृत्तस्य मैथिलीं द्रष्टुकामस्य तत्रादृष्टं संत्वरमाणस्य वृष्ठितः पृष्ठतो गोमायुः शिवा ननादेत्य
न्वयः २ यथाभाव्यं सूचितं तथा ताप्तरस्मर्थः वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना तत्कर्तृकभक्षणाभाव रूपं स्वस्ति स्यादित्यर्थः अपिः कामप्रवे।

राक्षसं मृगरूपेण चरंतं कामरूपिणं निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि निवर्तत १ तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीं क्रूरस्वनोथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः २ स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् चिंतयामास गोमायोः स्वरेण परिशंकितः ३ अशुभं बत मन्येहं गोमायुर्वाश्यते यथा स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ४ मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालक्ष्य मामकं विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि ५ स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वाथ मैथिलीं तयैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ६ ॥

नदेने ४ मारीचेन मामकं स्वरं विज्ञाय ज्ञात्वा आलक्ष्य मद्रूपकारोपायमवधार्य मृगरूपेण तेनाक्रुष्टं हा सीते लक्ष्मणेति चेत् यदि लक्ष्मणः
शृणुयात् तदा तं स्वरं श्रुत्वा मत्सहायस्त्वेन ज्ञात्वा मैथिल्यैव प्रहितः त्वरितो यास्ति ५ ६

256 सहितैर्दुर्विज्ञैः कान्ते मिष्टः नूनं विषयेन तत्रैवात्र कूलत्वं तर्कमाह कांचनइत्यादि यतः कांचनमृगो भूत्वा मां व्यपनीयाकृष्य हरं नीत्वा आलसो भूत्वन
न चर्मप्रयोजनमागापव स्थितः इति वाक्यं व्याजहार रवयतस्मात् साचेयं इस्मितइत्यन्वयः कार्यालिङ्गालंकारः २८ अथ विनानेष्टयाणि स्वस्थभव
ने हेतुं जनस्थाने निजजनस्थाने विशेषणः जवानां लोकानां राक्षसेभ्यो भवति हृत्या इदस्थानमिति तत्र चेसर्पः १ हेत्वंतरमपि निमित्तानीति ९ मृगत्

राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः कांचनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात्तु मां ७ दूरं नीत्वाथ मा
रीचो राक्षसोभूच्छरादतः हा लक्ष्मण हतोस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार ह ८ अपि स्वस्ति भवेद्वाभ्यां रहिता
भ्यां मया वने जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोस्मि राक्षसैः ९ निमित्तानि च घोराणि दृश्यंतेद्य बहूनि च ३
एवं चिंतयन् रामः श्रुत्वा गोमायुनिस्वनं ९ निवर्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान् आत्म
नश्चापयन्नयनं मृगरूपेण राक्षसा ११ आजगाम जनस्थानं राघवः परिशंकितः तं दीनमानसं दी
नमासेदुर्मृगपक्षिणः १२ सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वनान् तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि
राघवः १३

पेणामनोपनयनं हरणमाकर्षणं तेन हृष्टाः परिशंकितो जनस्थानं खरादिवासभूतमाजगाम अनेन ततोपि परस्तो मारीचव्यसनेन गा इति सूचितं ११
दीनमानसं दीनमानसत्वेन अहर्षेण तं दीनं पश्चिरेण मिम्लानं आसेदुः विपरीतार्थसूचकत्वेन प्राप्तः १२ तदेवाह सव्यमप्रदक्षिणम् १३ ॥

श्री वा रा आरी १२९

257 आविहूरेसमीपेसमीपायपसंगतोभवत् १४ समग्रणकःसन्निति नामरामोलक्ष्मणस्यभ्रातासीतांविहायागतंलक्ष्मणंदृष्ट्वालक्ष्मणंबह्वर्थेहिता
र्थं लक्ष्मणसंबंधकंगृहीत्वाजगमरे १५ गर्हणामाह उवाचेति मधुरोदर्कं शाहतोमाधुर्योत्तर अर्थतःपरुषमिदंवक्ष्यमाणं आर्तवदातो

ततोलक्ष्मणमायांतंददर्शविगतप्रभं ततोविदूरेरामेणसमीयायसलक्ष्मणः १४ विषण्णःसविषण्णे
दुःखितोदुःखभागिना संजगर्हेथतंभ्रातादृष्ट्वालक्ष्मणमागतं १५ विहायसीतांविजनेवनेराक्षससेवि
ते गृहीत्वाचकरंसव्यंलक्ष्मणंरघुनंदनः १६ उवाचमधुरोदर्कमिदंपरुषमार्तवत् अहोलक्ष्मण
गर्ह्यंतेकृतंयत्त्वंविहायतां १७ सीतामिहागतःसौम्यकच्चित्स्वस्तिभवेदिति नमेस्तिसंशयो
वीरसर्वथाजनकात्मजा १८ विनष्टाभक्षितावापिराक्षसैर्वनचारिभिः अशुभान्येवभूयि
ष्ठंयथाप्रादुर्भवंतिमे १९ अपिलक्ष्मणसीतायाःसामग्र्यंप्राप्नुयामहे जीवंत्याःपुरुषव्याघ्र
सुतायाजनकस्यवै २०

हे उवाच यदा मधुरोदर्कं तामायतो मधुरमायापतः परुषं ते कृतं त्वया कृतम् १७ कच्चित् स्वस्ति भवेत् कल्याणं न संभाव्यत इत्यर्थः १८
विनष्टा अथवा यस्मात् यथा प्रादुर्भवंति तथा विनष्टा स्यादिति निश्चितम् १९ अपो पिवीयश्रे सामग्र्ये ते मं अनयद्रहरणात् रूपम् २० ॥

258 तद्दितेरीहितः कांतमिष्टः नूवाणंतेनदंति प्रदीनास्त्ववार्यापिधिता २१ मृगामद्विकाशंमृगवदतिभासमानं श्रिपमाणएवननतः पूर्वमिसर्थः २३ सवंथा
मेवामेवास्तवमर्थेमाह पथिवर्ततेनीवाह्रियमाणएववर्ततेइत्यर्थः २३ देवत्ततन्वस्तकं २४ इतिटीकायांसमपंचाशः सर्गः ५० पुनस्तदेवविस्तरेणाह

यथावैमृगसंवाश्चगोमाप्यैवभैरवं वाणंनेशाञ्जनाश्चापिदीमामभिनोदिष्णो प्रपिश्वक्षिभवेतस्याराजः
पुत्र्यामहावलः २१ इदंहित्वामृगसन्निकाशप्रलोभ्यमांहरमत्प्रयाते हतेकथंचिन्महतात्रमीण स
रातसोभूनम्रियमाणएव २२ मनश्चमेदीनमिहाप्रसंष्टचत्त्वश्चसवंचकृतेविकारं प्रसंशयेल
क्ष्मणनास्तिसीतासृतामतावापथिवर्तते २३ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेसमपंचाशः सर्गः ५० स
दृष्टालक्ष्मणंदीनंशून्यंदशरथात्मजः पर्यपृच्छतधर्मात्मावैदेहीमागतंविना १ प्रस्थितंदंडकारण्य
यामामनुजगामह कृमालक्ष्मणवैदेहीहीयंहित्वावमिहागतः २ राज्यभ्रष्टस्यदीनस्यदंडकान्प
रिधावतः कृसादुःखसहायामेवैदेहीतनुमध्यमा ३ यांविनानोत्सहेवीरमहूर्तमपिजीवितं
कृसाप्राणसहायामेसीतासुरसुतोपमा ४

सअतिशून्यंसंतोषादिहीविनागतंतोम्यक्ष्मणागतं १२३ प्राणसहायांताविनाः सहायाः प्राणाः कथंस्यास्यंतीतिभावः ४॥ १। ॥

259 शुश्रूषमाणं तिहं ५ मेप्रहृतानतनं चतुर्दशसमावनप्रव्राजनव्रतभारणं न सीताजीवनाद्दमिथ्याभविष्यतितद्भावमध्ये एवं ममम णोतडातिरिति
भावः ९ सीतानिमित्तं तहितापानिमित्तं मपि म्रेतेव यिवेकाकिन्यपोध्यांगतेऽस्मर्थः सकामा पूर्णमनोरथा ७ सौम्येनविनयेन ८ सह

श्री
वा रा
टी
१३०

पतिव्रममरण्यंहि दृष्ट्वियाश्चापि लक्ष्मण विनामांतपनीयाभांनेक्ष्येंजनकात्मजां ५ कश्चिज्जीवति
वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम कश्चित्प्रव्राजनं वीर न मे मिथ्या भविष्यति ६ सीतानिमित्तं सौम्यत्वं मम त्वमपि
गते वनेऽपि कश्चित्सकामा कैकेयी सौम्य न सा भविष्यति ७ सपुत्रराज्यां सिद्धार्थां मृतपुत्रा तपस्विनी
उपस्थास्यति कौसल्या कश्चिन्न सौम्येन कैकयी ८ यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः सुवृत्ता यदि
ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ९ यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते पुनः प्रहसिता सीता विना-
शिष्यामि लक्ष्मण १० ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तप
स्विनी ११ सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखभागिनी मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः १२
सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मेन सुदुरात्मना वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयं १३

तामसद्भूतामेत्यर्थः ९ प्रहसिता प्रहसितमुखी १० प्रमत्ते अनुचितकारिणि ११ तवापित्वात महलवीर्यादिमतोपि १३ ॥ १३ ॥ १३०

260 ममस्तहृष्याः ममसर्वेग्गासहयाः यस्मात्वमात्रागतस्तस्मात् तवस्तयाकृतइतिपंके १४ प्रतिकर्तुमकृतापकारस्स्मपकारेकारेकृतेतद्पेक्षाणां
रक्षसामन्तरमवकाशोदत्तः १५ किंविदानींकरिष्यामीतिशोकः ईदृशङ्ः विशामस्थमवशमतुभवतिनश्यमितिशाके इतिधेयो वेलवनेऽस्य ना १६

कृतश्चममव्यैवैदेहास्समराः सहृशोमम त्वत्तयाप्रेषितस्त्वंचद्रष्टुंमामपीत्वमागतः १४ सर्वथात्वकृतंकृ
ष्टंसीतामुत्सृजनावेव प्रतिकर्तुंनृशंसानारक्षसादत्तमन्तरं १५ दुःखिताः खरघातेनराक्षसाःपिशि
ताशनाः तैसीताविहृताघोरैर्भविष्यतिनसंशयः १६ अहोस्मिव्यसनेमग्नः सर्वथारिपुनाशन किं
त्विदानींकरिष्यामिशोकेप्राप्तमवसीदृशं १७ इतिसीतांवरारोहांचिन्तयन्नेवराघवः आजगामजन
स्थानंत्वरयासहलक्ष्मणः १८ विगर्हमाणोऽनुजमार्तरूपंक्षुधाश्रमेणैवपिपासयाच विनिश्वस
न्शुष्कमुखोविषण्णः प्रतिश्रयंप्राप्यसमीक्ष्यशून्यम् १९

जनस्थानंतहनिस्ताश्रमं १८ विगर्हमाणइत्यादिवदमाणस्सर्गार्थसंग्रहः श्रमेणावहृद्दयावनजेन श्रमोश्वेसेविश्रावःपादःप्रवि:कृमसमीपदेशो

श्री
वा रा
आर
१३१

261 प्रतिपत्यं प्रेत्यानंतरं स्वाश्रमं प्रविगाह्य तमपि शून्यं वीक्ष्य ततः सीतयाः कांश्चिद्विहारदेशाननुसृत्य तेषु तां विचिंसमानानपि शून्यान् वीक्ष्य एतत्तत् क्री
डाविशेषस्थानं तत्र मत्क्रीडाविशेषं च स्मृत्वा प्रहृष्टरोमा शोकेन व्यथितश्च बभूव २० इति रामायणे अष्टपंचाशः ५८ अथ विस्तरेणामार्गे स्वयं कृतान् क
यामाह अथेति उपावृत्तं तं सीतावचनात्स्वसमीपं प्राप्तं अंतरा मध्ये मार्गे १ यदा यस्मात्तव विश्वासात् सा वने मया पोस्य न विरहिता कृताः तस्मात्मत्ता

स्वमाश्रमं संप्रविगाह्य वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् एतत्तदित्येव निवासभूमौ प्रहृष्टरोमा व
यथितो बभूव २० इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे अष्टपंचाशः ५८ अथाश्रमादुपावृत्तमंतरा रघुनंदनः
परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दितं वचः १ तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीं यदा सा तव
विश्वासाद्वने विरहिता मया दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण शंकमानं महत्पापं य
त्सत्यं व्यथितं मनः २ स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयं च मे दृष्ट्वा लक्ष्मण दूरे त्वां सीताविरहितं पथि ३

यस्मात्किमर्थं त्वमागतः २ महात्मा पं सीतापहरणादिरूपं शंकमानं यस्मात्मे मनो व्यथितमासीत् मारीचवधकाले तत्कृमाच्छ दूरं महदाशब्दस्तेन ना
करणात्तन्मैथिलीत्यज्याभ्यागतं त्वां दृष्ट्वैव सममितिज्ञाने एवं लेवन सर्वस्यः संभावयितं शक्यत्वादिति भावः ३ तस्य समस्यं संभवत्वाशो
शारीरनिमित्तानि तत्काल उपयमानान्याह स्फुरतीति सव्यवामं बाहुरपि वामं एवं हृदयं च उपामभागं एव ४

262 एवं सीतावचनात् दुःखितः अकृत्यं कृतमिति रामवचनाद्द्वयोः दुःखितः ५ कामकारेण स्वेच्छया प्रचोदितः उपेद्रः प्रवैर्वचोभिरिति शेषः ८ लक्ष्मणे
तिस्वतरां विस्वरं परित्राहीति च आर्येणेव त्वयेव यत्परिक्रुष्टं तत् मैथिली श्रुतिं गतं ७ तमप्रत्ययान्वितं तस्याप्रियपियं प्रति च न विश्वसनीयत्वेन लिततं

एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः भूयोदुःखसमाविष्टोदुःखितं राममब्रवीत् ५ न स्वहं का
मकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागत प्रचोदितस्तयैवोदैस्त्वत्सकाशमिहागतः ६ आर्येणेव पराक्रुष्टं लक्ष्म
णेति स्वविस्वरं परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिगतं ७ सा तमार्तस्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथि
ली गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविक्लवा प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया प्रत्युक्ता
मैथिली वाक्यमिदं तत्प्रत्ययान्वितं ९ न तत्पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् निर्वृता भव नास्त्येत
त्केनाप्येतदुदाहृतं १० विगर्हितं च नीचं च कथमार्योभिधास्यति त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्त्रि
दशानपि ॥

तेनयोगपमिदं वहत्समाविष्टं वाक्यं प्रत्युक्तापति वचनं तनोक्ता ९ किं तत्राहं नेति एतत्कातरवचनेनास्य राममध्ये केनापि रक्षसा मेनवोदाहृतं १०
तद्वचनत्वाभावे हेतुः विगर्हितमिति त्रियस्तनिदिनं प्रतपनीयं इत्तिनं यादेवानपित्रायेत देवगणोपि समर्थं सकथमीदृक्वाक्यं ब्रूयात् ॥

किंत्विमितंत्वकिंचित्विस्मितयाश्रिमकेनापिरतसेरितं १२ विलम्बेनतोगंतमलेवेलम्बमालंब्याः लेसालिप्सर्थःपुत्रान्नविद्यमानश्रितिशेषः परांजयेदित्यर्थकर्षः १४ जायमानश्चमेनेनजनिष्यमाणाइत्यर्थकेनभावितोपिकारणांश्रतःसंयुगेऽस्यसनपोनरुक्तं १५ भावोमयोबा

किंत्विमितंत्वकेनापिभ्रातृणांलेख्यमेस्वरं विस्वरंयाहृतवांसंलक्ष्मणाज्ञहिंसामिति १२ राघसेनेरितं
वाक्यंश्रमाज्ञाहीतिशोभने नभ्रयत्याययथाकार्याङ्गनारीजनसेविता १३ अलंविलम्बतोगत्वस्वस्या
भवतिस्नुषका नचास्तित्रिषुलोकेषुपुत्रान्योराघवंवरेण १४ जातोवाजायमानोवासंयुगेयःपरा
येन प्रजोयेनानवोयुद्धेदेवैःशक्रपुरोगमैः १५ एवमुक्तानवैदेहीपपीमाहितवेनसा उवाचाणिसु
वनाशाहरणंमापिदेववः १६ भावोमयितवान्यंयेपापएवनिवर्षितः विनष्टेभ्रातरिप्राशंसंनचवेमा
मवाप्स्यसे १७ संकेताद्भरतेनत्वंरामेसममनुगच्छसि क्रोधंतेहियथायंपथैनेनमभ्यवपद्यसे १८
रिपुःप्रच्छन्नवोनावमद्दर्थमनुगच्छसि राघवस्यान्तरप्रेप्सुस्तथैनेनाभिपद्यसे १९ एवमुक्ता
स्तुवैदेह्यासंरब्धारक्तलोचनः क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठआश्रमादभिनिर्गतः २०

दियात्यानयावं विनिष्टेभ्रातरिमांप्राशुमनसर्थपापएवपवभावस्तवपदिमहिषियेनिवेषितोदेवेनेतिशेषः नचमामवाप्स्यसेतत्शोममा
पिनाशात् १७ संकेतात्पायनूपंसंकेतहृतेत्यर्थः नाभिपद्यसेनाभ्यवपद्यसे क्रोधंतेक्रोधान्तस्यत्राणायनगच्छसि १८ १९ २०

264 इक्ष्वाकुतस्यकृत्स्नं कृतमिति शेषः २१ त्वद्वार्थमिति वचनेत्याह ज्ञानन्नपीति अनेन नैमैथिल्याः क्रोधवाक्येन किं भवानाश्रमान्निर्गतः २२ यन्मैथिलीं त्यक्त्वा
इहागतोसि तेन तेन परितुष्यामि पत्नीकृद्धायास्त्रियाः परुषं श्रुत्वा त्वमिहागतोसि ते न ते न तुष्यामि क इत्यत्र गीर्णावाक्येमयी दोलेदालेशासाप्यभ्रातश्च

एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः संतापमोहितः अब्रवीत दुष्करं सौम्य सीतां विना त्वमिहागतः २१ जानन्नपि
समर्थं मां रक्षसामपवारणे अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निर्गतो भवान् २२ नहि ते परितुष्यामि त्य
क्त्वा यदसि मैथिलीं क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रिया यत्त्वमिहागतः २३ सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत्प्र
चोदितः क्रोधस्य वशमागम्य नाकरोः शासनं मम २४ असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो म
या मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः २५ विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन च ताडि
तो मया मार्गीं तनुं त्यज्य च विक्लवस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः २६

भावः अपनीतमपनयः नीतिरिति यावत् कृतेति शेषः यद्यपि प्रेचोदितः सन् क्रोधवशमापन्नमम शासनं नाकरोः २४ अपवाहितो नीतमाहृ
असावित्यादि हि स्फेतेवं निर्देशो अपवाहितः हृतमाकृष्टः २५ परिधाय संधाय सलीलबाणेन नाति विकृष्य सत्केन मार्गीं मृगसंबंधिनीम् २६

श्री
वा०रा०
आ०टी०
१३३

265 सुदूरेऽपिसंश्रवः संश्रवणं यस्य तं स्वरं मम स्वरसदृशं आलंब्य तद्वचनमुवाच तेनउक्ते २३ इतिरामायणे आरण्यकांडे एकोनविंशः सर्गः ५९ आव्रजमान
स्य आगच्छतः अथ प्रास्फुरत् स्वयमेव चलितं वेपथुः कंपश्चास्य जायत १ अपि क्षेममिति निव्याजहारेत्यन्वयः २ उद्भ्रमन् इतस्ततो भ्रमन् वि

शराहतेनैव नतदार्त्तयागिरास्वरंममालंब्यसुदूरसंश्रवं उवाचतंतद्वचनंसुदारुणंत्वमागतोये
नविहायमैथिली २३ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेएकोनषष्टितमः ५९ भृशमाव्रजमानस्यतस्याधोवामलोचनं
प्रास्फुरच्चास्खलद्रामोवेपथुश्चास्यजायत १ उपालक्ष्यनिमित्तानिसोऽशुभानिमुहुर्मुहुः अपिक्षे
मंतुसीतायाइतिवैव्याजहारह २ त्वरमाणोजगामाथसीतादर्शनलालसः शून्यमावसथंदृष्ट्वाब
भूवोद्विग्नमानसः ३ उद्भ्रमन्निववेगेनविक्षिपन्रघुनंदनः तत्रतत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्यसमंततः ४
ददर्शपर्णशालांचसीतयारहितांतदा श्रियाविरहितांध्वस्तांहेमंतेपद्मिनीमिव ५ रुदंतमि
ववृक्षैश्चम्लानपुष्पमृगद्विजं श्रियाविहीनंविध्वस्तंसंत्यक्तवनदेवतैः ६

क्षिपन् हस्तादीन् वनं च सीताभविष्यतीत्याशयाभिरस्य ४ रुदंतमित्यादेराश्रमो विशेष्यः वर्णनीयमायीभवेनवृक्षैरपि संनिहितास्त्रिन्नैर्वे परीत्यम् ६

266 नष्टाग्रदर्शनंगतास्वयोगशास्त्राश्चनरलम्भ्यदर्शनाज्ञातेनितामयं ८९ नदीगंतेस्मादिसंतर्कानज्ञनत्रयत्तास्त्गयमाणोपिनामसस्रादउक्तंतदेवेत्यमिव
शङ्केमृगयमाणःश्यावन्तवभ्रमेस्मादेरासर्वज्ञस्सर्वधंपतत्सर्वलोकव्यवहारनटनंभगवतश्चिन्त्यरूपस्यलोकेसर्वतोभार्याप्रियतमेतिबोधयितुं प्रव
पवमानापिनविद्योगेनेतावच्छोकस्य तदुक्तंभागवते समत्रजोजभवार्चितांघ्रिरलक्ष्वीरयमादिनाविशिष्ठरामपक्रम्य रक्षोधमेनहृकवा।
हितिनेः समतीवेद्दृराजडहितयंपयायिपापा भ्रात्रावनेकृपणवन्मियपाविप्रक्रः स्त्रीसंगिनिमितिपर्ण्यचारेति नेदंयशोरघुपतेः।

विप्रकीर्णजिनकुशंविप्रच्छह्वसीकरे दृष्ट्वाश्रूनोदृजक्ष्यानेविललापपुनः हानामगवानट
दुष्ट्वाभर्तितावाभविष्यति निलीनाप्यथकभीरुस्थवावनमाश्रिताः गतविचिन्वंपुष्पाणिफ
लान्यपिचवापुनः प्रपुलापद्मिनीघातान्जलार्थंवानदींगता ९ यत्नात्स्मृगयमाणस्तुनास
सादवनेप्रियां शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुन्मत्तइवलक्ष्यते १०

स्त्रयावज्ञयानलीलानतोस्यधिकसाम्यविप्रक्तधामः रक्षोवधोजलधिबंधनमस्त्रपूगैर्यतस्यरञ्जहूननेकपथःसहायाइतिचयन्नथा स
र्वाप्ययाप्रयणावदिदमपिलीलैवेति नन्वनस्यस्तुनिरिन्नतद्रुपः लीलाप्रयोजनेनेचनच्छवणेनलोकोद्वारःपतद्भवमेपवादपाख्यायस्यपर
नयापंचमेति मर्त्यावतारस्तिहमनस्पिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोःकुतोन्यथास्याद्रमतःस्वआत्मना सीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्ये ८९

267 नदीनदं नदीसंबंधिनदं ज्ञात्वा तावेकवचनं नारा इति लोकप्रसिद्धं नदा पश्चिमप्रवाहा याश्चपितस्मेहायानदत्वयवहागाभावाविसंतन ॥ उन्मत्तश्चेत्युक्तं विष्ठ
णोति अस्ति कच्चिदिति युग्मं कदंबप्रियता सर्वेषामपि दृष्टेत्यर्थः प्रीतिरिति चेदापदिप्रमाणमिति निवन् १२ स्निग्धपल्लवसंकाशां पीतकौशेयवासिनी १३
अर्जुनः करवीरः करालस्य करवीरीति यथा जनेन इति निर्वेदः १४ ककुभी मरुवकः ककुभस्य वदि सत्त्वोपि स्मतावान् नद्धन् स्मसीरु त्वं

वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन्स गिरींश्चापि नदीनदं बभ्राम विलपन्रामः शोकपंकार्णवप्लुतः ११ अस्ति कच्चित्त्व
या दृष्टा सा कदंबप्रिया प्रिया कदंब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननां १२ स्निग्धपल्लवसंकाशा पीत
कौशेयवासिनी शंसस्व यदि सा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी १३ अथवार्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रि
यां जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा न वा १४ ककुभः ककुभोरूं तां व्यक्तं जानाति मैथिली लता
पल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः १५ भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यसि एष व्यक्तं विजा
नाति तिलकस्तिलकप्रिया १६

तस्य सतत लोपया दक्षं लते मादितन्तसंवेवं वितानकपमियली संयस्वेति भावः १५ उपसमीपे गीतः क्रियमाणझंकारः इत्यर्थः तथा द्रुमवरो हसी
ति सोतिन तत उत्तरमल स्वान्यात्यत्यादृष्ट इति तत्प्रियत्वान् तत्रेयतत्संभावना १६ ॥

268 त्वन्नामानंअशोकंकुर्वित्यर्थः शोकापनुदत्वादेतत्करणयोग्यता २१ निःशंकंमरणादिकृष्यदिकथनेपिशोकानकार्येतिभावः १९ रामःपश्च्छेतिशेषः २१
उन्मत्तवमात्रघवह्याहारनरवणात् वस्तुतोनोन्मत्तइत्यर्थः उन्मादपस्मापिविरहेत्रविषादप्राप्तस्यासंगणितत्वात् २२ मृगीभिःसहितांभवेदि

ग्रशोकशोकापनुदशोकोपहतचेतनं त्वन्नामानंकुरुक्षिप्रंप्रियासंदर्शनेनमां १७ यदितालत्वयादृष्टा
पक्वतालोपमस्तनी कथयस्ववरारोहांकारुण्यंयदितेमयि १८ यदिदृष्टात्वयाजंबोजांबूनदसमप्रभा
प्रियायदिविजानासिनिःशंककथयस्वमे १९ यदेत्वंकर्णिकाराद्युश्रेष्ठितःशोभसेभृशं कर्णिका
रप्रियांसाध्वींशंसदृष्टायदिप्रिया २० चूतनीपमहासालान्पनसान्कुरवांस्तथा दाडिमानपिताना
त्वादृष्ट्वारामोमहायशाः २१ बकुलानथपुन्नागान्चंदनान्केतकांस्तथा गच्छन्रामोवनेभ्रांतउन्म
त्तवल्लक्ष्यते २२ अथवामृगशावाक्षींमृगजानासिमैथिली मृगविप्रेक्षणीकांतामृगीभिःसहि
ताभवेत २३ गजसागजनासोरूर्यदिदृष्टात्वयाभवेत् तांमन्येविदितांतुभ्यमाख्याहिवरवारण २४

त्यादौसंभवनांपालिङ्संभावनावीजंमृगविप्रेक्षणीत्वं २३ गजसस्वेनत्वंसंभवनावीजंगजनासोरुत्वं यद्वोचवान्हृदःशिक्षम् २४ ॥

ननेभयंत्वयाभक्षिताचेद्यपिइदंपिनयथाकथनेपित्वमाक्षेनभयमित्यर्थः २५ प्रतिविरुद्धत्वग्रासत्वेनलज्जयावक्षंनाट्यतिकिमिति २६ मर्थ्यंहास्य
शीलासिनाथंतेपरिहासशीलासि किमर्थमितिश्रुतः परमहर्षनिमग्ननिर्ममप्रसक्तेतिभावः २७ पीनवक्षोरुणस्तवितासिधावेदीहृष्टासिचतस्मात्तिष्ठ २८

शार्द्दूलयदिसादृष्टाप्रियाचंद्रनिभानना मैथिलीममविस्रब्धःकथयस्वनतेभयं २५ किंधावसिप्रि
येनूनंदृष्टासिकमलेक्षणे वृक्षेणाछाद्यचात्मानंकिंमांनप्रतिभाषसे २६ तिष्ठतिष्ठवरारोहेनतेस्ति
करुणामयि नात्यर्थंहास्यशीलासिकिमर्थंमामुपेक्षसे २७ पीतकौशेयकेनासिसूचितावरवर्णि
नि धावंत्यपिमयादृष्टातिष्ठयद्यस्तिसौहृदं २८ नैवसानूनमथवाहिंसिताचारुहासिनी कृ
च्छ्रमाप्तंहिमांनूनंयथापेक्षितुमर्हसि २९ व्यक्तंसाभक्षिताबालाराक्षसैःपिशिताशनैः विभज्या
गानिसर्वाणिमयाविरहिताप्रिया ३० नूनंतच्छुभदंतोष्ठंमुखंनासंशुभकुंडलं पूर्णचंद्रनिभंग्रस्त
म्रावेनिष्प्रभतागमत ३१

पुनर्वीधावत्यास्त्वंतुसानैवयादृष्टानहिंसाक्षेस्मात् अथवासाहिंसितारक्षोभिः नवद्धेतः यथाएवंप्रकारेणकृच्छ्रंनूनंमांप्राप्तंसापेक्षितुमर्हा
हिंसितापेक्षानेनस्याद्वेवसेत्यर्थः उपेक्षितुमितिपाठेकाकुः २९ उक्तमेवस्पष्टयति व्यक्तमिति ३० निष्प्रभतागतं रक्षोभिर्ग्रस्तादितिशेषः ३१

270 सर्वजोमे त्वाग्रैवेयंग्रीवाभूषणम् ३२ विक्षिप्यमाणौ गोइत स्ततः क्षिप्यमाणौ ३३ रक्षसां भक्षणाय रक्षावालामयात्वविरहिताकृता बहुबांधवा प्रिया
सार्थेन परित्यक्ता हीनस्त्रीसे व भक्षिता रक्षोभिरिति शेषः ३४ पश्यसे मेय पश्यसि हा सीते ति निरङ्कारलोपश्चार्षः ३५ परिधावन् उद्भ्रामते उद्भ्रा

सा हि चंदनवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयकोचिता कोमला विलपंत्यास्तु कांताया भक्षिता शुभा ३२ नूनं वि
क्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणांगदौ ३३ मया विरहिता
बाला रक्षसां भक्षणाय वै सार्थेनेव परित्यक्ता भक्षिता बहुबांधवा ३४ हा लक्ष्मण महाबाहो पश्य
सि त्वं प्रियां क्वचित् हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः ३५ इत्येवं विलपन्रामः परिधावन्वनाद्व
नं क्वचिदुद्भ्रमते वेगात् क्वचिद्विभ्रमते बलात् ३६ क्वचिन्मत्त इवाभाति कांतान्वेषणतत्परः स व
नानि नदीः शैलान् गिरिप्रस्रवणानि च काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ३७

नानि विभ्रमते बलात् यावत् ३६ अपरिसंस्थितः क्वचिदपि स्थितिमलभमानो भ्रमति ३७ ॥

271 अनिष्ठितापाः प्रविष्टनामायाः आर्गणेप्यन्वेषणेपुनः परमं परिश्रमं चकार प्रयोर्वापुत्रआत्मनइतिकृतेः तस्याः प्रियाया एतत्सर्वं लोकव्यवहा
रतत्वं समक्रमेवनवेत्तापि वताभगवतितमोरजसोः संभवनेतिदिक् २० इतिषष्टितमः सर्गः ६ प्रविष्टानि रतत्तनः पष्टिमानि १ शाकुशा

तदासर्गेनाविपुलं महदूहनं परीत्यसर्वं तथमैथिलीमृतिं अनिष्ठितापाः सचकारमार्गणेपुनः प्रिया
याः परमं परिश्रमं ३८ इतिआरण्यकांडे षष्टितमः ६० दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः रहितां
पर्णशालां च प्रविद्धान्यासनानि च १ प्रविद्धान्यासनानि दृष्ट्वातत्रवैदेहीं सन्निरीक्ष्य च सर्वशः उवाच रा
मः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ २ क्वनुलक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता केनाहृता वा सौमित्रे भ
क्षिता केन वा प्रिया ३ वृक्षेणार्यपदि मां सीते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितं ४ यैः परिक्रीडसे सी
ते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायंत्यास्राविलेक्षणाः ५ सीतया रहितोहं वैन
हि जीवामि वलक्ष्मण वृतं शोकेन महता सीताहरणजेन मां ६ ॥

हरणनिशाचरं कृत्वान्वयूय परस्परउत्तिष्य २ तदेववचनं केति ३ वृक्षेणेत्यादि पुनः प्रलापः आवार्य आच्छाद्य ४ विश्वस्तैः स्थिरकामलहृदयासैनविद्यासंपन्नैः

272 मरणेपिपरलोकेममधिक्काररूपशमोभितीत्याह कथमिति संश्रुत्यप्रतिज्ञायअभियोजितःनियुक्तः ७ पुनःसीताम्उद्दिश्यप्रलपतिविवशमिति ९
अनृजुं कुत्सितशीलमाउत्सृज्यकगच्छसिहेवरारोहेमोमाउत्सृजत्यजः १० सीतामनासादयमानमप्राप्नुवानंरामेलक्ष्मणउवाचेत्यन्वयः १२

परलोकेमहाराजोनूनंद्रक्ष्यतिमेपिता कथंप्रतिज्ञांसंश्रुत्यमयात्वमभियोजितः ७ अपूरयित्वातंका
लंमत्सकाशमिहागतः कामवृत्तमनार्यंवामृषावादिनमेवच ८ धिक्त्वामितिपरलोकेव्यक्तंवक्ष्य
तिमेपिता विवशंशोकसंतप्तंदीनंभग्नमनोरथं ९ मामिहोत्सृज्यकरुणंकीर्तिर्नरमिवानृजुं क्व
गच्छसिवरारोहेमोमोत्सृजसुमध्यमे १० त्वयाविरहितश्चाहंमोक्ष्येजीवितमात्मनः इतीवविलप
न्रामःसीतादर्शनलालसः ११ नददर्शसुदुःखार्तोराघवोजनकात्मजां अनासादयमानंतं
सीताशोकपरायणं १२ पंकमासाद्यविपुलंसीदंतमिवकुंजरं लक्ष्मणोराममत्यर्थमुवाचहितः
काम्यया १३ माविषादंमहाबुद्धेकुरुयत्नंमयासह इदंगिरिवरंवीरबहुकंदरशोभितं १४ प्रिय
काननसंचारावनोन्मत्ताचमैथिली सावनंवाप्रविष्टास्यान्नलिनींवासुपुष्पितां १५

विषादंमाकुर्विनिशेषः कुरुयत्नंअन्वेषणेइतिशेषः १४ प्रियःकाननसंचारोयस्याःसावणेन्मत्तावनस्यपुष्पितत्वदर्शनादुन्मत्ताहर्षवती १५

श्री वा॰ रा॰ आरी 273

वेत्र लोतमः संभावना यांलिः १ सर्वत्रविचासयित्नकामाग्रस्मान १८ जितासमाजाग्रावनेषाणा स्रामथ्यं यता वदेपत्वं ऊर्वेतः १९ ययमाश्र
स्मोनिशेषः १८ विचेतमन्वेष्टुं १९ नेहपश्यामि वैदेहीमित्येकं पिशुन विलापपरिहाराय लक्ष्मणो वदति स्माह ततश्चेति २३ इत्यकारम्भविव

सरितं वापि संप्राप्ता मीनवंजुलसेवितां विचारयित्वकामा वा लीनासौ कानने क्वचित् १६ जिज्ञासमा-
ना वैदेही वा मां च पुरुषर्षभ तस्मात्त्वन्वेषणे श्रीमन् क्षिप्रमेव यतावहे १७ वनं सर्वं विचिन्वो यत्र सा
जनकात्मजा मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स्म शोके मनः कृथाः १८ एवमुक्तः स सौहार्दात् लक्ष्मणेन स-
माहितः सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे १९ तौ वनानि गिरींश्चैव सरितश्च सरांसि च नि-
खिलेन विचिन्वन्तौ सीतां दशरथात्मजौ २० तस्य शैलस्य सानूनि शिलाश्च शिखराणि च निखिले-
न विचिन्वन्तौ नैव तामभिजग्मतुः २१ विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् विवरन्द्रष्टु-
कारण्य भ्रातर्वैदेहीमतेजसम् २२ नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभे २३ ततो दुःखाभिसंत-
प्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् प्राप्स्यसि त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजां यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं
बद्ध्वा महीमिमाम् २४ एवमुक्तस्तु वीरेण लक्ष्मणेन स राघवः उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः २५

रत्नं वसीतां प्राप्स्यसि त्वत्र टशेनां यथा विस्मरिति २४ २५

अस्तु लक्ष्मणेनैवं कृतं करुणेन किमित्याह रामः वनमिति २६ विकलः परवशः २७ गतबुद्धिर्ज्ञानशून्यः अतएव विचेतनः मूर्छया रहितः इव अप्रतीतः संज्ञायामाय-
तं दीर्घं २८ हा प्रिये इति निरकारलोपः आर्षः २९ प्रश्रितो विनयोपेतः प्रश्रितांजलिः बद्धांजलिः ३० इति रामायणे आरण्यकांडे एकषष्टितमः सर्गः ६१

वनेषु विविधेष्वेवं पद्मिनः फलपंकजाः गिरिश्चापि महाप्राज्ञ बहुकंदरनिर्झरः २५ नदीप्रस्रवणाश्चैव वैदे-
हीं प्राणेभ्योपि गरीयसीं एवं स विलपन्रामः सीताहरणकर्षितः २६ दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्तं
विह्वलोभवत् २७ स विह्वलितसर्वांगो गतबुद्धिर्विचेतनः विषसादातुरो दीनो निश्वस्याशीतमा-
यतं २८ बहुशः स तु निश्वस्य रामो राजीवलोचनः हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः २९
तं सांत्वयामास ततो लक्ष्मणः प्रियबांधवः बहुप्रकारं शोकार्तः प्रश्रितः प्रश्रितांजलिः ३० अनादृत्य
तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटच्युतं अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत्स पुनः पुनः ३१ इत्यार्षे रामायणे आर-
ण्यकांडे एकषष्टितमः ६१ सीतामपश्यन्धर्मात्मा शोकोपहतचेतनः विललाप महाबाहू रामः क-
मललोचनः १ पश्यन्निव च तां सीतामपश्यन्मन्मथार्दितः उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचः २

एवं प्रियाविप्रयोगो दुःसह इति बोधयन् पुनः शोचति सीतामिति शोकोपहतचेतसः शोकेन सीतावियोगजेनोपहतज्ञान इव १ अपश्यन्नपि भ्रमा-
वस्थानात्पश्यन्निव विलापाश्रयत्वेन दुर्वचं गद्गदकंठत्वात् २ ॥

275 क्षेमस्य सीतायाः ३ दृढलीस्कंधेति पाठेपि संकथः कांडं तिरग्रहितं शक्ता नासि आत्मानमिति शेषः ४ ततो वनात् तं गच्छतीति भ्रमजात कर्णिका

श्री
वारा
अर
१३८

त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतरा प्रिये आवृणोषि शरीरं ते मम शोकविवर्द्धिनि ३ कदली
कांडसदृशौ कदल्या संवृतावुभौ ऊरू पश्यामि ते देवि नासि शक्ता निगूहितुं ४ कर्णिका
रवनं भद्रे हसंती देवि सेवसे अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ५ विशेषेणाश्रमस्थाने हा
सोयं न प्रशस्यते अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ६ आगच्छ त्वं विशालाक्षि शून्योयमुट
जस्तव सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हृतापि वा ७ शंसंतीव हि मे देवीं भक्षितां रजनीचरैः
हा ममार्ये क्व यातासि हा साध्वि वरवर्णिनि ८ न हि सा विलपंतं मामुपसंप्रैति लक्ष्मण एतानि मृ
गयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्ष्मण ९ हा सकामाद्य कैकेयी देवी मेऽद्य भविष्यति सीतया सह नि
र्यातो विना सीतामुपागतः १० कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमंतःपुरं मम निर्वीर्य इति लोको
मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति ॥ ११ ॥

ति ५८ पुनर्भीः सति हृष्टाह्वः स्वयं क्रामिति ७
उपसंप्रैति हासरसेनोपैवत उत्सर्थः भक्षितां शंसंतीव तत्रवीजं साश्रुनेत्राणीति ९ विना सीतामुपागत इति सकामा भविष्यति त्वया भक्षिते शे

१३८

276 क्वात रत्वमस्मूरत्वंसीतापनयनेनसीतानाशेन १२ तयासीतयाविरहितंदीनं १३ तातएवकृतार्थः सन्नैवचसत्वादिति ग्रंथमधिकंकतकपाठेता
तोदशरथएवकृतार्थः वसतादितिलट्‌बमयेनयन स्तत्रैवस्वर्गएववसतिनत्वनीवर्तीकौसल्यार्थः १४ यद्वात्तरस्मादेतेग्रथवेति १५ भय॥

क्वात्वंवंश्वकाशेहिसीतापनयनेनमे निवृत्तवनवासश्चजनकंमिथिलाधिपं १२ कृशालंपरिपृच्छ
तेकथंशक्येनिरीक्षितुं विदेहराजोनूनंमांदृष्ट्वाविरहितंतया १३ सुतनाविनाशसंतप्तोमोहस्यवशमा
मेष्यति तातएवकृतार्थः सन्नैववसतादिति १४ क्वाथवानगमिष्यामिपुरींभरतपालितां स्वर्गोपि
हितयाहीनःशून्यएवमतोमम १५ तन्मामुत्सृज्यहिवनेगच्छायोध्यापुरींशुभां नत्वहंतांविनासीतां
जीवेयंहिकथंचन १६ गाढमाश्लिष्यभरतोवाच्योमद्वचनात्वया अनुज्ञातोसिरामेणपालयेतिवसुं
धरां १७ अंबाचमत्कैकेयीसुमित्राचत्वयाविभो कौसल्याचयथान्यायमभिवाद्यममाज्ञया १८ रक्ष
णीयाप्रयत्नेनभवतासूक्तचारिणा सीतायाश्चविनाशोयंममचामित्रसूदन विस्तरेणजनन्यामेवि
निवेद्यस्त्वयाभवेत् १९ इतिविलपतिराघवेतुदीनेवनमुपगम्यतयाविनासुकेश्या भयविकल
मुखस्तुलक्ष्मणोपिव्यथितमनाभृशमातुरोबभूव २० इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेद्विषष्टितमः
सर्गः ६२ ॥

विकलमुखः भयेनविवर्णमुखः २० इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ६२

शोकइष्टवियोगजन्मावृत्तिविशेषःतेनसंचित्तवैकल्यंमोहः १ शोकवशेनाभिपन्नंपीडितंविपुलेतिरामइतिपादेःनिशायिनेशोकेइत्यर्थःयससुत्रंप
लोकस्यदुःखप्रसंगेउचितं २ शोकमवशवर्तनःशोकःशोकाच्छोकःसपरंपरायाहन्तीपार्थ्यष्टीपरंपरयाविच्छेदेनहियनेमोहृदयंतत्र

सराजपुत्रःप्रिययाविहीनःशोकेनमोहेनचपीड्यमानः विषादयन्भ्रातरमार्तरूपोभूयोविषादंप्रवि
वेशतीव्रं १ सलक्ष्मणंशोकवशाभिपन्नंशोकेनिमग्नोविपुलेतिरामः उवाचवाक्यंव्यसनानुरूपमु
ष्णंविनिःश्वस्यरुदन्सशोके २ नमद्विधोदुष्कृतकर्मकारीमन्येद्वितीयोस्तिवसुंधरायां शोका
नुशोकोहिपरंपरायामामेतिभिंदन्हृदयंमनश्च ३ पूर्वंमयानूनमभीप्सितानिपापानिकर्मा
ण्यसकृत्कृतानि तत्रायमद्यापतितोविपाकोदुःखेनदुःखंयदहंविशामि ४ राज्यप्रणाशःस्वजनैर्वियोगः
पितुर्विनाशोजननीवियोगः सर्वाणिमेलक्ष्मणशोकवेगमापूरयंतिप्रविचिंतितानि ५

शातमात्मानंमनश्चभिंदन्नेति ३ उक्तमेवविस्तरेणाह पूर्वमिति अभीप्सितानि चिकीर्षितविषयतांप्राप्तानितत्रतेषांमध्येकेषांचिद्विपाकःफलपरि
पाकोऽयमद्यापतितःप्राप्तःदुःखपरंपरामित्यर्थः ४ तामेवाह राज्येतिप्रतानिप्रविचिंतितानिस्मृतानिशोकवेगमितराणीनतनमापूरयंति ५

278 वनमेत्यपपारिशामनुभूयापि सीतासंज्ञियात्रातुं संदेशं तं अपसीतावियोगात्पुनरुद्दीर्णं हृद्दिशसंप्रियाविपोगएव दुःसह इतिभावः ९ साराहुसेन
नूनमध्याहृत्यांतरात्वमाकाशे समुत्पशापश्च स्वरे विस्वरं क्रंदितवती अपि संभाव्यत एवमित्यन्वयः ७ लोहितस्यचंदनस्यहरिचंदनस्य लोहित

सर्वं तु दुःखं विसममलस्सं सोढं शांतं शरीरे वनमेत्यपंके यं सीताविप्रयोगात्पुनरभ्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सुदु
सोपहीमः ९ सा नूनमार्या मम राक्षसेन ह्यभ्याहृता खे समुपेत्य भीरुः अपस्वरं सुस्वरविप्रलापा भये
न विक्रंदितवत्यभीक्ष्णं ॥ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य सदोचिता उत्तमचंदनस्य वृत्तौ स्तनौ शोणितपं-
कदिग्धौ नूनं प्रियाया मम नाभिपातः ८ तेन त्वतास्यवक्त्रमहत्प्रलापं तस्याः सुखं विक्रंदितकेशभारे
रक्षोवशं नूनमुपागताया न भ्राजते राहुमुखे यथेंदुः ९ तां हारपाशस्य सदोचितां नो ग्रीवां प्रियाया मम
सुव्रतायाः रक्षांसि नूनं परिपीवंति शून्ये हि भित्वा रुधिराशनानि १० ॥

हरिचंदनमिति कोशात् शोणितपंकदिग्धौ भग्नाम्परात्तौ स्वविघ्नादितिभावः मम नाभिपातः एवमपि मम शरीरभियातो न जायत इत्यर्थः ८ ९
हारपाशो हाररूपा माला तस्याः उचिता तां उचितां नः ग्रीवं भोगाय स्यालां तां कवृत्तस्यग्रीवामित्यर्थः १०

279 पर्याप्तिंत्वंनोतिपादेरूपिरमितिशेषः भविष्यतिजानानीतिवा शून्येविजने १० उपोपविष्टासमीपावस्थिताकांतिःप्राहसितेर्हर्षजःप्राप्तोहासः १२ मम
प्रियायानित्यकांतेप्रियेस्यत्वपः अप्यत्रगोदावर्यां इयंचिंता अप्यत्रगतेत्याह नैकाकिनी १३ एवमग्रेऽपिगच्छतिपंकजान्यानेतुमितिशेषः १४

श्री
वा॰रा॰
आ॰टी॰
१५०

मयाविहीनाविजनेसारक्षोभिराहृता विकृष्यमाणा नूनंविनादंकुररीवदीनासामुक्तवत्यायतकांत
नेत्रा ॥ अस्मिन्मयासार्धमुदारशीलाशिलातलेपूर्वमुपोपविष्टा कांतस्मितालक्ष्मणजातहासात्वा
माहसीतबहुवाक्यजाते १२ गोदावरीयंसरितांवरिष्ठाप्रियाप्रियायाममनित्यकांता अप्यत्रगः
च्छेदितिचिंतयामिनैकाकिनीयातिहिसाकदाचित् पद्माननापद्मपलाशनेत्रापद्मानिवानेतु
मभिप्रयाता तदप्ययुक्तंनहिसाकदाचिन्मयाविनागच्छतिपंकजानि च १४ कामंत्विदंपुष्पित
वृक्षषंडंनानाविधैःपक्षिगणैरुपेतम् वनंप्रयातानुतदप्ययुक्तमेकाकिनीसातिविभेतिभीरुः
१५ आदित्यभोलोककृताकृतज्ञलोकस्यसत्यानृतकर्मसाक्षिन् ममप्रियासाक्वगताहृता ।
वाशंसस्वमेशोकहतस्यसर्वम् १६

अतिविभेति अरण्येभीताभवति १५ लोककृताकृतज्ञेत्यादिनातादृशस्यसत्तानवगमयतः ज्ञानंसर्वथास्तीतिभावः १६ ॥ ॥

280 यत्ते नित्यं विदितं न भवेत्तद्वस्तु सर्वेषु लोकेषु नैवास्ति अतः सापि त्वया विदिते वेति तां शंस स्वेस मन्वयः कुलपालिनीमित्यनेन तस्या महत्वात् तज्ज्ञा-
नं मम मनेति व्यक्तं मया कामिति तत्र वर्तते १७ इतिवातीव शोकोपर्यायो शोकविधेयदेहं तमिव कालयुतं कालोचितं १८ न चिन्तयामास लक्ष्मणो

लोकेषु सर्वेषु न वास्ति किंचिद्यत्तेन नित्यं विदितं भवेत्तत् शंसस्व वायो कुलपालिनीं तां मृता
हृता वा पथि वर्तते वा १७ इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपन्तमेव उवाच सौमित्रि-
रदीनसत्वो न्याये स्थितः कालयुतं च वाक्यं १८ शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व सोत्साहता चास्तु
विमार्गणेऽस्याः उत्साहवन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वति दुष्करेषु १९ इतीव सौमित्रि-
मुदग्रपौरुषं ब्रुवन्तमार्तो रघुवंशवर्धनः न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवान् पुनश्च दुःखं म-
हृदभ्युपागमत् २० इत्यार्षे रामायणे आरण्ये काण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

क्तं शक्तमिति तन्न विचारयामास किंतु धैर्यं मुक्तवानेवात एव पुनर्दुःखं प्रापत् २० इति रामायणे आरण्ये काण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ ॥

281 एवंशोककरणवारहाराश्रवणेनरावणसमुत्पन्नबुद्धिदार्ढ्यपूर्वकं स्वव्यवसायं प्रदर्शयति नवेत्यपेक्षम तदुक्तं वालोऽपि गतो सोऽपि तत्त्वानुपगताक्षमे
श्री होनाश्च विलापने किंतु निर्दोषचेतसं सर्वतिसमाश्वकोतत्वं प्रकाशयति सैव प्रजनिविलोनेवापरानथापि मरमोहार्थपरेषांश्च विनकवित दुःखिता
वा रा न श्रमोदीक्षदर्शयेच्छ ह रघुणः कद्रणादिकुवाजाने सर्वेशा विनसहग मोहाभावा पनेषां तदर्शयेता नज्ञो दीः कृसो त्वमकदेहादेहवत् लोका
आरी नार्दर्शयामास तत्र पमहशाकृतिमिति एतेन रावणसंस्मरणबुद्धिरिति येनमोहाभावोपि शोकफलमिस्रक्रम एवं रावणहाराश्रीताहर
१५।

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् जग्मं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गो
दावरीं नदीं १ अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता एवमु
क्तस्तु रामेण रावणः पुनरेव हि २

णामपि तत्तद्गुणप्रतिशायवापनथाचकेरारंवेउक्ताप्यापिकामहत्तातपमातव्यवलोरावणस्तदर्पिकजयोवर्त्तविनाज्ञेनमयाकोदंवाश्चसंव
पनदर्पिकं तपः कवैमत्तमाग्रतस्तेषांकार्यमतस्तेनात्रविनसीनात्रागगमोहात्रहरतिसंपादनेनरामस्यतपोवीर्यभ्रंशंसंपादकत्वमि
ति लक्ष्यासहविचार्यतदर्थविस्तःसीतयावल्लविपयासदावनार्गइति १ २ ॥

१५।

282 लघुविक्रमः शुचिलं विनयनतस्मात् सः तीर्थवतीं अवतारवतीं शुभ्रोदकवतीं च ३ न शृणोतीति मे वाक्यमिति शेषः क्लेशनाशनी सतिमत्सति दर्शन
इति भावः ४ नदेशं ५ तां गोदावरीं ६ भूतानि उक्तरूपाणि रक्षामानानि राक्षसेन्द्रेण हृतां ज्ञात्वापि रोषभयाद्रामाय न शशंसुः तथा गोदा

नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत् ३ नैनां प-
श्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी ४ न हि तं वेद्मि वै राम यत्र
सा तनुमध्यमा लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः संतापमोहितः ५ रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं
नदीं स तामुपस्थितो रामः क्व सीतेत्येवमब्रवीत् ६ भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्हेण हृतामपि न तां
शशंसू रामाय तथा गोदावरी नदी ७ ततः प्रचोदिता भूतैः शंसास्मै तां प्रियामिति न च साभ्य-
वदत्सीतां पृष्टा रामेण शोचता ८ रावणस्य च तद्रूपं कर्माणि च दुरात्मनः ध्यात्वा भयात्तु वैदे
हीं सा नदी न शशंस तं ९ निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृतः उवाच रामः सौमित्रिं सीताद
र्शनकर्शितः १०

वरी च न शशंसेत्यर्थः ७ तथा भूतैरस्मै सीतां शंसेति प्रचोदितापि गोदावरी पृष्टापि नावदत् ८ तद्धेतुः रावणस्येति ९ न चासीतामशंसंस्या
रामः सीतादर्शने निराशः कृतः इदं गोदावरीदिव्यदेवतानवृतेन तद्दर्शने उपलब्धमिति निराशोऽभूत् १० ॥

283 तदेवाह यच्छेति १२ मंदाकिनीकाचिन्नदी प्रस्रवणस्तदाख्यो गिरिः १५ सर्वाण्यनुचरिष्यामि अनुचरं वेक्षिविष्यामि १४ एषामिंगितानि तथोपल।
श्री क्षये यथा वक्तुकामा अस्मर्थः १६ निरीक्षन् मृगचेष्टानानायस्तस्मद्दृष्टिं कुर्वे न एवमुक्ताः एवं पृष्टाः १७ नभःस्थलं दर्शयन्तः उन्मुखत्वेनाकाशा
वा॰रा॰
आ॰टी॰
१५२

पृच्छामि गोदावरीं सौम्य किं चिन्न प्रतिभाषते किं नु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः ११ मातरं चैव वै।
देह्या विना तामहमप्रियं यो मेराज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः १२ सर्वं व्यपनयच्छोकं वैदेही क्व
नु सा गता ज्ञातिवर्गविहीनस्य वैदेहीमप्यपश्यतः १३ मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः
मंदाकिनीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिं १४ सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि लभ्यते एते म।
हामृगा वीर मामीक्षंते पुनः पुनः १५ वक्तुकामा इव हि मे इंगितान्युपलक्षये तांस्तु दृष्ट्वा नरव्या
घ्रो राघवः प्रत्युवाच ह १६ क्व सीतेति निरीक्षन्वै बाष्पसंरुद्धया गिरा एवमुक्ता नरेंद्रेण ते मृगाः स
हसोत्थिताः १७ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयंतो नभःस्थलं मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामभि।
पद्यत १८

वलोकयन्तो गितेनेत्यर्थः ह्रियमाणा सीता यां दिशमभ्यपद्यत १८ ॥

284 तेनमार्गेणादिगमार्गेणगच्छंतोथावंतोनराधिपंरामंनिरीक्षंते एवमिमिंतलक्षणोपपादिनाह येनेतियेनहेतुनामार्गमाकाशमार्गेपुनंर्भूमौ
गमनायभूमिंचनिरीक्षंते १९ पुनश्चमार्गेदर्शापितमिच्छंतोलक्षणीनोपलक्षिताः तेषामिमिंमितलक्षणोलक्षयामासेत्यर्थः आकाशमार्गे

तेनमार्गेणगच्छंतोनिरीक्षंतेनराधिपं येनमार्गेचभूमिंचनिरीक्षंतेस्मतेमृगाः १९ पुनर्दृष्टंतोगच्छ
न्निलक्षणेनोपलक्षिताः तेषांवचनसर्वस्वलक्षयामासचेंगिते २० उवाचलक्ष्मणंधीमान्ज्येष्ठ
भ्रातरमार्तवन् क्वसीतेतिनृपाएष्टापृष्टिमेसहसोत्थिताः २१ दर्शयंतिक्षितिंचैवदक्षिणांचदिश
मृगाः साधुगच्छावहेदेवदिशमेतांचनैरृतिं २२ यदितस्याःगमःकश्चिदार्यावासाथलक्ष्य
तेवाढमित्येवकाकुत्स्थःप्रस्थितोदक्षिणादिशं २३ लक्ष्मणानुगतःश्रीमान्वीक्षमाणोवसुंध
रां एवंसंभाषमाणौतावन्योन्यंभ्रातराउभौ २४ वसुंधरायांपतितंपुष्पमार्गमपश्यतां पुष्प
वृष्टिनिपतितांदृष्ट्वारामोमहीतले २५

णगत्वादक्षिणादिशिहृत्वापितासीतादक्षिणादिशिगच्छेतेत्येवंतदिंगितंतेषांवचनसर्वस्वभूतंस्वंपलक्षयामासमततोज्ज्ञाभ्रातरमपृच्छत्
चेत्यर्थः आर्तेयत आर्तोहं २० तस्यागतःतस्याश्रागमइत्यर्थः आर्यादीर्घःज्ञापकवस्त्रादर्पेपनेत्यर्थः २३ पतितपुष्पमार्गेपतितपुष्पपुंजं किष्कि ५८

श्री
वा॰रा॰
सटी
१५२

285 अभिजानामि यत्त्वमभिजानासि २८ अपिनद्धानि केशपाशेबद्धानि अप्रज्ञानत्वेन रवि:अनयवयनेवाप्रः धारणेनवसंपरामत्प्रियंतीत्तायनत्रूपंप्रऊर्वे-
तोरहंतीमत्ये २७ मयाविरहिताकच्चिदस्मैवनोद्देशेसर्वांगसंदरीदृष्टा २९ ऊहत्तदयिष्यान्तदेशेनक्रोधः ३० हेमांगीमिमततेनलावण्यप्रक्र ३१

उवाचलक्ष्मणंवीरोदुःखितोदुःखितंवचः अभिजानाभिपुष्पाणितानीमानीहलक्ष्मण २८ अपिनद्धा
निवैदेह्यामयादत्तानिकानने मन्येसूर्यश्ववायुश्चमेदिनीचयशस्विनी २७ अभिरक्षतिपुष्पाणिप्र-
कुर्वंतोममप्रियं एवमुक्त्वामहाबाहुर्लक्ष्मणंपुरुषर्षभं २८ उवाचरामोधर्मात्मागिरिंप्रस्रवणा
कुलं कच्चित्क्षितिभृतांनाथदृष्टासर्वांगसुंदरी २९ रामारम्येवनोद्देशेमयाविरहितात्वया क्रुद्धो
ऽब्रवीद्गिरिंतत्रसिंहःक्षुद्रमृगंयथा ३० तांहेमवर्णांहेमांगींसीतांदर्शयपर्वत यावत्सानूनिसर्वाणि
नतेविध्वंसयाम्यहं ३१ एवमुक्तस्तुरामेणपर्वतोमैथिलींप्रति दर्शयन्निवतांसीतांनादर्शयततरा
घवे ३२ ततोदाशरथीरामउवाचचशिलोच्चयं ममबाणाग्निनिर्दग्धोभस्मीभूतोभविष्यसि ३३
असेव्यःसर्वतोश्चैवनिस्तृणद्रुमपल्लवः इमावासरितंचाद्ययिष्यामिलक्ष्मण ३४

दर्शयन्निवचसमागालिंगद्वारानादर्शयत वाकरादित्येनसाक्षादितिपोषःराघवेमद्विषये ३२ ॥ ३४

286 हिमवत्तन्निवस्त्रघात्तवीरिपदेतिभावः ३५ निष्क्रांतं शब्दतविदेपं महत्मापतविसृतं ३८ अनुसृत्मायाश्चग्रमानायाः जनपुष्पग्रद समंवेसीतांग
वणेन भूमौ वित्तजपुनगृहणादेवशक्तिः परिक्रांतेनेपरिह्वतेपतत्सर्वं समीक्ष्य भ्रातरे शशंसेत्मन्वयः ३७ कनकविंदवः भूषणानामिति पूर्वान्वयि तस

पदिनाख्याति मे सीतामयं वैदेहिभाननं एवं प्रलपितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ३४ ददर्श भूमौ नि-
क्रांतं राक्षसस्य पदं महत् त्रस्तायारामकांक्षिण्याः प्रधावंत्या इतस्ततः ३५ राक्षसेनानुसृताया वैदेह्या
श्च पदानि तु समीक्ष्य परिक्रांतं सीतायाराक्षसस्य च ३६ भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथं
संभ्रांतहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियं ३७ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः कीर्णाः कनकविंदवः भूषणानां
हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि च ३८ तप्तविंदुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजविंदुभिः आवृतं पश्य सौमित्रे
सर्वतो धरणीतलं ४० मन्ये लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः भित्वा भित्वा विभक्ता वा भक्षि
ता वा भविष्यति ४१ तस्याः निमित्तं सीताया द्वयोर्विवदमानयोः बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ४२

विंदुनिकाशैः पतनीयविंदुसदृशैः क्षतजविंदुभिः रुधिरविंदुभिः ४० मन्ये इति सीतायावाइमे रुधिरविंदवः सीतानिमित्तं संरोपसंद्वंद्व युध्य
मान योराक्षसोर्वेति विकल्पानेकार्थः श्लोकद्वयेनोक्तः ४१ ४२

287 वैडूर्यगुलिकाचितं वैडूर्यमण्यलंकृतं ४४ कांचनोरश्छदाः कांचनमयतनुत्राणाः ४६ समेरस्वामिप्रकाशको ध्वजोपत्र सत्समरध्वजः इति रणवि
शोषणं नादयोरथः अपविद्धः परिहृत्य यातितो भग्नश्चैसूतरेणान्वयः केचित्तु ध्वजोपविद्धः ध्वस्तः रथो भग्नइत्यन्वयमाहुः ४७ रथात्मा आवचनः

श्री
वाग
ग्राही
१४४

मुक्तामणिचितं चेदं रमणीयं विभूषितं धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्धनुः ४३ राक्षसानामि
दं वास्य सुराणामथवापि वा तरुणादित्यसंकाशं वैडूर्यगुलिकाचितं ४४ विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं
कस्य कांचनं छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितं ४५ भग्नदण्डमिदं सौम्य भूमौ कस्य निपाति
तं कांचनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदनाः खराः ४६ भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे दीप्त
पावकसंकाशो द्युतिमान्समरध्वजः ४७ अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य सांग्रामिको रथः रथाक्षमा
त्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः ४८ कस्येमे विहता बाणाः प्रकी
र्णा घोरकर्मणः शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण ४९
प्रतोदाभीषुहस्तोऽयं कस्य वा सारथिर्हतः ५०

यानेनाग्रलदीर्घाः विशिखाः विगतफलभागाः रथाक्षमात्राः ४८ विहता परैराघातेन शरावरौ तूणीरौ ४९ प्रतोदः तोत्रं प्रग्रहाश्च अभीषवः ५० ॥

कस्यापिराक्षसपुरुषस्यैषात्वीपदंसंवारमार्गेः अतोममैतेः राक्षसैः सहरूपनिमित्तंवैदेहवैराक्षसगुणं सत नेषोनी विनांतकंजीवितुंसा
नकं अतरूपसंवंपशुएष ५१ एवंरक्षोभिःसीतां विपत्तिनिश्चितधर्मनिर्देशं नेति यतःसीताधर्मानुपायेएवचभक्षितायास्तायावैदेहलोके
हिलोकेममप्रियेकर्तव्यशक्ताः नकोपिधर्मास्माभेनेषामीकिंविक्षरत्वादितिभावः ५२ अथपौरुषमेवाबलंविनेनच्छेदनयाकाचि।

पदवीपुरुषस्यैषाश्चकंकस्यापिरक्षसः वैश्यानगुणंपश्यममनैजीवितांतकम् रुवोरक्षदेयैःसो
म्यराक्षसैःकामरूपिभिः ५१ हृतामहत्वावैदेहीभक्षितावानपस्विनी नधर्मस्त्रायतेसीतांक्रिय।
माणांमहावने ५२ भक्षितायाहिवैदेह्यांहृतायामपिलक्ष्मण केहिलोकेप्रियंकर्तुंशक्ताः।
सौम्यममेश्वराः ५३ कर्तारमपिलोकानांशूरंकरुणवेदितम् अज्ञानादवमन्येरन्सर्वभूता
निलक्ष्मण ५४

लोकस्थितिमादककर्तारमिति सर्वलोकस्योत्पत्तिस्थितिसंहारकर्तारमपिशूरमादिशब्देनस्वस्थत्रिपुरसंहारादिविषयकासनतो पर्वतंतमेश्वरमपि
करुणवेदितं करुणायशानतयावेदितंपीलमसमंदयादस्मानसीप्सितमनानादरमवमन्येसन्नरकिमयंकृपणोपिकरिष्यतीतिनग

श्री
वारा
ग्राही
१५५

289 यदेवमतो मृदुरिति लोकहिते प्राणीसौख्यसंपादने युक्तं युक्तचित्तं अत एव मृदुस्वभावं दानेन नानाप्रकारेण दुर्विषयप्रवृत्तिरहितेंद्रियवर्गं मां त्रिदशेश्व
रा इंद्रादयो निर्वीर्यं मन्यते यतः सीताशरणानुकूतवतः समर्थः ५५ तस्मात्स्वरूपमेवावलंबनीयमित्याह गुणापि सादेवादिमां प्राप्य दोषो निहतास
नं संवृत इति हेतोरेतत्स्वकपौरुषमवलंबे अस्य अद्य मम तेज एव प्रकाशते सर्वभूतानामभवाय नाशाय यथापि ज्योत्स्ना संसत्येव प्रलयकालोदि

मृदुं लोकहिते युक्तं दांतं करुणावेष्टितं निर्वीर्य इति मन्यंते तेन नूनं मां त्रिदशेश्वरा ५५ मां प्राप्य हि
गुणा दोषः संवृत एष पलक्षणा अद्यैव सर्वभूतानां रक्षामि अभवाय च ५६ सत्यमेव शशिज्यो
त्स्नां महानर्यः श्वोदितः संसत्येव गुणान्सर्वान्मम तेजः प्रकाशते ५७ नैव पन्नगगंधर्वा
न पिशाचा न राक्षसा किन्नरा वा मनुष्या वा स्वतंत्रास्यति लक्षणा ५८ मेमास्त्रवाणासर्वाणि
माकाशपपलक्षणा अस्मपान्करिष्यामि अद्यैव त्रैलोक्यचारिणी ५९

तो महानर्यः श्ववशाशिज्योत्स्नां तत्स्नातस्समभमकान् गुणान् संसत्येव रविवत्तेजो मदीयं प्रकाशते पपेत्सन्तयः ५६ तदेव प्रपंचयति नैवति ५८ प
पणग्रविराटे वेति पोषः त्रैलोक्यचारिणा समयानिवाणावरणात् क्रियारहितं यथा भवति तथा करिष्यामि ५९ ॥

290 सन्निरुद्धश्चारो ग्रहगणो यत्र तत् त्रैलोक्यं विप्रनष्टाग्नानलादिगुणयोर्यत्र तत् तत्तं संवृतं तमसा संवृतमित्यर्थः २० कालकर्मणा कालस्सा॰
धंकर्मनाशस्तेन कालधर्मणेति पाठेपि तद्रूपेण कालधर्मेणेत्यर्थः तस्य रुधैः निर्जीवैः २१ अमयीदमक्तस्वस्व प्रकृत्यवस्थाने जीवव

सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरं विप्रनष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतं १९ विनिर्मथित॰
शैलाग्रमुच्छमाणजलाशयं ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रणाशितसागरं २१ त्रैलोक्यं नकरिष्यामि से
प्रुक्तं कालकर्मणा न तेक्रमालिनी सीतां प्रदास्यति मे मयाः २२ मम चापमुक्तान्मुक्तैर्बाणजाले
निरंतरं मर्दितं ममनाशैर्ध्वस्तं भ्रांतमृगद्विजं २३ समाकुलममर्यादं जगत्पश्यघलक्ष्मण प्राक॰
णोपशैर्गिविमुभिः जीवलोकदुराधरैः २४ करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसं ममरोषप्रमुक्ता
नां विशिखानां बलस्सुरा २५ द्रक्ष्यंत्यघविमुक्तानाममर्षाद्दूरगामिनां नैव देवा न दैतेया नापि पिशाच
नराक्षसाः २६ भविष्यंति मम क्रोधात्त्रैलोक्ये पि प्रणाशिते देवदानवयक्षाणां लोका येरक्षमाम
पि २७

लोके न दुराधरैः दुर्निवारैः दुराधरसाद्गुः खलेनः २४ २५ २६ देवादयो न भविष्यंति प्रत्येके सर्वे नशिष्यंतीत्यर्थः २७ ॥ ॥

291 तथारूपांयथापूर्वंसभार्यांप्रजनदास्यंतीमैथिलीनहस्तंक्रोधातिशापाप्रदोषः २९ निष्पीडयहस्तप्रष्ठिवंधेनगृहीता ३४ यथाजरादयोःनिवा

श्री
वा रा
आ टी
१५८

वद्धूथानिपतिष्यंतिबाणौघैःशकलीकृताः निर्मर्यादानिमानलोकानकरिष्याम्यद्यसायकैः २८
हतांस्तांवासौमित्रेनदास्यंतिममेश्वराः तथारूपोहिवैदेहीनदास्यंतियदिप्रियां २९ नाशयामि
जगत्सर्वंत्रैलोक्यंसचराचरं यावद्दर्शनमास्याश्चैनापश्यामिचसायकैः ३० इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षः
स्फुरमाणोष्ठसंपुटः वल्कलाजिनमाबध्यजटाभारमबंधयत् ३१ लक्ष्मणाद्वादायरामोनिषी
ङ्गकार्मुकम् शरमादायसंदीप्तंघोरमाशीविषोपमं ३२ तस्यक्रुद्धस्यरामस्यतथाभूतस्य
धीमतः त्रिपुरंजघ्नुषःपूर्वंहरस्येवबभौतनुः ३३ संदृश्येपत्रबद्धश्रीमानरामःपरपुरंजयः
प्रगतांग्रिविक्रुद्धश्चेदंवचनमब्रवीत् ३४ यथाजरायथामृत्युर्यथाकालोयथाविधिः नि
त्यंनप्रतिहन्यंतेसर्वभूतेषुलक्ष्मण ३५ तथाहंक्रोधसंयुक्तोननिवार्योस्म्यसंशयं ३६

योस्तथाहमस्माकमणःकेनापिवारयितुमशक्यः ३५ ३६

292 पुरेवेति अत्रपुरेत्यावर्त्तनेपुरेनपूर्ववद्रूपसदृशाद्रूपवतीप्रणनदिशांनिनदास्यंतीमर्थ्यः परिवर्तयामिनाशयामि नन्वेवंविधःक्रोधःकथमस्यकिमर्थं
वेतिभवेतन्नृणामनुष्यदेहधारणेननश्यद्वाह्मनरनेमेवेनन् ईदृशाङः खकाले ऽस्यक्रोधाभावेरावणेनमनुष्यबुद्धिंकुर्यान् तथाचतत्क्रो
धाज्ञाकः स्यादित्येनदर्थंचसः मन्नंमरणधर्मेणयोनयामीत्यादिवचोपिरावचोवदेवआरोपितक्रोधमूकत्वात् अतएवपरेविधमि
ष्यामीत्युक्तिः ननुकेवलंनापायामीत्युक्तिः लक्ष्मणस्त्वतत्वज्ञोपिनहृदेवानन्तरश्वनत्मायामोहितोवाप्रलयकालिकरौद्रप्रव्यावेशो

पुरेवमेवारुदतीमनिंदितांदिशांतिसीतांपघनाघमेघिंली सदेवगंधर्वमनुष्यपन्नगंजगत्समस्तंशैलं
परिवर्तयाम्यहं ।। इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेचतुष्षष्टितमःसर्गः ६४ तप्यमानंतदारामं
सीताहरणकर्शितं लोकानामभवेयुक्तंसांवर्तकमिवानलम् १

संभाव्यातेनयतिस्मृकिंचात्यक्रोधस्यारोपितत्वाभावेः प्रसीतायाश्चलाभेसर्वजगत्परिवर्तनंप्रतिज्ञायकथंलक्ष्मणप्रार्थनयापिनामन्या
र्थयेत् अस्ययाकैकेय्येकृतावनवासप्रतिज्ञाकथंकौसल्यावचसानत्यक्तवान् तस्मात्मायायाथीश्येवारोपितत्वमेवसारं अनेनव्यव
हारेणक्रोधादिकालेकृतायाअप्रकृतायाअपिप्रतिज्ञायाअपालनेअस्यंनदोषभावश्चापिसूचितं ।। आरण्यकांडेचतुःषष्टितमः ६४
अभवेनापोयुक्तमयुक्तंसांवर्तकप्रलयकालिकम् १

श्री
वा रा
उत्री
१५१

293 हरं कालाग्निरुद्रं १ अदृष्टपूर्वं पूर्वमेकंकदापयदृष्टंसेहाराशत्मावेषसंक्रुद्धं रामंदृष्ट्वारामम अब्रवीदितिरामपदद्वयंसंबंधमनुवयरीषोषोलोकेविना
गमयेत २ प्रकृतिंसर्वभूतहितत्वरूपां ४ एतच्चउक्तवत्वदृष्टपेव अनुतमपराधवतापितियनमिमृषः ५ पकस्यापराधपतिकथंतापने तत्राह
नन्वितिनत्वजानामस्येकपवापराद्धेतिऊतत्सत्राह कस्मविदेवन केषांचिदिमर्षःसाश्वयपरिकराभग्नइत्यन्वयः ९ सकेनभग्नः केनेहतमे

वीत्तमाणंपत्नुःसर्ज्जंनिश्वसंतंपुनःपुनः दग्धुकामंजगत्सर्वंयुगांतेचयथाहरं २ अदृष्टपूर्वंसंक्रु
द्धंदृष्ट्वारामंसलक्ष्मणः अब्रवीत्प्रांजलीरामंत्रासेनपरिशुष्यता ३ पुराभूत्वामृदुर्दांतःसर्वभूतहि
तेरतः नक्रोधवशमापन्नःप्रकृतिंहातुमर्हसि ४ चंद्रेलक्ष्मीःप्रभासूर्येगतिर्वायोर्भुविक्षमा ए
तच्चतियशोनित्यंत्वयिचाग्र्यमंयशः ५ पकस्यनापराधेनलोकान्हंतुंत्वमर्हसि नतुजानामि
कस्यायंभग्नःसांग्रामिकोरथः ६ केनवाकस्यवाहेतोःसयुगःसपरिच्छदः खरनेमिक्षतश्चा
यंसिक्तोरुधिरबिंदुभिः ७ देशोनिहतसंग्रामःसुघोरःपार्थिवात्मज एकस्यतुविमर्दोयंनद्वयो
र्वदतावर ८

यंतत्तुजानासीतिशेषः रथनेमिक्षतत्वादिविशिष्टोयंदेशोनिहतसंग्रामोदृष्यतइतिशेषः एवंभूतैर्देहंत्वभिरयंविमर्दःसंग्रामएकस्यकस्य
कस्यकेनविमर्दः नतुद्वयोरथिकयोरितिशेषः ७ ८

294 नैवेवाहृहमेधविहंनहीतिप्रतएवस्मकनेलोकनाशोनयुक्तः ९ युक्तंदंडयथापराह्ना:मृदवोःकठिनाः १० किंचयदिवहाराश्रणापोलोकर्तृको
लोकानुमतोवास्याधुक्तेनशाशनंनैवमस्तीत्याह कोन्विति सरिदादयस्तेविप्रियकर्तुंनालंनसमर्थाः नसुहावंतोवादीक्षितस्ययज्ञमानस्य
साधवोज्ञानसंपन्नाश्चत्विगादयोयथाविप्रियंपापादिहानंवगंवाकर्मकर्तुंनसमर्थोस्तद्वत् १२ मद्वितीयःसहायोयस्यसः समुद्रादिस्थाश्च

नहिश्रुतंहिपश्यामिवलस्यमहतःपदं नैकस्यनकृतेलोकान्विनाशयितुमर्हसि ९ युक्तंदंडाद्दिम
दवःप्रणीतावसुधाधिपः महावसर्वभूतानांपाशहपःपरमागतिः १० कोनुदाराश्रणापानेसाधुम
न्येनराघव सरितःसागराःशैलादेवताधर्वदानवाः ११ नालंतेविप्रियंकर्तुंदीक्षितस्येवसाधवः
येनराजनसुतासीतातमन्वेषितुमर्हसि १२ मतद्वितीयधनुष्पाणिःसहायैःपरमर्षिभिः स
मुद्रंचविचेष्यामःपर्वतांश्चवनानिच १३ गुहाश्चविविधाघोराःपद्मिनीर्विविधास्तथा देवगंध
र्वलोकांश्चविचेष्यामःसमाहितः १४ यावन्नाधिगमिष्यामस्तवभार्यापहारिणं नचेत्साम्नाप्रदा
स्यंतिपत्नींतेत्रिदशेश्वराः कोसलेंद्रततःपश्चात्प्रशमकालंकरिष्यसि १५

मेशुविचयनार्थंपरमर्षिभिःसहायैरित्युक्तं १३ १४ यदिग्रस्महिचयनेनापाकानत्याभिःस्यात्ततःपदंदेवाःसर्वज्ञायदितेपत्नींवालीनदास्य
तिततःपश्चात्प्रशमकालवत्तवीयायेदंडंतेषुकरिष्यसि १५ ॥

295

यत्नंसच्चरितंसामसांत्ववादः विनयःप्रश्रयःनयोनीतिः १९ इतिश्रीआरण्यकांडेपंचषष्टितमः ६५ एवंक्रोधमुत्पन्नमपास्यदुःखेनशंकितोरामंयेवोपया
ति तंलक्ष्मणोरामं तमिति परिद्यूनंसीतागमनेनसंक्लिष्टमिव १ मुहूर्तादिवमुहूर्तंदेवबोधनप्रकारोमहतेत्यादि तपसापुत्रकामनयाकृतेन

यत्नेनसाम्नाविनयेनसीतांनयेननप्राप्स्यसिचेन्नरेंद्र ततःसमुत्सादयहेमपुंखैर्महेंद्रवज्रप्रतिमैः
शरौघैः १९ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ६५ तंतथाशोकसंतप्तंविलपंतमना
थवत् मोहेनमहतायुक्तंपरिद्यूनमचेतसं १ ततःसौमित्रिराश्वास्यमुहूर्तादिवलक्ष्मणः रामंसं
बोधयामासचरणौचाभिपीडयन् २ महतातपसाचापिमहताचापिकर्मणा राज्ञादशरथेना
सील्लब्धोऽमृतमिवामरैः ३ तवचैवगुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः राजादेवत्वमापन्नोभरत
स्ययथाश्रुतं ४ यदिदुःखमिदंप्राप्तंकाकुत्स्थनसहिष्यसे प्राकृतश्चाल्पसत्वश्चइतरःकःसहि
ष्यति ५

व्रतादिनाकर्मणाऋष्यशृंगानयपूर्वकमहायोगेन ३ भरतस्यश्रुतवानसीतिशेषः यथायथावत् श्रुतं ४ इतरःकइति यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्त
देवेतरोजनइत्युक्तेः मर्त्यावतारस्त्विदमर्मर्पितानामिति भागवतोक्तरीत्या लोकशिक्षणार्थमपिजनदवनाशादितिभावः ५ ॥

296 आख्यमिहीनि नह्यैवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेः ६ नह्येवविहायेति लोकेति पथश्रोयाधिकदुःखंसंवंयोलोकस्यपा
रीभृगाः स्वभावपतदेवाह यथाग्निरेति अनयोः नयमलेदुःनत्वसर्गोलक्ष्यंपादूर्पसमस्तस्यादिमेननअविशिष्यितिकस्यशीमात्रार्थकेनपुनरवि
लंवेनैवदोदितत्रयपुरुकस्वत्वोत्तरकालिकदुःखनिवृत्तिरप्यसन्नविता ७ योमहर्षियःपुत्रनेःपितुःपुरोहितस्तस्यपुत्रपातेजतेःह्यापका

आख्यमिहितिरश्रेष्ठशालिनः कस्यनापदः संस्पर्शोत्यग्निवद्दानन्तत्राणायपर्यांतिच ६ लोकस्वभावएवै
षपथात्तिने ह्यषात्मनः गतःशक्रणसालोक्यमन्यस्तसमस्पृशात् ७ महर्षिर्योवसिष्ठस्तयःपित
नेःपुरोहितः शत्रुपुत्रपातेजस्तैतथैवास्यपुनरहूत ८ योचैयंजगतोमातासर्वलोकनमस्कृता अ
स्यास्ववलनंभूमेहेयएतेकोस्तलेश्वर ९ योधर्मोजगतोनेत्रोयत्रसर्वप्रतिष्ठितं आदित्यचन्द्रौग्र
हणामभ्यपैतोमहाबलो १० ॥

ह्यावपुनर्विश्वामित्रेणहतंपूर्वेपुत्रोत्तरकालिकदुःखानंतंरस्वखंयेयपजयोत्तत्रस्यखानंनंतरंदुःखमुक्तं एवंचमहतामप्यवश्यंज्ञापयमाने
ईदृशोस्तखेदुःखिचनहृषयोकोभयदृशास्येविद्माविनिभावः ८ चलनंभूकंपजंदुःखमित्यर्थः ९ योधर्मोपगवरयमप्रवर्तकोनि
नेत्रोजद्दगतःसंसारचक्रस्यकालपरिच्छेदद्वाराप्रवर्तको अतएवयत्रसर्वप्रतिष्ठितंतौचग्रहणाराहुग्रासदुःखभाजौ १० ॥

श्री
वारा
ग्राही
१५९

297 देवस्य कर्मणो वयं न प्रभवंति समर्थाः किं पुनर्वक्तव्यं देहिनः सर्वभूतानि देहवंति सर्वभूतानि न प्रभवंतीति पूर्वमार्धं ॥ नयानेयोतत्त्वलसावइः खे
भ्रुनिर्विण्णदर्शनाविषादरहितदर्शनाविषादराहित्येनकृताकृतन्यनवतानेसवेतः नवतः समत्वचिंतय प्रक्ताप्रकृतसंवेतिशेषः शुभाशुभे कर्ते
ध्याकर्तव्य प्रकाप्रके बुद्धिप्रकाशानावंतितस्मात्बुध्याविविनयतिसेवेथः १५ पवंइसवमूलप्राचीनकर्मबुध्याइःखेमोढवमेवेसाह प्ररष्टे

स महात्मापि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ न देवस्य प्रभवंति सर्वभूतानि देहिनः ११ शाक्यादिष्वपि
देवेषु वर्तमानो नयानघो ऋषेनन पार्हेलन त्वं व्यथितमर्हसि १२ मत्ताषामपि वैदेहोनश्यायाम
पिशाचव पोवितनाहंसवीरयथान्यः शाकृतस्तथा १३ त्वहिथानहिशोचंति.........सर्वद
र्शिनाः समहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामा निर्विंसदर्शिना १४ तवबोहिनस्त्रेष्टवुध्यामनुचिंतय बुध्या
प्रकाम हाशानावि जानंति शुभाशुभे १५ प्ररष्टगुणघोषाणामभुवाणांतकर्मणा तांतरेणः
क्रियांतेषां फलमिष्टं च वर्तते १६

ति यस्तेक समधिगम्य नयो प्रत्यतेण हष्टगुणादोषाणां धर्मवाधर्मत्वेगुणदोषौ प्रापानतोधर्मवद्भासमानानामधर्मत्वात् वैपरीत्याच्च अ
भुवाणांफलताप्रपानां अनेन फलावपंभावः सूचितः ताहृशानां कर्मणां निष्पत्तिः क्रियांतस्पुरुषव्यापारमेतरेणनभवंतिलव्यापारेण
कृतानां तेषामिष्टफलं वर्तते प्रवर्तते पवनत्वनप्रवर्तनश्च प्रमतः सोढ्यमेवेतिभावः १६

298 एवंचबुद्धिस्वरूपेणैवमेः नस्त्वोपदेशोकिंसामर्थ्यमितिनवाच्यमित्याह मामिति अनुकारणाक्रोधवपामात्रमितिशेषः बहुशोक्तवानितिसंधि
तार्षः अनुशिष्याद्य यितितिशाक्तः स्यनहृद्बृहस्पतिरपि अन्यस्यकारणानेस्यर्थः १७ देवैरपिदुरन्वयाअन्वेतुमशक्यमप्यावानतज्ज्ञानपरि
च्छेद्यदेवानामस्यण्णाक्यइतिभावः अनेनेश्वरत्वातस्वितानयापिशोकेनाताहितमिवतेज्ञानंसंबोधयामिस्वदिंयदेवोचितं मानुषंमनुष्यो

मामेवंहिपुरावीरत्वमेवबहुशोक्तवान् अनुशिष्याद्यहिकोनुत्वामपिसाक्षाद्बृहस्पतिः १७ बुद्धिश्च
तेमहाप्राज्ञदेवैरपिदुरन्वया शोकेनाभिप्रसुप्तंतेज्ञानंसंबोधयाम्यहम् १८ दिव्यंचमानुषंचैव
मात्मानश्चपराक्रमं इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्ययतस्वद्विषतांवधे १९ किंतेसर्वविनाशेनकृतेनपुरु
षर्षभ त्वमेवनरिपुंपापंविज्ञायोद्धर्तुमर्हसि २० इत्यार्षेरामायणेआरण्यकाण्डेषट्षष्टितमःसर्गः ६६
पूर्वजोप्युक्तवाक्यस्तुलक्ष्मणेनसुभाषितं सारग्राहीमहासारंप्रतिजग्राहराघवः १ संनिगृह्य
महाबाहुःप्रवृद्धंरोषमात्मनः अवष्टभ्यधनुश्चित्रंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् २॥

चितं पवस्वभयंदिव्यपराक्रमाश्रयत्वमात्मनोवेक्ष्यतत्राह्नःपरशुरामविषयःअंन्योरक्षोविषयः एवंचदेवोचितपराक्रमस्यापंनावसर
इतिभावः १९ कृतेनअनुष्ठितेन २ इत्यारण्यकाण्डेषट्षष्टितमः ६६ पूर्वजोपिरामःलक्ष्मणेनसुभाषितंपथ्याभवति तथोक्तवाक्य
स्तहाक्यस्यमहासारंसयुक्तिकत्वात्सारांशं १ ॥

299 इह जनस्थाने गिरिरमतानि दुर्गाणि गंतमशक्यदेशाः संतीमर्थः निर्दराः विषदीर्णपाषाणाः ५ त्वं रतह्नतिपीतं शरमिमर्थः तं संधाय विवरोस्मत्वयः ५ १२

किंकरिष्यामि वैदेहि वत्स क्व वा गच्छाव लक्ष्मण केनोपायेन पश्याम सीतामिह विचिंतय २ तं तथा परिता-
पार्त्तं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ४ राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुम-
लतायुतं संतीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कंदराणि च ५ गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुला आवासाः
किन्नराणां च गंधर्वभवनानि च ६ तानि युक्तो मया सार्धं समन्वेषितुमर्हसि त्वद्विधा बुद्धिसंपन्ना महा-
त्मानो नरर्षभः ७ आपत्सु न प्रकंपंते वायुवेगैरिवाचलाः इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचचार सलक्ष्मणः
क्रुद्धो रामः शरं घोरं संधाय धनुषि क्षुरं ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमं ९ ददर्श पतितं भूमौ
क्षतजार्द्रं जटायुषं तं दृष्ट्वा गिरिशृंगाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १० अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र
संशयः गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननं ११ भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासु-
खं एवं नयिष्ये दीप्ताग्रैः शरैर्घोरैरजिह्मगैः १२ इत्युक्त्वाभ्यपतत् द्रष्टुं संधाय धनुषि क्षुरं
क्रुद्धो रामः समुद्रांतां चालयन्निव मेदिनीं १३

300 सफेनंफेनसद्विनं दीनदीनषाअनिषाषिपितदीनसदयावा १४ अेाषधीमिचसंजीवनोषधीमिव अन्वेषसिअन्वेषसे १५ अदंसीताम
भ्यवपन्नः सीतापरित्राणमुद्दिश्याभिगतः मयारावणाश्वराणांविध्वंसितरथच्छेदाधरणीतलेपतितश्चकृतः १७ तस्यस्वरूपविज्ञायसी॥

वैदीनदीनयावाचासफेनेनरुपिरंवमन् अभ्यभाषतपक्षीसरामंदशरथात्मजं १४ यामोषधीमि
वायुष्मन्अन्वेषसिमहावने सादेवीममचप्राणारावणेनोभयंहृते १५ त्वयाविरहितादेवीलक्ष्मण
नचराघवः ह्रियमाणामयादृष्टारावणेनबलीयसा १६ सीतामभ्यवपन्नोहंरावणश्चमतप्रभो
विध्वंसितरथच्छत्रःपातितोधरणीतली १७ एतदस्यधनुर्भग्नमेतेचास्यशरास्तथा अयमस्यरणे
राभग्नःसांग्रामिकोरथः १८ अयंतुसारथिस्तस्यमत्पक्षनिहतोभुवि परिश्रान्तस्यमेपक्षौछित्वा
त्विहनरावणः १९ सीतामादायवैदेहींप्रयातोविहायसं रक्षसानिहतंपूर्वंमानहंतुंत्वमर्ह
सि २० रामस्तस्यतुविज्ञायसीतासक्ताप्रियांकथां गृध्रराजंपरिष्वज्यपरित्यज्यमहद्धनुः २१
निषपातवशोभूमौरुरोदसहलक्ष्मणः द्विगुणीकृततापार्तोरामोधीरतरोपिसन् २२

तासक्तांसीतासंबद्धांकथांचश्रुत्वा २१ द्विगुणीकृततापार्तःसीतावियोगजःजटायुवधजःतापश्चेतितापद्वैगुण्येनातीवस्वेतिशोषः २२

श्री
वारा
आरी
१५।

301 एवमुक्त्वा एकस्मिन्नमूर्छिता लक्ष्मणोग्रपनेवासमार्गेः तपवकृच्छ्रे महद्रुमे दुर्गे निवसंतमिति कतकसंमत कृत्संमत पाठः अर्थः एकमेकायने दुर्गति
निवसंतं कपंच नेति पाठे दुर्गलताकंटकसंकीर्णे एकायने एकमार्गे पतितां कथंचन निवसंतं मरणप्रायमित्यर्थ इति तीर्थः २३ ममालक्ष्मीः सडु
कर्मसंबद्धाः लक्ष्मीः पावकं सर्वदाहकमपि दहेत् किमुत नमत्प्रियमित्यर्थः २४ एतद्दुःखपरितापर्थान्नपेसंपूर्णमहोदधिमपि प्रत

एकमेकायने कृच्छ्रे निवसंतं महद्रुमे॥ समीक्ष्य दुःखितो रामः सौमित्रिमिदमब्रवीत् राज्याद्भ्रंशो व
ने वासः सीता नष्टा मृतो द्विजः ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्दहेदपि हि पावकं २४ संपूर्णमपि चेदद्य प्र
तरेयं महोदधिं सोपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितां पतिः २५ नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तो ऽ
स्मिन्सचराचरे येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा २६ अयं पितृवयस्यो मे गृध्रराजो महाब
लः शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् २७ इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः
जटायुषं च पस्पर्श पितृस्नेहं निदर्शयन् २८ निकृत्तपक्षं रुधिरावसिक्तं तं गृध्रराजं परिगृह्य राघवः
क्व मैथिली प्राणसमा गतेति विमुच्य वाचं निपपात भूमौ २९ इत्यार्षे श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे सप्तषष्टितमः ६७

रेयं नष्टास्तोपि सरितां परिवृत्तेनिश्चयेन ममालक्ष्म्या विशुष्येत् २५ येनाभाग्येन वागुरा मृगादिबंधनजालं २६ पितृर्वयस्यः सखा २७ पि
तृस्नेहं पितरो च स्नेहं २८ २९ इति श्रीरामायणे आरण्यकांडे सप्तषष्टितमः ६७

302 रौद्रेणारत्नसाग्रेनेनरत्नसोनमःप्राधान्यमेवतिस्त्वितंमित्रसंपन्नंमित्रत्वेनसंपन्नंसर्वजनेषुमैत्र्याद्युक्तं १ तयापतितिविद्रवाणइवस्रुद्दीनोविह्वा-
लेनगम्य २ आहरित्वाहृतम् वंधवश्कार ४ यच्चराधंटष्टात्प्रियासीताहृतासोपाधस्त्रसमयाकिंकृतःअपितननयतःकिलिमितंस्त्रदि

रामः प्रेक्षतांतेरथंध्वविगौद्रेणपातितं सौमित्रिमित्रसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् १ ममायंननमर्थेषु
पतमानाविद्रामः रात्तसेनहृतः सुरवोप्राणान्स्त्यजतिमत्कृते २ अतिविद्रःपारीरुस्मिन्प्राणाल-
त्मणाविधते तथास्वरविहीनोयंविल्कवसमुदीरयते ३ नदृगेयदिशाक्षाबिभाबयाहृतिं पु-
नः सीतामाखाहिमद्रेतवधमाखाहितात्मनः ४ किंनिमित्तोजटायोरावणात्तस्यकिंमया
अपराधंतवपेदष्टारावणेनहृताप्रिया ५ कथंतंचंद्रसंकाशंमुखमासीन्मनोहरं सीतयाकानि-
वोक्तानितस्मिकालेहिजोत्तमः ६ कथंवीर्यःकुपंचपःकिंकर्मासचरात्तसः क्वचास्यभवनेता
तद्ब्रूहिमेपरिष्टब्वतः ७ तमुद्वीह्यसधर्मात्माविलपनमनंतकं वाचाविक्लवयारामभिदंवच
नमब्रवीत् ८ साहृताराक्षसेंद्रेणरावणेनदुरात्मना मायामास्थायविपुलांवातद्दुर्दिनसंकुले
९ परिक्लांतस्यसीतानपत्तौछित्वानिशाचरः सीतामादायवैदेहीप्रयातोदत्तिणामुखः १०

यस्यसःरावणःअपीजहार ५ ८ ७ ८ किंकमैतस्योत्तरं मायामिति वातेनदुर्दिनेचसंकुलाम् १० १० १०

303

श्री वा रा आरं १५२

ग्राम्यधर्मेण रामामर्थे धृतयत् प्राणोपरोधमाह उपेति उशीरेणानलदेन कृता मूर्धजाः केशा येषां तान् सौवर्णान् कृतान् पश्यामि तादृशा सौवर्णीकृत
दर्शनं मरणस्य चिह्नं ॥ ज्योतिषज्ञानबलादाह येनेति १२ कोसौ मुहूर्तस्तत्राह विन्द इति लाभार्थो हि देतिः विन्दो नाम मुहूर्तः सच रावणेन निजकर्मणे
वकर्मानुकूलतया नाबुध्यत् बुधिरवगमने इत्यस्य लङि रूपं वक्केवलं मुहूर्तं न मदर्शनाद् इष्टप्राप्तिरवापि तत्फलं प्राप्स्यामीत्याह झषवेति बडिशा।

उपस्पृश्येति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव पश्यामि हृतान्सौवर्णानुशीरकृतमूर्धजान् ॥ येनया
तिमुहूर्तेन सीतामादाय रावणः विप्रणष्टं न वेत्ति स्म तत्स्वामी प्रतिपद्यते १२ विन्दो नाम मुहूर्तोसौ
न च काकुत्स्थ सोबुध्यत् झषवद्बडिशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति १३ न च त्वया व्यथा कार्या जनकस्य
सुतां प्रति वैदेह्या रंस्यसे क्षिप्रं हत्वा तं रणमूर्धनि १४ असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः
आस्यात्सुस्राव रुधिरं म्रियमाणस्य सामिषं १५ पुत्रो विश्रवसः साक्षात् भ्राता वैश्रवणस्य च
इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः १६ ब्रूहि ब्रूहीति रामस्य ब्रुवाणस्य कृताञ्जले स्त्यक्त्वा
शरीरं गृध्रस्य प्राणा जग्मुर्विहायसं १७

गृहीत्वा झषवद्बडिशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति वर्तमाननिर्देशो नीतिसान्निध्यं वि ज्ञापयितुं सूचयति १३ न त्वया चेति १४ असंमूढस्य मृतिकालेप्य-
भ्रान्तस्य रामं प्रत्यनुभाषतः उत्तरं भाषमाणस्य १५ इत्युक्त्वा पतत्त्वन्मात्रमुक्त्वा न द्वीयत्त इत्यादिकथनात् पूर्वमिति शेषः १६ १७

304 अस्मिन् दंडकारण्ये बहूनि वर्षाणि त्वं वसता नेन पादितो ऽहं दंडकारण्ये विपरीर्णदेह विसारणां भ्रामं २० अनेकवार्षिक इत्यस्यैव विवरणं विचारका-
लसमुपस्थित इति २१ मेव पकारीत्यस्य चयः सीतामभ्यवपन्नः सीतां मोचयितुं प्रवृत्तः २३ सर्वत्र सर्वजातिषु २४ तथाग्रान्तमिति छेदः श्रामनामि

स निर्दिष्टपिरोभूमोऽप्रसार्य चरणौ तथा विदिप्य वपरी रेसंपपात धरणीतले १८ तं गृध्रं प्रेक्ष्य ता
म्रांतं गतासुमचलोपमं रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् १९ बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि
वसता मया अनेन दंडकारण्ये विशीर्णमिह पक्षिणा २० अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः
सोऽयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः २१ पश्य लक्ष्मण गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे सीताम-
भ्यवपन्नो हि रावणेन बलीयसा २२ गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् मम हेतोरयं प्राणा
न्मुमोच पतगेश्वरः २४ सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्यो
निगतेष्वपि २४ सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतं यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप
२५ राजा दशरथः श्रीमान्यथा मम महायशाः पूजनीयश्च मान्यश्च तथायं पतगेश्वरः २६

त्यर्थः मन्निमित्तं यो गृध्रविनाशस्तज्जं दुःखं यथा मां प्राप्तं सीताहरणजं दुःखं न तथा प्राप्तं तज्जं दुःखमभिकमिति भावः तस्याः पुनः प्राप्तिसं
भावनासत्वादस्य तदभावाच्चेति तात्पर्यं २५ २६ ॥

305

श्री
वा० रा०
आ० टी०
१५३

दिधक्ष्यामि दग्धुमिच्छामि सत्कृतिसिद्ध्येऽयमर्थः २७ अपरावर्तिनां संग्रामेष्वनिशेषः गम्यत इति गतिर्लोकः यज्ञशीलादीनां लोकान् क्रमेणाप्रा
प्य मदनुज्ञातः सन्ननुत्तमान् येभ्यः उत्कृष्टा न सन्ति तान् लोकान् ब्रह्मणो लोकान् क्रममुक्तिदान् गच्छ अनेन संस्कारमात्रात् कर्मानधिकृत
मिश्रः साधनहीनस्यापि तत्तल्लोकदानेन भगवान् रामः स्वस्वरूपाभासमायावृत्तज्ञान इति प्रलपन्तो ज्ञानबन्धुः शोकादिना न रुदन्ति स्वक

सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकं गृध्रराजं दिधक्ष्यामि मत्कृते निधनं गतं २७ नाथं पतग
लोकस्य चितिमारोपयाम्यहं इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा २८ या गतिर्यज्ञशीलानां
माहिताग्नेश्च या गतिः अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनां २९ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ
लोकाननुत्तमान् गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च मया व्रज ३० एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य प
तगेश्वरम् ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखित ३१ ॥

मेवामकृत् मडकं संस्कारमकरोत् तस्य रामो ब्रह्मविधानतः स्वपदं च ददौ तस्मै सोऽपि रामप्रसादतः हरेः समानरूपेण प्रययौ परमं पदमि
ति जटायुश्च पक्षकमप्यग्रे पतेन निरस्तामहिम्नदारिनादाह्लादिप्रक्तमिति निषेधिनि तत् सायुज्यमुक्तिलाभश्चोक्तः २९ मया महर्षिणा सा
मान्यहरिरूपेण ३१ ॥

306 सशमिद्रुमद्भिमारामःमहारोहीनमहामृगान् रोहिशब्दःकांरातोपिस्त्रमवाचीतान्हत्वापिंडदानार्थंमांसमादायागत्यानुभ्रनेनतरंहिजेपद्वि
मदितिशेषःपिंडदानार्थं शाद्वलन्तृणानस्तारं २३ तत्रतन्मांसान्मुन्कृत्यपेशीकृत्वापिंडकृत्पाकेनायददौ ३३ यतन्प्रेतसमस्यस्वर्गा
हीगमनमृदिशपद्याह्मणाःकथयंतितत्स्वर्गगमनेतज्ञमनसाधनं ततस्यद्विपंस्वर्गगमनायरामोजज्ञाप २४ उदकस्यसर्वस्याल्स्नानए

रामोपिसहसौमित्रिर्वनेयावासवीर्यवान् स्थूलान्हत्वामहारोहीनन्तत्स्तारंतेद्विजे २२ रोहि
मांसानिवोद्धृत्यपेशीकृत्वामहायशाः पाकेनायददौरामोरम्येहरितशाद्वले २३ यतन्प्रेतसमस
स्यकथयंतिद्विजातयः तत्स्वर्गगमनंतिप्रेतस्यरामोजज्ञापद २४ ततोगोदावरींगत्वानदींनरव
रात्मजौ उदकंचक्रतुस्तस्मैगृध्रराजायताबुभौ २५ शास्त्रदृष्टेनविधिनाजलंस्नात्वाथराघवौ स्नात्वा
तौगृध्रराजायउदकंचक्रतुस्तदा २६ सगृध्रराजःकृतवान्यशस्करंसुदुष्करंकर्मरणेनिपातितः
महर्षिकल्पेनचसंस्कृतस्तदाजगामपुण्यांगतिमात्मनःशुभाम् २७

वैकत्वंकत्वंदर्शयितुंपुनराहुःशास्त्रेति तत्रपादक्रमादार्थक्रमस्यबलवत्वात् पूर्वंस्नानंततउदकदानेनततःपिंडदानमितिक्रमोबो
ध्यः २८ पुण्यापुण्यैकलभ्यांअतएवशुभांसुतेकस्वभावां ३० ॥

307 पतिसत्तमेतद्दिव्यपितरौ वेमयोः स्थितं बुद्धिं तस्मिन्नित्वबुद्धिं निधाय सीताधिगमे सीतान्वेषणे कर्तव्ये निमित्तमनः प्रवेशपणता दृष्टो निमित्तं दृष्ट्वा
जग्मतुः ३८ इत्यार्षारण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः ६९ पश्चिमामित्यत्र श्लोके रक्त रक्षोकेदत्तणामिव्यक्ते नैरृती जग्मतुरिति तत्त्वम्पेते १ प्रविग्रहन्तं जनाद्यरण्यं २

कृत्वोदकं तौ तावपि पितृसत्तमे स्थितं बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः प्रवेशपसीताधिगमे ततो मत्वोदकं
त्वरंगावि विविस्तवासवौ ३८ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे षष्टितमः ६९ कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थि
तौ राघवौ तदा अवेक्षन्तौ वने सीतां जग्मतुः पश्चिमां दिशं १ तां दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासि
धारिणौ अविप्रहतमैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः २ गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितं
आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनं ३ व्यतिक्रम्य तु वेगेन गृहीत्वा दक्षिणां दिशं सुभीमं तन्महार
ण्यं व्यतियातौ महाबलौ ४ ततः परं जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य राघवौ क्रौञ्चारण्यं विविशतु
र्गहनं तौ महौजसौ ५ ॥

गुल्मादिभिः प्रवेष्टितं व्याप्तं तत एव सर्वतः आवृतं अत एव दुर्गं दुष्प्रवेशं गहनं वनं रूपं पन्थानं प्रतिपेदतुरित्यन्वयः ३ वेगेनातिक्रमात् अविच्छिन्नात्
महारण्यं व्यतीयातौ व्यतिक्रम्य गतौ ४ गम्य गत्वा गहनं दुष्प्रवेशं क्रौञ्चारण्यं क्रौञ्चारण्याख्यं गहनं वनमिति वा ५ ॥

अनेकमेवाचांवनः समन्तस्मात्प्रफुल्लंतद्वनंयस्यां सर्वतः प्रहृष्टमिवपुष्पविकासादिनाजङ्गमंजन्तुहर्षेणाव्रातस्यप्रशस्तस्यव्यपदेशः ९ कौ
वारण्यमतिक्रम्यतद्वनात्पूर्वेणात्रिकोशांगत्वाअंतरेमध्येमार्गे मतंगाश्रमंददृशातः अथचोरत्वादिविशेषणात्तद्वनं मतंगाश्रमवनंदृष्टान्तंत

नानाभेवचनप्रख्यंप्रहृष्टमिवसर्वतः नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतं ६ दिदृक्षमा
णोवैदेहींतद्वनंतौविविक्षतुः तत्रतत्रावतिष्ठन्तौ सीताहरणदुःखितौ ७ ततः पूर्वेणतौगा
त्वात्रिक्रोशंभ्रातरौतदा क्रौंचारण्यमतिक्रम्यमतंगाश्रममंतरे ८ दृष्ट्वातत्तद्वनंघोरंबहुभीमम
गद्विजं नानावृक्षसमाकीर्णंसर्वंगहनपादपं ९ ददृशातेगिरौतत्रदरींदशरथात्मजौ पाताल
समगंभीरांतमसानित्यसंवृतां १० आसाद्यचनरव्याघ्रौदर्यास्तस्याविदूरतः ददृशतुर्महा
रूपांराक्षसींविकृताननां ११ भयदामल्पसत्वानांबीभत्सांरौद्रदर्शनां लंबोदरींतीक्ष्णदंष्ट्रां
करालींपरुषत्वचं १२ भक्षयंतींमृगान्भीमान्विकटांमुक्तमूर्धजां अवेक्षेतांतुतौतत्रभ्रातरौरामल

उच्यमानविशेषणंतत्रगिरौदरींददृशाते ८ तस्याविदूरतइतिसंधिरार्षः तद्दरीसमीपेइत्यर्थः ११ बीभत्सांजुगुप्सितांपरुषत्वचंकर्कशत्व
वंकरालींतुंगशरीरांकरालोभीषणोतुंगः १२ विकटामतिस्थूलाकारांतत्रतत्रास्थानेपिनिम्नोन्नतोवा १३

309 भ्रातरामस्याग्रतोव्रजंतंपद्मिंस्पावदेस्तुकेसप्रश्कारलोपश्चार्षःसमालेभतगृहीतवंती १४ उपगृह्यालिंगयअथोभ्रुवेमन्वेषेनामहंतेनबलाभः
निध्यादिवलाभरूपास्मित्वमेपियाभतीसि १५ प्राणुश्चिरंविरमाप्नुः १६ कर्णीनासात्तनमितिसमाहारद्वंद्वः १७ कर्णीनासेइतिसप्तमी १८ त

श्री
वाल्मी
कीय
१५५

सासमासाद्यतौवीरौव्रजंतंभ्रातुरग्रतः पद्मिंस्पावदेस्तुकासमालेभतलक्ष्मणं १४ उवाचचैवंनंवच
नंसौमित्रिमुपगम्यच अहंतवेयंसावीनामलाभस्त्वमसिप्रियः १५ नाथपर्वतदुर्गेषुनदीनांपुलि
नेषुच आप्नुश्चिरमिदंवीरत्वमयासहवंस्यसे १६ एवमुक्तस्तुकुपितस्तवसुत्रमलक्ष्मणः कर्णीना
सात्तनतस्यानिचकर्तारिसूदनः १७ कर्णीनासेनिकृतेतुविस्वरंविननादसा यथागतंप्रदुद्राव
राक्षसीघोरदर्शना १८ तस्यांगतायांगहनंव्रजंतौवनमोजसा आसेदतुरमित्रघ्नौभ्रातरौरामल
क्ष्मणौ १९ लक्ष्मणस्तुमहातेजाःसत्ववान्शीलवान्शुचिः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंभ्रातरंदीप्ततेज
सं २० स्पंदतेमेदृढंवाहुरुद्विग्नमिवमेमनः प्रायशश्चाप्यनिष्टानिनिमित्तान्युपलक्षये २१ तस्मात्स
ज्जीभवार्यत्वंकुरुष्ववचनंमम ममैवहिनिमित्तानिसद्यःशंसंतिसंभ्रमं २२

स्यांगतायांपश्चाद्व्रजंतौगहनंदुष्प्रवेशोवनंआसेदतुः १९ बाहुर्वामः अनिष्टानिदुःसूचकानि २१ सज्जीभवयत्नोभवसंभ्रमंभयं २२ ॥

310 ततः कंचिद्व्यक्तं नमत्याह एष इति वंचुलकः केदवालः वंचुलकश्चपि अनेनप्रक्रमवषयं भावि विजयमेव सूचितं २३ अन्वेषतोः सीतामि
ति शेषः आजसा सामर्थ्येन २४ तद्वनं वनमत्यन्तमातरिश्वना संवेष्टितमिवासमिवजातं ततस्तस्य वनस्य मध्ये शब्दोभवत् २५ तं शब्दं कांक्ष

एष वंचुलको सम पक्षी परमदारुणः आवयोर्विजयं युद्धे पांसन्निव विनर्दति २३ तयोरन्वेषतोरे
वं सैन्यं तद्वनमोजसा संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभंजन्निव तद्वनं २४ संवेष्टितमिवात्यर्थं गहनं मा
तरिश्वना वनस्य तस्य शब्दोभूद्वनमापूरयन्निव २५ तं शब्दं कांक्षमाणस्तु रामः खड्गी सह भ्रा
त्रा ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसं २६ आसेदतुश्च तद्रक्षः तावुभौ प्रमुखे स्थितम्
विवृद्धमशिरोग्रीवं कबंधमुदरे मुखम् २७ रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितं
नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिस्वनम् २८

माणः तद्रक्षस्य तिनिमित्तं कांक्षमाणः २६ आसेदतुर्ददृशतुः विवृद्धं विवृद्धाकारं अशिरोग्रीवं अनुत्पत्रकबंधं अन्वर्थनामकम् उदरे
मुखं अग्रमूर्धमस्तकादिसत्वक २७ निशितैरित्यस्य विवरणं तीक्ष्णैरिति उपलक्षितमिति शेषः रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैरिति कचित्पाठः २८

311

श्री
वाम
पुरा
१५९

इत्यामानविशेषणेनललाटस्थोनैकेननयनेनोरःप्रदेशोन्नगीतशिरस्त्वात् उरसि उरःप्रदेशेंतरूपलभ्यमानेनदृष्टेनोपलक्षितं लेलिहानंमा-
हापक्ष्मेणेत्याद्यै २९ विकुर्वाणं विक्षिपंतं ३१ आकर्षंतं हस्ताभ्यांनाभिमुखेनकर्षंतं विकर्षंतं प्रतिष्ठानमृगान्मुंचंतं ३२ प्रपन्नयोःप्रयानमित्रिशे

अग्निज्वालानिकाशेनललाटस्थेनदीपिता महापक्ष्मेणपिंगेनविपुलेनायतेनच २९ एकेनोरसिघोरे
णनयनेनाशुदर्शिना माहादंष्ट्रोपपन्नंतंलेलिहानंमहामुखं ३० भक्षयंतंमहाघोरानृक्षसिंहमृगद्वि-
पान् घोरौभुजौविकुर्वाणमुभौयोजनमायतौ ३१ कराभ्यांविविधान्गृह्यऋक्षान्पक्षिगणान्मृगा
न् आकर्षंतंविकर्षंतमनेकान्मृगयूथपान् स्थितमावृत्यपंथानंतयोर्भ्रात्रोःप्रपन्नयोः अथतस्स
मतिक्रम्यक्रोशमात्रेददर्शतुः ३३ महांतंदारुणंभीमंकबंधंभुजसंवृतं कबंधमिवसंस्थानादति
घोरप्रदर्शनं ३४ समहाबाहुरत्यर्थंप्रसार्यविपुलौभुजौ जग्राहसहितावेवराघवौपीडयन्बलात् ३५
खड्गिनौदृढधन्वानौतिग्मतेजौमहाभुजौ भ्रातरौविवशंप्राप्तावाकृष्यमाणौमहाबलौ ३६

षः आवृत्यस्थितंतंतेजाम्नानम् भुजवेष्टनंसमतिक्रम्यहेभेस्थितौतक्रोशमात्रेददर्शतुः स्वजाभ्यांजंतून्संवृणोतीतिभुजसंवृतं तंसंस्थानान् देहस्थित्याश्र-
शिरःकुक्षलंलक्षणंकबंधवत्स्थितं ३४ सहितौनैकमपिमुक्तमर्थः ३५ तिग्मतेजौतीक्ष्णतेजसौनाटयावेषयत्नोविवशौविवशौप्राप्तौबलाकृष्य

६
हरि
१५९

312 तत्रतस्यामवस्थायांभ्रातृनाश्रयात्धैर्यस्येतिशेषः धैर्यानालंबनादित्यर्थः तत्रहेतुर्बाल्यंवाव्रुद्धिहेतुइत्सत्वाप्रधानत्वं श्रुतान्नाश्रयत्वादितिपाठेआश्रया
भावतस्यरामस्यापिकर्तव्यस्यनात्वतत्वादित्यभावः ३७ निर्मुक्तः निर्योजितरक्षोबलिः सततुंकिंचित्स्ववपामात्मानंपरित्यज्यस्वपलायनेनेतिशेषः

तत्रयेयोर्बभूवस्तुराघवौनैवविव्यथे बाल्यादनाश्रयाच्चैवलक्ष्मणस्त्वभिविव्यथे ३७ उवाच ॥ वि
षक्तः सन्राघवराघवावुभौ पश्यमांविवशंवीरराक्षसस्यवशंगतः ३८ मयैकेनतुनिर्मुक्तः परिमु
च्यध्वंराघव मांदिष्ट्वात्वबलिंदत्वापलायस्वयथासुखं ३९ अधिगन्तासिवैदेहीमचिरेणेतिमेम
तिः प्रत्यलभ्यचकाकुत्स्थपितृपैतामहींमहीं ४० तत्रमारामराज्यस्थः सर्वंमर्हसिसर्वदालक्ष्म
णेनैवमुक्तस्तुरामः सौमित्रिमब्रवीत ४१ मास्मत्रासंकृथावीरनहित्वादृग्विषीदति एतस्मिन्नन्तरे
क्रूरोभ्रातरौरामलक्ष्मणौ तावुवाचमहाबाहुः कबंधोदानवोत्तमः कौयुवांवृषभस्कंधौमहाखड्ग
धनुर्धरौ ४३ घोरदेशमिमंप्राप्तौदैवेनममचाक्षुषौ वदतंकार्यमिहवांकिमर्थंचागतौयुवां ४४

तस्यैवविवरणम्मुखमर्धंमांदृष्ट्वेति भूतबलिंमद्याभूतानाकारस्तेबलिमित्यर्थः ३९ अधिगन्तासिमाः ४० ४१ एतस्मिन्नन्तरेइत्तिलक्ष्मणविषाद
निवृत्तिफलकरामाश्वासनसमयेइतिशेषः ४२ दैवेनदैवगत्याममचाक्षुषौवक्ष्गोचरौ ४४

श्री
भाग
आर॰
१५७

313 एवंकार्यादिकंपृष्टातद्रूपेऽस्यस्वप्रयोजनंसंपन्नमित्याह इमंदेशमिति इहनिवृत्तःस्वथातेस्यममभाणादिनंदेशमनुप्राप्तौ ४५ ततःकिंतत्राह
दुर्लभमिति ४६ मुखेनपरिशुष्यतोपलक्षितलक्ष्मणमुवाच देहमात्यविक्रमकृच्छ्रात्कष्टात्कृच्छ्रतरंराज्यभ्रंशवनवासप्रियापहारादि प्राप्य
स्थितयोरावयोस्तांप्रियामप्राप्यैवजीवितनाशायेदंव्यसनंप्राप्तं यदेवमतःसर्वेष्वपिभूतेषुकालस्यवीर्यंसुमहत् अनर्गलप्रचारम॰

इमंदेशमनुप्राप्तौतथातेस्येहनिवेदितः सवाणचापखड्गेनतीक्ष्णशृंगाविवर्षभौ ४५ मांतूर्णमनुसं
प्राप्तौदुर्लभंजीवितंहिवां तस्येतद्वचनंश्रुत्वाकबंधस्यदुरात्मनः ४६ उवाचलक्ष्मणंरामोमुखेन
नपरिशुष्यता कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरंप्राप्यदारुणंसत्यविक्रमः ४७ व्यसनंजीवितांतायप्राप्तमप्र
प्राप्यतांप्रियां कालस्यसुमहद्वीर्यंसर्वभूतेषुलक्ष्मण ४८ त्वांचमांचनरव्याघ्रव्यसनैःप
पश्यमोहितौ नातिभारोस्तिदैवस्यसर्वभूतेषुलक्ष्मण ४९ शूराश्चबलवंतश्चकृतास्त्राश्चर
णाजिरे कालाभिपन्नाःसीदंतियथावालुकसेतवः ५० ॥

स्यीतिशेषः ४७ कृतोयत्नस्तांचेति
महाबलपराक्रमावपिव्यसनैर्दुःखैर्मोहितौकालःकरोतीतिपश्यपश्यन्न्यथेसैवप्रपंचनंनहीतिनातितीतियावांतरं ४९ ५०

३५ उग्रविक्रमः उत्कटपराक्रमो रामः सौमित्रिमेवेक्ष्य दीनमिति शेषः स्वां मतिमात्मना आत्मवैभवेन स्थिरामकरोत् ईषदपि विषादं न प्राप्तवानित्यर्थः ५५
प्रकृते लक्ष्मणस्यापि लोकव्यवहारनाट्यमवेमन्य ५१ इति श्रीरामायणे आरण्यकांडे सर्गः ६९ बाहुपाशपरिक्षिप्तौ बाहुभ्यां पाशाकारेण प

इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो महायशा दाशरथिः प्रतापवान् अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्रविक्रमः स्थिरां त
दा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ५५ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ६९ तौ तु तत्र स्थि
तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् १ तिष्ठतः किं नु मां दृष्ट्वा क्षु
धार्तं क्षत्रियर्षभौ आहारार्थं तु संदिष्टौ दैवेन गतचेतनौ २ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं
तदा उवाचार्तिं समापन्नो विक्रमे कृतनिश्चयः ३ त्वां च मां च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः तस्मा
दसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्दावहे गुरू ४ भीषणोऽयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः लोकं ह्यति
जितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति ५ ॥

रिक्षिप्तौ १ क्षुधार्तं मां दृष्ट्वा भीतौ नु किं तिष्ठतं यतो मे आहारार्थं संदिष्टौ अतो न जीवनसंभावनेत्यर्थः २ ३ पुरा आदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ४
भुजमात्रेण विक्रमो यस्य न त्वायुधेनेत्यर्थः अतिजिते सर्वथा पराजिते ५

श्री
वा०
प्राती
१५८

315 ब्रस्य बाहू छेदप्रवृत्तो न तु प्राणवियोजनमित्याह निस्त्रिंशाभ्यामिति शस्त्रादिभिर्विकृतदीनानां जगतीपतेः तत्रियमस्य कृतवर्मणे शमानां पशूनां
वधइव यथा स्वर्गफलतोपि शास्त्रविहितोपि कृन्तितः सामप्रातं न जलाशुकरी स्याः धर्मजनकत्वात् लोकदृष्ट्याच कृन्तितः पतेनतद्वधस्यापीषत्
पापफलदत्वमुचितं केचित्तु कृतवर्मणा यज्ञपतीनामिति पाठं प्रज्ञानजेनकल्पयित्वा कृतवर्मणाद्मनवतीतां तां बधोयथा कृन्तितइतिव्याचख्युः

निस्त्रिंशाभ्यां बधोराजन् कृन्तितो जगतीपतेः कृतवर्मण्योपनीतानां पशूनामिव राघव ६ पतन्तं ज्वलितं
कृत्वा नयोः क्रुद्धस्त्वरान्वितः विदार्य संपतन्तौ तौ रौद्रं तौ भक्षयितुमारभत ७ ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गा
भ्यामेव राघवौ अच्छिंदतां सुसंरब्धौ बाहू तस्यांसदेशयोः ८ दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना त
तः चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं रामस्य लक्ष्मणः ९ स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः खं च गां च
दिशश्चैव नादयन् जलदो यथा १० स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः दीनः पप्रच्छ तौ वी
रौ कौ युवामिति दानवः ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः शशंस तस्य काकुत्स्थं क
बंधस्य महाबलः १२ ॥

ते ६ तयोरेतत्संज्वलितं कृते तस्मिं बंधः भक्षयितुमारभत हस्ताभ्यां समाकृष्टवानित्यर्थः ७ ससंरब्धौ एकदलीकांडछेदेनेव तच्छेदेन ह
स्तस्य बलाभावात् ८ दक्षिणः समर्थः दक्षिणपार्श्वस्थोवा ९ गोभूमिः कौ युवामिति पप्रच्छ पूर्वमप्राप्नोत्तरत्वात् पुनः प्रश्नः ॥ १२

१५८

316 इक्ष्वाकुदायादः दशरथपुत्रः १३ यामिच्छंतौ याम् अन्वेषयंतौ १५ विचेष्टसे चेष्टमानस्तिष्ठसि मर्त्यः १६ प्रीतः शापमोक्षकालश्रवणाभिज्ञानात् त
दिंद्रवचनं वक्ष्यमाणं १७ बाह्वोर्बंधनं ययोस्तौ रंसदेशयोस्तौ बाहू बंधनौ वसदेयो १८ यथाविनयात् याहृष्टाविनयाद्यामतक्ष्णगःश्यन्वयः १९

अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः तस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणं १३ मात्रा प्रतिहृते ।
राज्ये रामः प्रव्राजितो वने मया सह चरत्येष भार्यया च महद्वनं १४ अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने
वने रक्षसापहृता भार्या यामिच्छंताविहागतौ १५ त्वं तु को वा किमर्थं वा कबंध सदृशो वने आसी
नोरसि दीप्तेन भग्नजंघो विवेष्टसे १६ एवमुक्तः कबंधस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः उवाच वचनं प्रीत ।
स्तदिंद्रवचनं स्मरन् १७ स्वागतं वां नरव्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि वामहं दिष्ट्या चेमौ निकृत्तौ मे वाभ्यां
बाहुबंधनौ विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद्यथा तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव १९ इत्या ।
र्षे रामायणे आरण्यकांडे सप्ततितमः सर्गः ७० पुरा राम महाबाहो महाबलपराक्रम रूपमासीन्ममा ।
चिंत्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं १ यथा सूर्यस्य सोमस्य शक्रस्य च यथा वपुः सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लो ।
कवित्रासनं महत् २ ॥

इति श्री रामायणे आरण्यकांडे सप्ततितमः सर्गः ७० अचिंत्यमचिंत्यवैभवं १ तदेवाह यथेति इदं रूपं रक्षोरूपं वैभवेन कृत्वा २ ॥ ॥

श्री
वा॰रा॰
आदि
१५९

317 ऋषीन्नत्रासमापानीमन्वयः २ परशुक्लः ४ एवंशापार्थपतदेवेति एतदेवरूपं नृशंसंकुरविगर्हितंमांतिमवदत् ५ अभिशापकृतस्यम
कृतेकवन्धरूपेणेनतयाकृतस्यास्यशापस्यांतोभवत्विति याचितः तेनैवयाचितेनहवयाद यदेतितदाहविदेवंपुलमन्तमेश्रियाविराजितं
रूपंप्राप्स्यसइतितेनभाषितमितिसंबंधः एवंहृत मां दनोःपुत्रविद्धीमन्वयः श्रियाविराजितैःपुत्रेन्द्रनुर्ज्वविद्धिलक्ष्मणेतिपाठांतरं तदास्थियः दी

ऋषीन्वनगतान्राम त्रासयामि ततस्ततः ततःस्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ३ स चिन्वन्विवि
धं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना ४ एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विग
र्हितं स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति ५ अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः यदा छित्वा
भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने ६ तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभं श्रिया विराजितं पुत्रं दनो
स्त्वं विद्धि लक्ष्मण ७ इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतो
षयं ८ दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोस्पृशत् दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति ९

नाज्ञोदानवस्यपुत्रंदत्वंदनुनामानमित्यर्थः ६ ननुकुत्सितरूपत्वेशापेपिकथंकबंधरूपताप्राप्तित्याह इंद्रेति तच्छापबीजमाह अहमिति ऋषि
शापतः घोररूपप्राप्त्यानंतरं उग्रेणतपसापितामहमतोषयं स्वकुलोत्तंसोऽद्यादिभयेनेतिशेषः ८ विभ्रमोगर्वस्तमेवाह दीर्घमिति ९॥

318 वानपर्वणापातयारेण ९ सविषतीति नाभ्यपोगाभोगोपलक्षणं शरीरे शरीरमध्यस्थे उदरमार्गे एवंभूते नो धीधार यावद्व्यवहारवदितेन मयामरणं या
यमानोपि तत्राकरोत् ॥ किमिति नाकरोत् तत्राह पितामहेति वहवोदीर्घा घुदीनरूपे २ विचित्रणात्यायाभिहितः जीवितं कथं शक्र इमन्वयः

इत्येवं बुद्धिमास्थाय स गोपा शक्रमथर्षयं तस्य वाहुं प्रमुक्तेन वज्रेणापानपर्वणा ९ सविषनी च शिरश्चै
व शरीरे संप्रवेशितं समयायाच्यमानस्तानयद्यमसादनं ॥ पितामहवचः संस्मृत्य तदुक्तिमिस्मा व
वीत अनाहारः कथं शक्तो भग्नसविषशिरोमुखः २ वज्रेणाभिहतः कालं सदीर्घमपि जीवितं
स एवमुक्तः शक्रो मे वाहू योजनमायमौ ३ तदा चास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णादंष्ट्रमकल्पयत् सोहं भुजा
भ्यां दीर्घाभ्यां संक्षिपास्मिन्वनेचरान् १४ सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान्भक्षयामि समन्ततः स तु मामव्र
वीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः १५ छेत्स्यते समरे वाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि अनेन वपुषा तात वने
स्मिन्राजसत्तम १६ यद्यत्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येहं समुपैष्य
ति १७

एवमुक्तः अनाहारस्य शक्रिय(?) कथं जीवनमित्युक्तः १३ वनेचरान्वने संचारवतः १४ १५ सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये न किंचिदप्यभक्ष्यबुध्या
त्यजामीत्यर्थः इत्थं शरीरस्य च वाक्यविश्वासादवश्यं रामो मह्यं ग्रहणमेष्यतीति मन्यमानस्तिष्ठामि १७ ॥

श्री
वा रा
आ टी
१९०

३१९ ममदेहस्यासंस्कारे देहस्यागे कृतश्रमः कृतयत्नो रामो ममदत्तेग्रहणमे पत्नी निश्मां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वस्य ग्रहणं माधुरोचयेथ्र थमेव रामो भवदिति बुध्वा
किमपित्यजामीत्याशयः १९ सर्वेषारोहावरं तवबुद्धिमित्रं चोपदेक्ष्यामि १९ हवनादत्तेनात्मनावह्निसंस्कारं करिष्यामि मम साहाय्यकर्विस्यामा

इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः स त्वं रामोसि भद्रं ते नाहमन्येन राघव १८ शक्यो हन्तुं य
थातत्वमेवमुक्तं महर्षिणा बुद्धिमतिसाचिव्यं करिष्यामि नरर्षभ १९ मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवा
भ्यां संस्कृतोग्निना एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः २० इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्योपशृ
ण्वतः रावणेन हृता भार्या सीता मम यशस्विनी २१ निष्क्रान्तस्य जनस्थानात्सह भ्रात्रा यथासुखं
नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः २२ निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे शोकार्ताना
मनाथानामेवं विपरिधावतां २३ कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारेण वर्ततां काष्ठान्यानीय भग्ना
नि काले शुष्काणि कुञ्जरैः २४ धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर श्वभ्रे महति कल्पिते स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा

येनाहृतेदमिति २० यथासुखं वनमन्वयः २१ नाममात्रं प्राप्तस्य न दोषो वा क्वास्ति नि भावः २१ उपकारेण वर्ततां नामस्माकं सदृशाश्रुचितं
कारुण्यं सीताहर्तृदेशादिकथनरूपमुपकारं कर्तुमर्हसि २३ दाहविषयेन याचितः स न कार्यं साहकाष्ठानीति कल्पिते देवकृते येनक

१९०

320 कल्याणंतवव्याख्यानरूपंदास्येएवमेदिव्यज्ञानसाधनंतत्कुरुततःपरंसर्वंवक्ष्यामीत्याह एवमिति कृपालोवक्तावक्तृताचतुर्यवान् वक्तारंश्रुपास्त
वक्तारं २७ यत्नंसाध्येतिशेषः तत्परंव्याहाम्यरं २८ विज्ञानमतीन्द्रियविषयं २९ स्वकृतकर्मानविनकर्मणा ३० तेनयोगादसंज्ञास्यजिनेकस्या

कुरुकल्याणमस्यर्थेयदिजानासितत्त्वतः एवमुक्तस्तुरामेणवाक्यंधनुरनुत्तमं २६ प्रोवाचकुश
लोवक्तावक्तारमपिराघवं दिव्यमस्तिनमेज्ञानंनाभिजानामिमैथिलीं २७ यस्तांवक्ष्यतितंवक्ष्ये द
ग्धःस्वंरूपमास्थितः योभिजानातितद्रक्षस्तद्वक्ष्येरामतत्परं २८ अदग्धस्यहिविज्ञातुंशक्तिरस्ति
नमेप्रभो राक्षसंतंमहावीर्यंसीतायेनहृतातव २९ विज्ञानंहिमहद्भ्रष्टंशापदोषेणराघव स्वकृ
तेनमयाप्राप्तंरूपंलोकविगर्हितं ३० किंतुयावन्नयात्यस्तंसविताश्रान्तवाहनः तावन्मामवटेक्षि
प्त्वादहरामयथाविधि ३१ दग्धस्त्वयाहमवटेन्यायेनरघुनंदन वक्ष्यामितमहावीरयस्तंवेत्स्यतिरा
क्षसं ३२ तेनसख्यंचकर्तव्यंन्याय्यवृत्तेनराघव कल्पयिष्यतितेवीरसाहाय्यंलघुविक्रम ३३ नहित
स्यास्त्यविज्ञातंत्रिषुलोकेषुराघव सर्वान्परिसृतोलोकान्पुरावैकारणांतरे ३४ इत्यार्षेरामाय
णेआरण्यकांडेसप्ततितमःसर्गः ७७

स्वकृतेनतीनिमित्तचरितेन ३३ कारणांतरेकस्मिंश्चिन्निमित्तेजातेसतीत्यर्थः ३४ इतिरामायणेआरण्यकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ ५

श्री
वा० रा०
आटी
१८१

321 पद्धरं गतं आसाद्य कबंधं आग्नेय सर्वैः काष्ठानि दत्वा तत्र वाग्निं ददतुः १ मेदसा पूर्णत्वात्तिशोषः मेदःपूर्णत्वात् मंदं ददाह दहतःपददत् ३
अरजे निर्मले ४ चितायाउत्पपात भास्वरः कांतिमान् सर्वप्रत्यंगेषु करवरणादिषु भूषणानि यस्य ५ हंसयुक्ते रामकृत संस्का।

एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबंधेन नरेश्वरौ गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः १ स लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समंततः चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः २ तच्छरीरं कबंधस्य घृतपिंडोपमं महत् मेदसा पच्यमानस्य मंदं दहति पावक ३ स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः अरजे वाससी बिभ्रन्माल्यं दिव्यं महाबलः ४ ततश्चितायावेगेन भास्वरो विरजोंबरः उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यंगभूषणः ५ विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन् ६ सोंतरिक्षगतो वाक्यं कबंधो राममब्रवीत् शृणु राघव तत्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ७ ॥

स्वप्रभावेन पूर्वतपः प्रभावेन चैवं भूतं विमानं प्राप्तः स्वतत्वेन परमार्थतउच्यमानमिति शेषः ७ ७ ७ ७

१८१

322 अथ प्रतिज्ञातमुपायमाह रामषडिति षड्युक्तयः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्या लोके संति याभिर्युक्तिभिः सर्वं वस्तुजातं राज्ञा विमृश्यते तत्र दशांतेन दुर्दशापरिमृष्टः सन् दशाभागेन दशाभागः दुर्दशापरिपाककालस्तत्प्रशमेन सेव्यते इति नीतिः तस्मात्वयाप्युपायः समाश्रयः कार्यः स्वार्थः परिष्वष्ट इति पाठे दशांतेन दुर्दशापरिपाककालेनार्थानिः प्रेषित इत्यर्थः ८ नन्वहं दशाभागप्राप्त इति कथं ज्ञायते इति

राम षड्युक्तयो लोके याभिः सर्वं विमृश्यते परिहृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ८
दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ९
तदवश्यं त्वया कार्यः स सुहृत्सुहृदां वर अकृत्वा न हि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिंतय
न् १० श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना
शक्रसूनुना ११ ऋष्यमूके गिरिवरे पंपापर्यंतशोभिते निवसत्यात्मवान्वीरश्च
तुर्भिः सह वानरैः १२ ॥

तं ज्ञापयाह दशाभागगत इति यतस्त्वं सह लक्ष्मणेन एव हीनराज्यादिरित्यर्थः यत्कृते यद्दशाभागनिमित्तं त्वया दारप्रधर्षणं प्राप्तं तेन ज्ञायते त्वं दुर्दशाभोगकालं प्राप्त इति ९ यदेवमतस्त्वया समाश्रयस्तद्दशाभागप्रशमः सुहृत्कार्यः तत्करणावश्यकर्तव्यत्वमाह अकृत्वेति १० तादृशः सुहृत्कं इत्यत आह श्रूयतामिति ११ पंपापर्यंतेन पंपाप्रदेशेन शोभिते चतुर्भिः मंत्रिभिरिति शेषः १२ ॥

श्री
वा० रा०
आ० टी०
१९२

323 तेजो वा अग्न्यादीनाममितप्रभः अपरिच्छिन्नकांतिः १३ द्युतिमान् तत्तु एणांनो वास्तवक्वबोधनायोत्साहिकस्य विस्तुनः कथनं १४ हे राम तम
विष्यतीति हि १५ यद्भवितव्यं रामस्य भ्रंशादायरागादिदुःखं तदन्यथा कर्तुं केनापि न शक्यमिति अतः शोके मनो माकृथा इति शेषः तेऽ
स्माटीनां पुनर्गतिस्तत्र रामदुःखेन तस्यापितः खितत्वान्नदोषाय १६ तं गच्छेत्तं वयस्यं कुर्विति अन्वयः १७ परस्परद्रोहपरिहाराय अग्निसाक्षि

वानरेंद्रो महावीर्यस्तेजस्वी चामितप्रभः सत्यसंधो विनीतश्च धृतिमान्मतिमान्महान् १३ दक्षः प्रग
ल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः भ्रात्रा विवासितो वीर राज्यहेतोर्महात्मनः १४ स ते सहायो मित्रं च
सीतायाः परिमार्गणे भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः १५ भवित`` व्यं हि यच्चापि न तच्छ
क्यमिहान्यथा कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल कालो हि दुरतिक्रमः १६ गच्छ शीघ्रमितो वीर सुग्रीवं तं म
हाबलं वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव १७ अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ न
च ते सोऽवमंतव्यः सुग्रीवो वानराधिपः १८ कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् शक्तो
ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितः १९

कं सख्यं कार्यमित्याह अद्रोहायेति १८ तस्य विशेषकत्वाद् द्रवमति ज्ञातो न कार्येषु हेतुमाह कृतज्ञ इति ननु स किमर्थं वयात्तदहे सेत्यीक
र्णेदन्याह सहायार्थीति नवाचाभ्यामयाकाभ्या कस्तस्य सहायार्थं इत्यत आह शक्तो हीति तस्य चिकीर्षितं कार्यं कर्तुं युवां शक्तौ वित्या।

३
५
टि
टि
१९२

324 नत्वतस्यतिरश्चोः सत्वाद्दाधेकापाकिरत्याह सकृतार्थः तथाकृतप्रयोजनः करिष्यमाणप्रयोजनोपि न वाकार्यं सीतान्वेषणादि त्वं सकरिष्य
त्येवतथासामर्थ्यप्रयोजकंकतकुलीनतामाह सऋक्षेति पुत्रः तेजनरस्यार्थः १० तदेवाह भास्करस्यौरसः निकृतकिल्बिषः कृतवैरः तपवया

कृतार्थो वाकृतार्थो वा तव कृत्यं करिष्यति सऋक्षरजसः पुत्रः पंपामटति शंकितः ९ भास्करस्यौर
सः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः सन्निधायाग्रुपंत्तिप्रेमश्यमूकालयं कपि ॥ कृत्याश्च वयमस्येन यवा
स्यवनचारिणः स हि स्थानानि कात्स्नेन सर्वाणि कपिकुञ्जरः १२ नरमांसाशिनां लोके नैपुणेनाधिग
च्छति न तस्याविदितं लोके किंचिदस्ति हि राघव १३ यावत्सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुः परंतप स नदी
विपुलाः शैलान् गिरिदुर्गाणि कंदरान् १४ अन्विष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेधिगमिष्यति वानरांश्च महा
कायान्प्रेषयिष्यति राघव १५ दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीं अन्वेष्यति वरारोहां मै
थिलीं रावणालये १६ ॥

लितः शंकितः इति तमग्निसन्निधानाद्वा पृष्ठतः सन्निधाय संस्थाप्य वनेकपिं वयस्यं कुरु दिश्यतः स राजन्स्थानानि सर्वाणि जानाति ११ अधिगमि
ष्यति ज्ञास्य २४ रावणालये शोचंतीमिति संबंधः अनेन ज्ञानयत्ने सर्वदिक्षु रावणालयासंति तथा किं दिव्यरावणालयेश्वति ज्ञाने सर्वे दिग्विचयन २८

325 पुनिर्दिशांनिर्मलां अनेनसीतापुइवंतापितं १७ आरात्यकांडेहिमवतितमः ७२ परिमोर्गेणेउपाये दर्शयित्वा पुनर्वाक्यमब्रवीत् १ यत्रप्रकाशंतेतत्रा
गंगांनमेघशिखः अडुष्टःपथो: २ पत्रेकेतवाद जंबूध्नमादि ३ धन्वानाधवाःनामहृतोनागकेसरः ४ अप्रखोःप्रकृष्ठरःसरक्तारक्तचंदनापा

श्री
वारा
ग्राटी
१९३

समेयेकृष्णागणनामनिर्दिशंश्रुतिशपपातालनतेपिवाश्रितांसर्वेगमानामृषभस्तवप्रियंभतिदूत्तरामांशिघ्र
नःप्रदास्यति २१ रामायणेमतितमः ७२ दर्शयित्वातरामायसीतापापरिमार्गणे वाक्यमन्वर्थ
मार्थज्ञःकबंधःपुनरब्रवीत् १ एषग्रामशिवःपंथायत्रैतेपुष्पितादुमाः प्रतीचींदिशमाश्रित्यप्रकाशं
तेमनोरमाः २ जंबूप्रियालपनसान्यग्रोधप्लक्षतिंदुकाः अश्वत्थाःकर्णिकाराश्चचूताश्चान्येचपादपा
धन्वनागास्तिलकानक्तमालकाः नीलाशोकाकदंबाश्चकरवीराश्चपुष्पिता ४ अग्निमु
ख्याअशोकाश्चसुरक्ताःपारिभद्रकाः नानारूपाश्चथवाभूमौपातयित्वाचतालया ५ फलान्यमृत
कल्पानिभक्षयित्वागमिष्यथ तदतिक्रम्यकाकुत्स्थवनंपुष्पितपादप ८ नंदनप्रतिमंत्वन्यत्कुरुस्व
त्वत्तराइव सर्वकालफलायत्रपादपामधुरस्रवाः ७ सर्वेचऋतवस्तत्रवनेचैत्ररथेयथा फला
भारनतास्तत्रमहाविटपधारिणः ८

रिभद्राकोमंदाराःवलानानवृद्धानभूमौपातयित्वापाववाधरवाभूमिपर्यसनाम ५८ ममतगमिष्यथेतिपोषःउत्तरःकुरुवच्च ७ विटपाःशा

॥ ८ ॥
१९३

चक्रमेतौ वंक्रस्यमारोण १० तीर्थमवतारमार्गः प्रविश्य प्राशैवलसंवंधेन पादभ्रंशादेतं ११ संजातवाल्लकामितिदीप्रार्थः लवामंडुकाः १२ वधसाको
विदाः वधमजानानाः १३ द्विजान् पक्षिणः रोहितामत्स्यविशेषाः चक्रं तंशनलमीनाश्चनपव १४ प्रयस्तमान् स्थूलाग्रेपक्वान् प्रकृष्णाश्

शोभंते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः नानारूपाश्च वा भूमौ पानपिनाश्चवासवं ९ फलान्यमृत
कल्पानि लक्ष्मणास्ते प्रदास्यति चक्रमेतौ वरामौ लभ्यौ लाभ्छैलेवनादने १० ततः पक्षिणि वीरौ पं
पानाम रामिषप्रियः प्राकां रामविभ्रंपोसमतेर्णामशैवलो ११ रामसंजातवाल्ककोकमलोत्पलशोभि
तो तत्र हंसास्तवाः क्रौंचाः कररवश्चैवराघव १२ वलाश्रवाणि जेतिपंपासलिलगोचराः नोद्विजंते
नरान् दृष्ट्वावधस्याकोविदाः प्रभा १३ घृतपिंडोपमान् स्थूलान्तान्द्विजान्भत्तपिष्यथ रोहितांश्च
क्रतुश्चनलमीश्चराघवपंपायामिषुभिर्मत्स्यान् १४ तत्ररामवरान् हृष्टान् निस्त्वक्तानयस्तमान
कृशानेककंटकान् नवभक्ष्यामममा पुक्तोल लक्ष्मणः संप्रदास्यति भंशतान्वादतो मत्स्यान् पंपा
याः पुष्पसंचये २८

नेके चकं टकायेषां विद्यंते तान् १५ पुष्पसंचये पम्पादिपुष्पसमूहे वर्तमाने १९

श्री वा रा टी १८४

327 ग्रनपवपग्रापिग्रहिक्लिष्टमलादिकश्मलहीनं १७ पुष्करपर्णेणानपयोर्येन अद्भूतमतस्यान्वा रतस्तेजलं पायप्यतीति संबंधः गिरिगुहा सद्मान्यासनं येषांतान् १८ पेतानन्नजलपानं कृतवतः विटपी विटपिनः आर्षमेकत्वमात्म धारिणीः पुष्पवतः तादृशापि शिवोदकं च वरदृष्टा।

पद्मगंधि शिवं वारि स्वच्छं शीतमनामयं उत्फुल्लशतपत्राढ्यं सुपक्वस्फटिकसन्निभं १७ अथ पुष्करपर्णे
न लक्ष्मणः पास्यति स्थूलान् गिरिगुहाशायिनो वानरान्वनचारिणः १८ सा याह्येविचरन्ग्राममद्य पी
पिष्यति लक्ष्मणः अपां लोभादुपावृत्तान्वृषभानिवर्द्दतः १९ स्थूलामीतांश्च पंपायाद्रक्ष्यसि त्वं नरोत्त
म सा याह्येविचरन्ग्राम विटपीमाल्यधारिणी शिवोदकं च पंपायां दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि सुमनोभि
श्चितास्तत्र तिलकान्नक्तमालकाः उत्पलानि च फुल्लानि पंकजानि च राघव नैनानि कश्चिन्माल्या
नि तत्रारोपयिता नरः २२ नचैवम्लानतां यांति न च शीर्यंति राघव मतंगशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सु
समाहिताः २३ तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात्स्वेदबिंदवः २४
तानि माल्यानि जातानि मुनीनां तपसा तदा स्वेदबिंदुसमुत्थानि न विनश्यंति राघव २५

शोकं हास्यसि २० अयाम्यविशेषकहूंतृणिदर्शनीयासार सुमनोभिरिति २१ आरोपयितागृहीतां धारयिता महावनमात मलयणसंचारा। भावेनेत्यर्थः २२ अम्लानाशीर्णत्वेहेतुमतंगेत्यादि २३ भारीणतप्तानां गुर्वर्थंमाह्रियमाणावन्यभारेणश्रातानानानि माल्यानीति विधे

७५ अरण्यकांडे १८४

328 शबरीनामशबरीमात्या श्रमणीतापसी २६ तां दृष्ट्वा स्वर्गलोकंगमिष्यति सर्वाजितत्सत्वदर्शनस्यैवमहात्म्यात् स्वर्गलोकोऽत्रब्रह्मलोक इतिव
दति देवलोकमितिपाठेऽपिसएवार्थः २७ तदाश्रमस्थानंशबरीवासत्रूपमतंगाश्रमस्थानंग्रस्यश्राश्रमेषुगुरुतम २८ नागा गजाः तत्रतदाश्रमेत
स्मिन्मतंगाश्रमेत्यर्थः यद्यपितत्रविविधानायाः संतितथापिमतंगस्यविधानात्सभावात् तदेकदेशमतंगाश्रमेनसंचारइत्यर्थः २९ अनेन

तेषांगतानामद्यापिदृश्यतेपरिचारिणी श्रमणीशबरीनामकाकुत्स्थचिरजीविनी २६ त्वांतुधर्मेस्थि
तानित्यंसर्वभूतनमस्कृतं दृष्ट्वादेवोपमंरामस्वर्गलोकंगमिष्यति २७ ततस्तद्रामपंपायास्तीरमा
श्रित्यपश्चिमं आश्रमस्थानमतुलंगुह्यंकाकुत्स्थपश्यसि २८ नतत्राक्रमितुंनागाःशक्नुवंतितदाश्र
मे ऋषेस्तस्यमतंगस्यविधानात्तच्चकाननं २९ मतंगवनमित्येवविश्रुतंरघुनंदन तस्मिन्नंदन
संकाशेदेवारण्योपमेवने ३० नानाविहगसंकीर्णेरंस्यसेरामनिर्वृतः ऋश्यमूकस्तुपंपायाः
पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ३१ सुदुःखारोहणश्चैवशिशुनागाभिरक्षितः उदारोब्रह्मणाचैवपूर्व
कालेभिनिर्मितः ३२ ॥

त्तद्वनंमतंगवनमित्येवविश्रुतं देवारण्यंनंदनादितत्सदृशं ३० पंपायाःपंपातीरवर्तिमतंगाश्रमादित्यर्थः ३१ सुदुःखारोहणःउच्चत्वात्
द्वैतंतरमणाद् शिशुभिर्नागैःसर्पैरभिरक्षितः उदारोदातात्रब्रह्मणापूर्वकालेसृष्टिकालेऽभिनिर्मितः विशेषोदार्यायतपःप्रभावेननिर्मितः ३२

श्री
वारा
ग्राही
१९५

329 प्रोदार्यमेवदर्शयति शाद्यानइति २२ अस्यमप्रतिपाद्यमाह यइति तत्रैवतमइदेव २४ पिशुनागानांवालगताना २५ रुधिरधारावि:इदंपद्दा
कमदधाराभिःसक्ताःसवंद्धाःसद्दराम समयसवंरतिहष्टकवीर्णामृत्रति २८ नीलमणिवकोमलकान्तीत २८ स्पेनानमनुष्यरहा

शाद्यानःपुरुषोनामतस्यशैलस्यमूर्धनि यःस्वमेलभतेवित्तंतस्यवृद्धोपिगच्छति २३ यस्त्वेनंवि
षमाचारःपापकर्माधिरोहति तत्रैवपद्दंरंतेनस्वममारोपयन्तस्मात् २४ ततोपिशिशुनामाना
माक्रंदःश्रूयतेमहान् क्रीतानामपापानामतेगाश्रमवासिनां २५ सक्ताःरुधिरधाराभिःसद
त्यपरमहीपाः प्रवर्तंतिदृष्टकीर्णामेघवर्णास्तरस्विनः २६ तेनतत्पीतापानीयविमलंचारु
शोभनं ग्रस्यंतमस्यसंस्पर्शंसर्वरोगापसमन्वितः २७ निर्हृतात्मविगाह्नेतेवनानिवनगोचराः २
तात्रद्दीपिनश्चैवनीलकोमलकप्रभा २८ रुद्दनपेताजनयानदृष्टाशोकंप्रहास्यति शमत
स्यतशैलस्यमहतेशोभनेगृहा २९

पलापितान् प्रजयानप्राणिनपद्दीनान् ग्रनेनाक्रूरप्राप्रयाप्ताधारणांविरुमाद्दामोति २९ ॥ २९ २९

330 शिलापिधानेति गुहाद्वारमेति नीर्यः विशेषणमित्यतो ५० तस्यां गुहायां ५१ कदाचिदिति पर्वतस्य शिखरे ये ति पिधानाच्च ५० प्रस्थितो यावांस
ग्रीवसमीपं प्रस्थितौ त्वं व्रजस्व पुण्यलोकमिति शेषः ग्रेनिके समीपे वर्तमाने देवभूतनादूचतुः ५४ सनाभ्याकृतावमतिकतकः कबंधः ५५

शिलापिधाना काकुत्स्थ दुःखं वास्याः प्रवेशनं तस्या गुहायाः प्राग्द्वारे महान् शीतोदको ह्रदः ५०
बहुमूलफलो रम्यो नानानगसमाकुलः तस्यां वसति धर्मात्मा सुग्रीवः सहवानरैः ५१ कदाचिच्छिख
रे तस्य पर्वतस्यापि तिष्ठति कबंधस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ राम लक्ष्मणौ ५२ स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे
व्यरोचत वीर्यवान् तं तु खस्थं महाभागं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ५३ प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूच
तुरंतिके गम्यतां कार्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीत्स च सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबंधं प्रस्थितौ तदा ५४
स तत्कबंधः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्वरसर्वदेहः निदर्शयन् राममवेक्ष्य खस्थः सख्यं कुरुष्वेति तदा
भ्युवाच ५५ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ७३

उक्तार्थं पंसद्वारः सन्निति निदर्शयन्
मार्गादिकमिति शेषः किं विहंगत्वा पुनः राममवेक्ष्य सख्यं कुरुष्वेत्युवाच ५५ इत्यार्षे रामायणटीकायां त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३

प्रष्टुः कबंधेनकथितंतंमार्गंगृहीत्वापंपामुद्दिश्यप्रतीचींदिशमातस्थतुः गतवंतौ १ आचितानेकानविचिन्वानौनेकानाम्भोरुहाण्यादाय

तौकबंधेनतंमार्गंपंपायादर्शितंवने आतस्थतुर्दिशंगत्वाप्रतीचींनृवरात्मजौ १ तौशैलेष्वाचिता-
नेकानक्षौद्रपुष्पफलद्रुमान् वीक्षंतौजग्मतुर्द्रष्टुंसुग्रीवंरामलक्ष्मणौ २ कृत्वाचशैलपृष्ठेतुतौ
वासंरघुनंदनौ पंपायाःपश्चिमंतीरंराघवावुपतस्थतुः ३ तौपुष्करिण्याःपंपायास्तीरमासाद्य
पश्चिमं अपश्यतांततस्तत्रशबर्यारम्यमाश्रमं ४ तौतमाश्रममासाद्यद्रुमैर्बहुभिरावृतं सुरम्य
मभिवीक्षंतौशबरीमभ्युपेयतुः ५ तौतुदृष्ट्वातदासिद्धासमुत्थायकृतांजलिः पादौजग्राहराम
स्यलक्ष्मणस्यचधीमतः ६ पाद्यमाचमनीयंचसर्वंप्रादाद्यथाविधि तामुवाचततोरामःश्रम
णींधर्मसंस्थितां ७ कच्चित्तेनिर्जिताविघ्नाःकच्चित्तेवर्धतेतपः कच्चित्तेनियतःकोपआहारश्चत
पोधने ८ कच्चित्तेनियमाःप्राप्ताःकच्चित्तेमनसःसुखं कच्चित्तेगुरुशुश्रूषासफलाचारुभाषि
णि ९

मूलपुष्पफलानि २ उपतस्थतुःप्रापतुः ३ तेपावर्याश्रये ५ सिद्धासिद्धयोगा ६ विघ्नास्तपोविघ्नाःकामादयःकोपोनियतःनिगृहीतःआहार

332 प्रत्यवस्थिताभिमुखंस्थितां ९ अद्यप्राप्तातपःसिद्धिरित्यादिपावद्वीपांउपचारवनपरमार्थाइयावादः ॥ स्वर्गोब्रह्मलोकःदेववरेसर्वोत्तम
ति १२ अक्षयान् लोकान् अपुनरावृत्तिकान् ब्रह्मलोकान् १३ चित्रकूटमितितदाप्रभृतिचैवभगवन्माज्ञादित्यर्थः इतःआत्मीयाश्रमात् १४ आ

रामीणतापसीदृष्ट्वासासिद्धासिद्धसंमता श्रमणीसशबरीवृद्धारामायप्रत्यवस्थिता ९ अद्यप्राप्तात
पःसिद्धिस्तवसंदर्शनान्मया अद्यमेसफलंजन्मगुरवश्चसुपूजिताः ॥ अद्यमेसफलंतप्तंस्व
र्गश्चैवभविष्यति त्वयिदेववरेरामपूजितेपुरुषर्षभ १२ तवाहंचक्षुषासौम्यपूतासौम्ये।
नमानद गमिष्याम्यक्षयांल्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिंदम १३ चित्रकूटंत्वयिप्राप्तेविमानैरतु।
लप्रभैः इतस्तेदिवमारूढायानहंपर्यचारिषं १४ तैश्चाहमुक्ताधर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षि
भिः आगमिष्यतितेरामःसुपुण्यमिममाश्रमं १५ सतेप्रतिगृहीतव्यःसौमित्रिसहितोऽ।
तिथिः तंचदृष्ट्वावरान्लोकानक्षयांस्त्वंगमिष्यसि १६ १७

गमिष्यति अत्रप्रत्यायेतिशेषः १५ तेत्वया
तंदृष्ट्वाअस्माकंसेवाफलभूततद्दर्शनंप्राप्यअक्षयान् लोकान्ब्रह्मलोकंप्रत्येकवचनाभिप्रायेणागणाभिप्रायेणवाबहुवचनम् १६ १७॥

श्री
वरा
प्राटी
१९२

333 एवमुक्ताहं पुरुकैतो मयानुद्रष्टव्यं वन्यं संचयं कृत्वा परिरक्षितमा धुर्यपुतं संविज्ञमित्यर्थः तदुक्तं पाये शबरीप्रस्तावे प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ निवेश्य विष्टरे पादप्रक्षा
लनं कृत्वा तौ यथापूजयामास तयोरेवं स्म धार्यपीतावावमे पुष्पैरथार्चयत्फलानि च सुपक्वानि मूलानि मधुराणि च स्वयमास्वाद्य माधुर्यं परीक्ष्य
परिभक्ष्य च पश्चान्निवेदयामास राघवाभ्यां दृढव्रता फलान्यास्वाद्य काकुत्स्थस्तस्यै मुक्तिं परां ददाविति १७ विज्ञाने ज्ञानार्थमागतत्वात् ब्रह्मबहि
ष्कृतां नात्यज्ञानवतीमित्यर्थः इति तीर्थः विज्ञाने ब्रह्मविद्यायां मे श्रेष्ठा अविदर्बहिष्कृतां तत्राप्यधिकारिणीमित्यर्थः इति कतकः विशिष्टज्ञाने

एवमुक्ता महाभागैस्तदाहं पुरुषर्षभ मया तु संचितं वन्यं विविधं पुरुषर्षभ १७ तवार्थे पुरु
षव्याघ्र पंपायास्तीरसंभवं एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदं १८ राघवः प्राह विज्ञान
तां नित्यमबहिष्कृतां दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनो १९ श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्र
ष्टुं यदि मन्यसे एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्रविनिःसृतं २० शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं
महत् पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् २१

वा संवेद्योपस्याः एतस्वेद्यपन्देहे विज्ञाने इति संवेद्य तां नित्यमबहिष्कृतां भोजनादिव्यवहारादिति शेषः तदुक्तमाद्यारादिव्यवहारादिति संगीकृ
त्येति च शेषः इत्यन्ये किमाह तदाह दनोरिति महात्मनां वद्वाचार्याणां दनोः सकाशात् श्रुतं प्रत्यक्षं कर्तुमिच्छामीति शेषः संद्रष्टुं यदि मन्य
से संदर्शयितुं योग्यं यदि मन्यसे इत्यर्थः १९ २० मेघघनप्रख्यं घनीभवन्मेघवत्कृष्णं मेघवदालोकनीयं यद्वा २१

334 मत्वेवगवन्नंतमवपोमाद्दिमाविश्वंतंप्रसिद्धाः मंत्रपूजितं मंत्रस्यागच्छाज्जयेनपूजितमनिष्ठइत्तीडेदेइपंजरंतार्थमितिपादेपिसपवार्थः मंत्रवत्
तद्धोममंत्रवतज्जह्नवांचक्रिरेइत्तनवेतः यद्धातीर्थंचरंजह्नवांचक्रिरेकृतंवेतः समर्थः २२ प्रथमकस्थलीतिनाम्नीवेदीयत्रयस्यांमसत्कृताप्रसन्नपू
ज्याः मेमत्संवंधिनस्तेगुरवः कुमाड्डेपिभिः कपवद्विर्वेउतरवात् करैः पुष्पोपहारंदेवताभ्यः कुर्वंतः २३ तेषांमहात्मनांप्रभावमेवयं

मंतेगवनमित्येवविष्णुंतंरघुनंदन २१ इत्तेभावितात्मानोगुरवोमेमहाद्युते जह्नवांचक्रिरेतीर्थंमे
त्रवत्क्षेत्रपूजितं २२ इयंप्रथमकस्थलीवेदीयत्रतेमेसुसत्कृताः पुष्पोपहारंकुर्वंतिकुमाड्डेपिभिः
करैः २३ तेषांतपःप्रभावेनपश्यपाषाणापिस्वयंसमध्यो नंदतीदिशःसर्वाःश्रियावेयतलप्रभा २४
प्राकृवद्भिस्तैर्गतमुपवासश्रमालसैः चिंतितेनागतान्पश्यसमेतान्सप्तसागरान् २५

वेदीतत्पूजाकालद्वारापिसर्वादिशोयोनंदयंती ग्रतलप्रभाद्दश्यते २४ प्राप्यायौतरंदर्शयतिप्राकृवद्भिरितिसागरादितीर्थंगंतुमप्रा
कृवद्भिरसमर्थैः तत्रहेतुरुपवासश्रमालसैः कृच्छ्रादिरूपस्तपो पवासैर्जनितेनश्रमेणालसैर्दुर्वलैः ईदृशैस्तैश्चिंतितेनध्यानेनतदभिषेक
तीर्थेप्रागतान्सप्तसागरान्समेतान्पश्य २५ ॥

श्री
वा०रा०
आर०
१९८

335 आश्चर्यांतरमाह कृताभिषेकैरिति नविशुष्यंतीतिस्थैर्येभयात्ततएवैवभवानेवतपोवैभवाद्वेतिभावः २६ आश्चर्यांतरमाह देवेति कृतानिदत्तान्य
तिमूढकुवलयसहितानिपुष्पाण्यद्यापिम्लानत्वंयांतितपःप्रभावादितिशेषः २७ उपसंहरतिकृत्स्नमितिदृष्टंत्वयाद्रष्टव्यंत्वयामया
श्रावितं अभ्यनुज्ञातात्वयेतिशेषःततस्त्वत्सान्निध्येकलेवरंत्यक्ष्यामीतिइच्छामि २८ येषांमुनीनामयमाश्रमः येषांचाहंपरिचारिणी

कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्तावल्कलाःपादपेष्विह अद्यापिनविशुष्यंतिप्रदेशेरघुनंदन २६ देवकार्याणि
कुर्वद्भिर्यानीमानिकृतानिवै पुष्पैःकुवलयैःसार्धंम्लानत्वंननयांतिवै २७ कृत्स्नंवनमिदंदृष्टंश्रोत
व्यंचश्रुतंत्वया तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञातात्यक्ष्याम्येतत्कलेवरं २८ तेषामिच्छाम्यहंगंतुंसमीपंभाविता
त्मनां मुनीनामाश्रमोयेषामहंचपरिचारिणी २९ धर्मिष्ठंतुवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः प्रह
र्षमतुलंलेभेआश्चर्यमितिचाब्रवीत ३० तामुवाचततोरामःशबरींसंशितव्रतां अर्चितोहंत्वयाभ
द्रेगच्छकामंयथासुखं ३१ इत्येवमुक्ताजटिलाचीरकृष्णाजिनांबरा अनुज्ञातातुरामेणहुत्वा
त्मानंहुताशने ३२ ३२ ३२ ३२

तेषांभावितात्मनांमदाश्रमदाश्रमसंश्रितपरमात्मनांसमीपंगंतुमहमिच्छामीतिचाब्रवीत २९ कृतार्थमुद्दिश्यतिशेषः ३० संशि
तव्रतांसंशितव्रता ३१ आत्मानंहुताशनेहुत्वाश्चावायीयादिष्टमार्गेणात्वर्थः ३२ ॥

336 स्वर्गं ब्रह्मलोकमेव २३ यत्र ब्रह्मलोके नक्षत्रं पस्थाने शबरी श्रात्म समाधिना जगाम ब्रह्मसमाधिने सर्यः २५ आरण्यकांडे वनः सप्ततितमः सर्गः ७४

ब्रह्मत्वावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम ह दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना २३ दिव्यांबरध
रा तत्र बभूव प्रियदर्शना विराजयंतीतं देशं विद्युत्सौदामनी यथा २४ यत्र ते सुकृतात्मानो विहरंति
महर्षयः तत्पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना २५ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे वनः सप्तति
तमः सर्गः ७४ दिवं तु तस्यां यातायां शबर्यां स्वेन तेजसा लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिंतयामास राघवः १
चिंतयित्वा तु धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनां हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् २ दृष्टो मयाश्र
मः सौम्य बह्वाश्चर्यः कृतात्मनां विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः ३ सप्तानां च समुद्रा
णां तेषां तीर्थेषु लक्ष्मणः उपस्पृष्टं च विधिवत्पितरश्चापि तर्पिताः ४ प्रनष्टमशुभं यत्नः कल्याणं
समुपस्थितं तेन त्वेतत्प्रहृष्टं मे मनो लक्ष्मण संप्रति ५ हृदये मे नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति
तदागच्छ गमिष्यावः पंपां तां प्रियदर्शनां ६ ॥ ८ ॥

दिवं त्विति १ महात्मनोः प्रभावं शबर्युक्तं २ तेषां सप्तानां समानां समुद्राणां तीर्थेषु लोकापकारायैते स्थापितेषु उपस्पृष्टं स्नातं ४ तेन कल्याणोपस्था

रा. ७ उत्तरकांडे ८

श्री
वा० रा०
आ० टी०
१९९

337 अंशुमतः सूर्यस्य ७ त्वरेत्वरामि ८ । ममापि त्वरते पंपादर्शने इत्यर्थः १० पानीयवाहिनीं पापानाह्लादि निमग्नस्य स्वरसपीत निर्मलजलः वाहिनीं प्रवने

ऋष्यमूकोगीरिर्यत्रनातिदूरेप्रकाशते यस्मिन्वसतिधर्मात्मा सुग्रीवोंशुमतः सुतः ७ नित्यंवा
लिभयात्रस्तश्चतुर्भिः सहवानरैः अहंत्वरेचतंद्रष्टुंसुग्रीवंवानरर्षभं ८ तदधीनंहिमेकार्यंसी॰
सीतायाःपरिमार्गणं इतिब्रुवाणंतंवीरंसौमित्रिरिदमब्रवीत् ९ गच्छावत्वरितंतत्रममापित्व
रतेमनः आश्रमात्ततस्तस्मान्निष्क्रम्य सविशांपतिः १० आजगामततःपंपांलक्ष्मणेनसहप्र
भुः समीक्षमाणःपुष्पाढ्यंसर्वतो विपुलद्रुमं ११ कोयष्टिभिश्चार्जुनकैः शतपत्रैश्चकीचकैः एतै
श्चान्यैश्चविहगैर्नादितंतद्वनंमहत् १२ सरामोविविधान्वृक्षान्सरांसिविविधानिच पश्यन्का
माभिसंतप्तोजगामपरमंह्रदं १३ सतामासाद्यवैरामोदूरात्पानीयवाहिनीं मतंगसरसं॰
नामह्रदंसमवगाहत १४ तत्रजग्मतुरव्यग्रौराघवौहिसमाहितौ सतुशोकसमाविष्टोरामो
दशरथात्मजः १५

नपंपानदीतिलभ्यते वाहिनीमित्यस्यधारिणीमित्यर्थोवा मतंगसरमित्याकारांतः तत्रपंपायामेवप्रदेशभेदोऽयंगापामपिकर्णिकेव १४

१५
१९९

श्लक्ष्णाः मृदुस्पर्शाः १७ कुवलयोद्घाटैः कुवलयसमूहैः कुथा गजास्तरणं चित्रकंबलाः २० अरविंदपद्मयो रक्तश्वेतविषयत्वेन भेदः २१ विल॥

विवेश नलिनीं रम्यां पंकजैश्च समावृतां तिलकाशोकपुंनागवकुलोद्दालकाशिनीं १८ रम्योपव
नसंबाधां रम्यसंबाधां रम्यसंपीडितोदकां स्फटिकोपमतोयाढ्यां श्लक्ष्णवालुकसंततां १७ मत्स्यक
च्छपसंबाधां तीरस्थद्रुमशोभितां सखीभिरिव संयुक्तां लताभिरनुवेष्टितां १८ किन्नरोरगगंध
र्वयक्षराक्षससेवितां नानाद्रुमलताकीर्णां शीतवारिनिधिं शुभां १९ पद्मसौगंधिकैस्ताम्रां शु
क्लां कुमुदमंडलैः नीलां कुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णां कुथामिव २० अरविंदोत्पलवतीं पद्मसौगंधि
कायुतां पुष्पिताम्रवणोपेतां बर्हिणोद्घुष्टनादितां २१ स तां दृष्ट्वा ततः पंपां रामः सौमित्रिणा सह
विललाप च तेजस्वी रामो दशरथात्मजः २२ तिलकैर्बीजपूरैश्च वटैः शुक्लद्रुमैस्तथा पु
ष्पितैः करवीरैश्च पुंनागैश्च सुपुष्पितैः २३

लापस्सीताविप्रयोगादिति शेषः २२ शुक्लद्रुमो लोध्रः २३ ॥

श्री
वा रा
प्री
१३०

339 तस्यप्रसिद्दनदंसञ्जत्नाकरजोनामकस्यपुत्रोहरिर्वानरः २८ इत्युवाच श्रेतरांसीताशोके २८ उपसंहरति इतीतिश्रुन्नन्यचेतनः न्नासम्यत्रसीतायाः

ऋष्यमूकइतिख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः हरिर्ऋक्षरजोनाम्नः पुत्रस्तस्यमहा
त्मनः २९ अध्यास्तेतंमहावीर्यःसुग्रीवइतिश्रुतः सुग्रीवमभिगच्छत्वंवानरे
न्द्रंनरर्षभ ३० इत्युवाचपुनर्वाक्यंलक्ष्मणंसत्यविक्रमः राज्यभ्रष्टेनदीनेन
तस्यामासक्तचेतसा कथंमयाविनासीतांशक्यंलक्ष्मणजीवितं ३८ इत्ये
वमुक्त्वामदनाभिपीडितःसलक्ष्मणंवाक्यमनन्यचेतनः विवेशपंपांन
लिनीमनोरमांतमुत्तमंशोकमुदीरयानः ३९

चेतनंविचिन्तयन्सः नलिनीभिर्मनोरमां पंपामतंगसरसप्रहेरावर्तिनीविपा २९ ॥

१३०

340 शुभदर्शं शुभदर्शकाननं यस्यां तां पंपां ददर्श सर्वं तत् इति शेषः विवेश च मतंगसरसा वच्छेदेनेति बोध्यम् ३॰ विराधादिकबंधांतानां हृ
स्वपदप्राप्तिं न विचारवत् दंडकारण्ये समेणागतिः ३१ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ७५

श्री॰
वारा
आरी
१७२

क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन्वनं ददर्श पंपां शुभदर्शकाल
नाम् अनेकनानाविधपक्षिसंकुलां विवेश रामः सह
लक्ष्मणेन ३॰ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे पंचस
प्ततितमः सर्गः ७५ आर
ण्यकांडे समाप्तम् ॥

आरण्यकाण्डे वाल्मीकरामायणे समाप्तम् ॥ शुभं अस्तु सर्वजगताम् ॥ संवत् १९॰॰ १८ ॥ १९१८ ॥ १७२

आरण्यकांड ३
पत्रे १७२

४